

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

1995, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Knud J.V. Jespersen og Henning Poulsen

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 300 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C., tlf. 8619 7033.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Billedet på forsiden viser Thorvald Stauning (1873-1942) og K.K. Steincke (1880-1963). Der var ikke altid fodslag mellem Socialdemokratiets ledelse og den selvstændige Steincke, som det fremgår af Jacob Christensens artikel om socialreformen 1933.

HISTORIE

1995

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF
PER INGESMAN
UNDER MEDVIRKEN AF
KNUD J.V. JESPERSEN OG HENNING POULSEN

HISTORIE

Copyright © 1995
by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Afhandlinger

<i>Aage Hoffmann</i> : Atlantpagten eller skandinavisk forsvarsforbund? Hedtoftregeringen og Danmarks tilslutning til Atlantpagten	1
<i>Bjørn Poulsen</i> : Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster ved det 16. århundredes begyndelse	38
<i>Søren Juelstorp</i> : Den store forfatningsdebat 1841-42	58
Historisk essay <i>Jon A.P. Gissel</i> : Johannes Steenstrup og kulturhistorien	81
Disputatsoppositioner <i>Knud J.V. Jespersen</i> : Hæren og magten i Danmark 1614-1662	102
<i>Ida Blom</i> : Cholera-Morbro'er og Danmark	119
<i>Jacob Christensen</i> : Socialreformen 1933	185
<i>Claus Friisberg</i> : D.G. Monrads konservatisme – myte eller realitet?	216
<i>Thorsten Borring Olesen</i> : Danmark og den kolde krig 1945-1969 – set gennem de seneste elleve års forskning	233
Historisk essay <i>Jørgen Fink</i> : Organisation og demokrati. Byerhvervsorganisationernes rolle i demokratiseringsprocessen i Danmark 1830-1915	261
Disputatsopposition <i>Inger Dübeck</i> : Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600	272
Bidragydere til Historie 1995	375

Anmeldelser og litteraturnyt

Bach-Nielsen, Carsten og Per Ingesman (red.): <i>Kirken af levende Stene. Den grundtvigske tradition i dansk kirkehistorisk skrivning</i> (Jens Chr. Manniche)	355
Bartram Jensen, Erik: <i>Madsens billeder 1915-37 – amatørfotografier af eget arbejderliv</i> (Svend Aage Andersen)	343
Bartram Jensen, Erik: <i>Smiths billeder 1920-35. Amatørfotografier af en fabrikantfamilies liv i Bruunshaab ved Viborg</i> (Svend Aage Andersen)	343
Bay Nielsen, Bodil og Kristian Dalsgaard (red.): <i>Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850</i> (Per Grau Møller)	355
Bay Nielsen, Bodil, Kristian Dalsgaard og Svend Gissel (red.): <i>Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850</i> (Per Grau Møller)	335
Bendtsen, Margit: <i>Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece 1818-1862</i> (Erik Christiansen)	177

Biehl Hansen, Inger og Bjørn Poulsen: <i>Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809</i> (Ole Degn)	338	Cord, Alix Johanna: <i>Die Umgestaltung des gottorfischen Amtes Oldenburg unter dem Minister v. Görtz in den Jahren 1705 bis 1709. Studien zur Geschichte der Gutsherrschaft</i> (Carsten Porskrog Rasmussen)	361
Bjøl, Erling: <i>Fra magtens korridorer. Erindringer fra 60'erne, 70'erne & 80'erne</i> (Vagn Dybdahl)	167	Cortzen, Jan: <i>Myten Møller. Mærsk McKinney Møller – han gør Danmark rigere</i> (Karsten Ronit)	173
Bjørn, Claus: <i>Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard. En biograf</i> (Flemming Just)	162	Dalsgaard, Kristian og Bodil Bay Nielsen (red.): <i>Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850</i> (Per Grau Møller)	335
Bjørn, Claus (udg.): <i>Reise Bemerkungen Sr. Excellenz des Herrn Geheime Staats Ministers und Kammerpräsidenten Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch Die Herzogtümer im Jahre 1796</i> (Carsten Porskrog Rasmussen) .	362	Dalsgaard, Kristian, Bodil Bay Nielsen og Svend Gissel (red.): <i>Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850</i> (Per Grau Møller)	335
Boel, Jens: <i>Selvtænkeren. Agitatoren Peder Hansen, Lundby</i> (Finn Stendal Pedersen)	159	<i>Danmarks Kirker. Holbæk amt, hefte 27-28</i> (Erik Ulsig)	351
Boje, Per og Hans Chr. Johansen: <i>En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss</i> (Søren Toft Hansen)	344	<i>Danmarks Kirker. Ribe amt, hefte 28-31</i> (Erik Ulsig)	351
Bolvig, Axel: <i>Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder</i> (Lars Bisgaard) . . .	348	<i>Danmarks Kirker. Århus amt, hefte 41-44</i> (Erik Ulsig)	351
Brandt-arbejdernes Historiske Forening: <i>Brandts Klædefabrik – erindringer fra arbejdslivet på en fabrik i hjertet af Odense.</i> (Niels Wium Olesen)	341	<i>Danske kalkmalerier. Registerbind</i> (Wivan Munk-Jørgensen)	175
Braw, Christian: <i>Tro på Wasas tid</i> (Jürgen Beyer)	182	Dige, Lene: <i>Dronninglund sogn i 1700-tallet</i> (Ole Degn)	339
Busck, Steen og Knud Peder Jensen (red.): <i>Havkat mellem Hav og Himmel. En Bog om Leo Tandrup og om Historiens og Kunstens Nytte</i> (Carsten Bach-Nielsen)	357	Due-Nielsen, Carsten, Knud J.V. Jespersen, Leon Jespersen og Anders Monrad Møller (red.): <i>Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen</i> (Ole Bay)	137
Christensen, Kai (red.): <i>Kammermusikforeningen i 125 år.</i> (Ib Gejl)	355	Dähnhardt, Willy und Birgit S. Nielsen (Hrsg.): <i>Exil in Dänemark. Deutschsprachige Wissenschaftler, Künstler und Schriftsteller im dänischen Exil nach 1933</i> (Erik Strange Petersen) . .	332
Christiansen, Johannes: <i>Familien Rønnekamp fra Flensborg – en slægtsfortælling fra helstatens dage</i> (Michael Klos)	363	Engberg, Hanne: <i>En frigørelseshistorie. Margrethe Vullum 1846-1918</i> (Ny Paludan-Müller)	160
		Faulkes, Anthony and Richard Perkins (ed.): <i>Viking Revaluations. Viking Society Centenary Sym-</i>	

<i>posium 1992</i> (Rikke Malmros)	153
Frederichsen, Frederik, Søren Thorsøe and Peter Simonsen: <i>The Dannebrog Fleet 1883-1993</i> (Karsten Ronit)	171
Fritzbøger, Bo: <i>Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse</i> (Finn Stendal Pedersen)	168
Fritzbøger, Bo (udg.): <i>Danske skovbrug 1710-33. Indberetninger til overjægermester Frederik von Gram</i> (Jørgen Mikkelsen)	170
Gissel, Svend, Bodil Bay Nielsen og Kristian Dalsgaard (red.): <i>Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850</i> (Per Grau Møller)	335
Gjøde Nielsen, Henrik: <i>Blot Brudstykker. Historisk strejftog i Hals kommune</i> (John Pedersen)	340
Gjøde Nielsen, Henrik: <i>Sportens Spor. Gymnastik- og idræthistorie fra Viborg Amt</i> (John Pedersen)	340
Glente, Karen, Karin Kryger og Orla Pedersen (red.): <i>Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994</i> (Ny Paludan-Müller)	331
Goldschmidt, Ditte Benzon: <i>Oprindelige folks rettigheder i Norden. Den historiske og aktuelle situation for grønlandere, samer og de oprindelige folk i Ruslands sibiriske områder</i> (Axel Kjær Sørensen)	183
Gorm Andersen, Flemming: <i>Danmark og Antikken 1980-1991. En bibliografi over 12 års dansksproget litteratur om den klassiske oldtid</i> (Erik Christiansen)	360
Gustafsson, Harald: <i>Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States</i> (Jørgen Mikkelsen)	365
Hansen, Svein Olav: <i>Drømmen om Norden. Den norske Foreningen Norden og det nordiske samarbeidet 1919-1994</i> (Lars Hovbakke Sørensen)	370
Heiberg, Steffen: <i>Enhjørningen. Corfitz Ulfeldt</i> (Knud J.V. Jespersen)	143
Hilden, Adda og Jytte Larsen (red.): <i>Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon</i> (Ny Paludan-Müller)	331
Holmgaard, Jens (udg.): <i>Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1648</i> (Knud J.V. Jespersen)	156
Husberg, Erik: <i>Honung, vax och mjöd. Biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal</i> (Bjørn Poulsen)	181
Ingesman, Per og Carsten Bach-Nielsen (red.): <i>Kirken af levende Stene. Den grundtvigske tradition i dansk kirkehistorisk skrivning</i> (Jens Chr. Manniche)	355
Ingesman, Per og Jens Villiam Jensen (red.): <i>Danmark i Senmiddelalderen</i> (Ole Fenger)	288
Jalving, Mikael: <i>Mellem linierne. Thorkild Hansen som Historiefortæller</i> (Claus Møller Jørgensen)	358
Jensen, Jens Villiam og Per Ingesman (red.): <i>Danmark i Senmiddelalderen</i> (Ole Fenger)	288
Jensen, Johanne Maria: <i>Gennem lys og skygger. Familiefotografier fra forrige århundrede til i dag</i> (Svend Aage Andersen)	353
Jensen, Knud Peder og Steen Busck (red.): <i>Havkat mellem Hav og Himmel. En Bog om Leo Tandrup og om Historiens og Kunstens Nytte</i> (Carsten Bach-Nielsen)	357
Jensen, Laust: <i>Avisen indefra</i> (Søren Toft Hansen)	346
Jespersen, Jørgen: <i>Afdeling KK</i>	

- (Niels Wium Olesen) 335
- Jespersen, Knud J.V., Carsten Due-Nielsen, Leon Jespersen og Anders Monrad Møller (red.): *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen* (Ole Bay) 137
- Jespersen, Leon, Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen og Anders Monrad Møller (red.): *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen* (Ole Bay) 137
- Johansen, Bo: *Kontinuitet og vækst. Landbrugets strukturelle udvikling på Falster 1760-1810. En historisk-statistisk undersøgelse* (Peter Fibiger Bang) . . . 299
- Johansen, Hans Chr. og Per Boje: *En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss* (Søren Toft Hansen) 344
- Johansson, Alf O., Susanne Lundin och Lars Olsson (red.): *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia* (Svend Aage Andersen) 368
- Jyske Krønike (Anders Bøgh) 325
- Jørgensen, Anker: *Fra Christianshavn til Christiansborg. Erindringer 1922-1972* (Vagn Dybdahl) 165
- Kjærgaard, Thorkild: *The Danish Revolution 1500-1800. An Eco-historical Interpretation. Studies in Environment and history* (Peter Fibiger Bang) 299
- Kjærulff Hellesen, Jette, Hans Kryger Larsen, Niels Petersen og Ole Tuxen: »Almindelig historie 1788-1936«, *Københavns Universitet 1479-1979*, bind II, red. Leif Grane og Kai Hørby (Claus Møller Jørgensen) 145
- Koch, Henning: *Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945* (Niels Wium Olesen) 304
- Koops, Wilhelm: *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik (1918-1933). Ein Landkreis zwischen Obrigkeitstaat und Diktatur* (Michael Klos) 179
- Kryger, Karin, Karen Glente og Orla Pedersen (red.): *Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994* (Ny Paludan-Müller) 331
- Kryger Larsen, Hans, Jette Kjærulff Hellesen, Niels Petersen og Ole Tuxen: »Almindelig historie 1788-1936«, *Københavns Universitet 1479-1979*, bind II, red. Leif Grane og Kai Hørby (Claus Møller Jørgensen) 145
- Larsen, Jytte og Adda Hilden (red.): *Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (Ny Paludan-Müller) 331
- Leegaard Knudsen, Anders: *Saxo-studier og rigshistorie på Valdemar Atterdags tid* (Anders Bøgh) 325
- Lund, Niels (red.): *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder* (Anders Bøgh) . . . 140
- Lundin, Susanne, Alf O. Johansson och Lars Olsson (red.): *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia* (Svend Aage Andersen) 368
- Lyby, Thorkild C.: *Kundskab og ånd. Ask Højskole 1869-1994* (Kenn Tarbensen) 178
- Mackintosh, Jette: *Danskere i Midtvesten. Elk Horn – Kimballton bosættelsen 1870-1925* (Henrik Bredmose Simonsen) . . 329
- Madsen, Henrik: *Spies – Et eventyr* (Karsten Ronit) 173
- Meulengracht Sørensen, Preben: *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne* (Rikke Malmros) 154
- Monrad Møller, Anders: *Fra Etatsforening til Dansk Told & Skatteforbund* (Karsten Ronit) 347
- Monrad Møller, Anders, Carsten

Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen og Leon Jespersen (red.): <i>Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen</i> (Ole Bay)	137
Nielsen, Birgit S. und Willy Dähnhardt (Hrsg.): <i>Exil in Dänemark. Deutschsprachige Wissenschaftler, Künstler und Schriftsteller im dänischen Exil nach 1933</i> (Erik Strange Petersen)	332
Norrhem, Svante: <i>Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa</i> (Ole Bay)	183
<i>Norske Reise Anno 1733</i> (Knud J.V. Jespersen)	176
Nyboe Andersen, Poul: <i>Thorkil Kristensen. En ener i dansk politik</i> (Vagn Dybdahl)	333
Nørr, Erik: <i>Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899</i> (Kenn TARBENSEN)	326
Olsen, Anne Lisbeth and Niels Peter Stilling: <i>A New Life. Danish emigration to North America as described by the emigrants themselves in letters 1842-1946</i> (Henrik Bredmose Simonsen) ..	329
Olsson, Lars, Alf O. Johansson och Susanne Lundin (red.): <i>Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia</i> (Svend Aage Andersen)	368
Paldam, Martin: <i>Grønlands økonomiske udvikling. Hvad skal der til for at lukke gabet?</i> (Axel Kjær Sørensen)	372
Papanicolaou-Christensen, Aristeia: <i>Christian Hansen. Breve og tegninger fra Grækenland</i> (Erik Christiansen)	177
Pedersen, Orla, Karen Glente og Karin Kryger (red.): <i>Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994</i> (Ny Paludan-Müller)	331
Perkins, Richard and Anthony Faulkes (ed.): <i>Viking Revaluations. Viking Society Centenary Symposium 1992</i> (Rikke Malmros)	153
Petersen, Ludvig: <i>Skole på Færøerne i tusind år. En skolehistorisk håndbog</i> (Kenn TARBENSEN)	371
Petersen, Niels, Jette Kjærulff Hellesen, Hans Kryger Larsen og Ole Tuxen: »Almindelig historie 1788-1936«, <i>Københavns Universitet 1479-1979</i> , bind II, red. Leif Grane og Kai Hørby (Claus Møller Jørgensen)	145
Poulsen, Bjørn og Inger Biehl Hansen: <i>Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809</i> (Ole Degn)	338
Rasmussen, Poul (udg.): <i>Århus Kannikebords Jordebog ca. 1315</i> (Anders Bøgh)	155
Rechendorff, Torben (red.): <i>John Christmas Møller – en konservativ profil</i> (Søren Toft Hansen) ..	163
Reinholdt, Helle: <i>Middelalderbyen Svendborg</i> (Ole Degn)	338
Roesdahl, Else (red.): <i>Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200</i> (Anders Bøgh)	140
Rohde, Henning: <i>Noget lykkedes... Erindringer</i> (Vagn Dybdahl) ...	166
Rungholm, Per (red.): <i>Søfartens bog – sådan arbejder dansk skibsfart</i> (Karsten Ronit)	172
Schjødt, Jens Peter m.fl. (red.): <i>Myte og Ritual i det førkristne Norden. Et symposium</i> (Rikke Malmros)	321
Schmidt Mikkelsen, Peter: <i>Nordøstgrønland 1908-1960. Fangstmandsperioden</i> (Axel Kjær Sørensen)	371
Simonsen, Peter, Søren Thorsøe and Frederik Frederichsen: <i>The Dannebrog Fleet 1883-1993</i> (Karsten Ronit)	171
Skyum-Nielsen, Niels: <i>Fruer og Vildmænd, I: Dansk Middelal-</i>	

derhistorie 1250-1340 (Erik Ulsig)	322
Stendal Pedersen, Finn (udg.): <i>Landmandsliv 1815 til 1855. J.A. Hofman (Bang)s erindringer og breve</i> (Jens Skriver)	157
Stilling, Niels Peter and Anne Lisbeth Olsen: <i>A New Life. Danish emigration to North America as described by the emigrants themselves in letters 1842-1946</i> (Henrik Bredmose Simonsen) ..	329
Sundberg, Kerstin: <i>Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar</i> (John Pedersen)	367
Thorsen, Leif: <i>H.P. Sørensen. Arbejdsmand – chefredaktør – overborgmester</i> (Vagn Dybdahl)	333
Thorsøe, Søren, Peter Simonsen and Frederik Frederichsen: <i>The Dannebrog Fleet 1883-1993</i> (Karsten Ronit)	171
Tuxen, Ole, Jette Kjærulff Helle- sen, Hans Kryger Larsen og Niels Petersen: »Almindelig historie 1788-1936«, <i>Københavns Universitet 1479-1979</i> , bind II, red. Leif Grane og Kai Hørby (Claus Møller Jørgensen)	145
Vellev, Jens: <i>Bruunshaab gamle Papfabrik 1919 – 3. oktober – 1994</i> (Svend Aage Andersen) ..	343
Villaume, Poul: <i>Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961</i> (Kay Lundgreen-Nielsen)	310
Wamberg, Bodil: <i>Christian IV – en mand under indflydelse</i> (Knud J.V. Jespersen)	156

Socialreformen 1933

Af Jacob Christensen

Den vigtige socialreform fra 1933 er uløseligt forbundet med K.K. Steinckes navn. I virkeligheden er tilblivelsen af socialreformen aldrig blevet grundigt undersøgt af historikerne, og opfattelsen af Steinckes betydning for reformen bygger i høj grad på Steinckes egen fremhævelse af sin rolle. I denne artikel forsøger politologen, PhD Jacob Christensen at give en mere præcis vurdering af socialreformen og Steinckes betydning for den ved at indplacere den i både en socialpolitisk og en forvaltningshistorisk ramme.

Socialreformen: socialpolitik eller administrationspolitik?

Socialreformen i 1933 indtager en central plads i dansk socialhistorie. Alligevel har det voldt historikerne store problemer at give en overbevisende forklaring på dens gennemførelse. Når man analyserede reformens indhold nærmere, virkede det, som om den opløste sig i en række mindre betydende forbedringer og administrative omlægninger. Socialreformen var tilsyneladende mere form end indhold eller, om man vil, mere administrationspolitik end socialpolitik.¹

Det er muligt, at forskningstraditionen selv er en af forklaringerne på, at det har været så svært at finde nybruddene i socialreformen. Når historikere og politologer undersøger udviklingen inden for et politisk sagområde, vil de normalt bruge dens indhold som udgangspunkt. Spørgsmålet, man ønsker at besvare, er, hvilke sociale grupper der har været i stand til at mobilisere ressourcer for at opnå bestemte goder.

Den indholdsorienterede tilgang er metodisk legitim og som regel forskningsmæssigt relevant. Socialpolitik handler om omfordeling af samfundets goder mellem forskellige sociale grupper, og derfor er det naturligt at undersøge dens materielle baggrund og resultater. Problemet er, at socialreformen har vist sig at passe dårligt ind i dette skema.

En udvej kunne være at vende sig til den politologiske forvaltningsforskning, som længe har interesseret sig for de mere formelle eller organisatoriske forholds betydning for mulighederne for at føre politiske be-

1. Kjeld Philip: *Staten og fattigdommen*, København 1948, s. 96.

slutninger ud i livet. Betragter man socialpolitikken ud fra dette perspektiv, ville spørgsmålet være, om den administrative struktur før 1933 var – eller blev opfattet som – uhensigtsmæssig, så man ikke var i stand til at opnå de ønskede mål, og om reformen fik administrationen til at passe bedre med politikken indhold.²

En anden tilgang er statsbygningsteorien, der har placeret sig på grænsen mellem statskundskab og historie. Statsbygningsperspektivet lægger vægt på de forskellige staters udvikling af administrative evner til at regulere samfundet. En vigtig hypotese er, at staternes administrative apparater er blevet opbygget som svar på indre og ydre trusler. Ikke mindst krigsførelsen mellem staterne og behovet for at udvikle en effektiv mobilisering af materielle og menneskelige ressourcer har spillet en stor rolle.

Statsbygningsperspektivet kan hjælpe med at forklare den socialpolitiske udvikling på to måder. For det første kan udviklingen af administrative løsninger have smittet af fra ét forvaltningsområde til et andet. Man kan forestille sig, at initiativer på finansforvaltningens område tjente som forbillede for reformerne i socialforvaltningen, eller at de administrative reformer på begge områder var en reaktion på den samme type problemer. For det andet kan den generelle udvikling af administrative evner have påvirket mulighederne for at føre bestemte former for socialpolitik. Bureaukratiseringen af statsapparatet er en vigtig forudsætning for gennemførelsen af en generel, regelstyret socialpolitik.³

I denne artikel vil jeg analysere socialreformen ud fra både et socialpolitisk og et forvaltningspolitisk perspektiv. Jeg vil blandt andet rejse spørgsmålene, om man bør se reformen som et forsøg på at øge socialpolitikken effektivitet, og om hvad socialreformen har til fælles med den generelle udvikling i den danske forvaltning i perioden. Det vil dog være nødvendigt at anlægge et noget bredere perspektiv både tids- og emnemæssigt. For det første er socialreformens historie uløseligt knyttet til personen K.K. Steincke. Det rejser spørgsmålet om forholdet mellem Steinckes, Socialdemokratiets og forvaltningens socialpolitiske opfattelser og mellem Steinckes og forvaltningens holdning til en administrativ reform.

2. Bo Rothstein: *Den korporativa staten*, Stockholm 1992, kap. 3, jf. Bo Rothstein: *Den socialdemokratiska staten*, Lund 1986, kap. 4, 5 og 8.

3. Ann Shola Orloff: *The Politics of Pensions*, Madison 1993, kap. 2, specielt s. 81-90; Margaret Weir, Ann Shola Orloff and Theda Skocpol: *The Politics of Social Policy in the United States*, Princeton 1988, Introduction; Rothstein 1992.

For det andet er det svært at datere socialreformen præcist. Den blev gennemført i 1933, og mange ser derfor reformen som et resultat af den økonomiske verdenskrise og de sociale problemer, den havde skabt. Reformforslagene blev imidlertid formuleret allerede inden 1. Verdenskrigs udbrud. Derfor kan det være rimeligt i lige så høj grad at se den som udtryk for 1910'ernes social- og forvaltningspolitiske debat. Jeg vil derfor med udgangspunkt i K.K. Steinckes forfatterskab forsøge at placere de enkelte elementer i den endelige socialreform i en kronologisk sammenhæng.

Litteraturen om socialreformen

Den egentlige litteratur om socialreformen er sparsom. Udgangspunktet for analyserne har været spørgsmålene om reformens placering mellem klassisk fattigpolitik og efterkrigstidens socialpolitik og om reformens sociale og parlamentariske baggrund.⁴

Kjeld Philips bog om *Staten og fattigdommen* fra 1948 var den første fremstilling, der forsøgte at sætte socialreformen ind i en større historisk og politisk sammenhæng. Philip knyttede reformen til K.K. Steinckes indsats for en systematisering af lovgivningen, men understregede også, at Steincke i arbejdet med reformen ikke havde taget stilling til de centrale socialpolitiske spørgsmål. Reformen var en oprydning i en vildtvoksende sociallovgivning, men i forarbejderne savnede Philip en diskussion af, hvordan forholdet mellem forsikring og forsorg burde være, og hvorvidt de sociale ydelser skulle tildeles efter trang, med faste indtægtsgrænser eller som generelle tilskud.

Philips meget forbeholdne vurdering af Steincke og reformens betydning var utvivlsomt inspireret af hans kendskab til de omfattende sociale reformer, der blev gennemført i Storbritannien og Sverige efter 1945, men den går igen i det meste af den senere litteratur, såvel den socialpolitiske som den historiske.⁵

4. Jørgen S. Dich: »Socialpolitikens Udviklingstendenser«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 76, 1938, s. 4-33 nævner kun socialreformen en passant i sin diskussion af udviklingen i de socialpolitiske principper. Viggo Kampmann: »De sociale Udgifter i Regnskabsaarene 1934/35 til 1938/39«, *Socialt Tidsskrift*, 1940, s. 47-74 koncentrerer sig om de økonomiske effekter af reformen.

5. Philip 1948, s. 96f. Philip havde i slutningen af 1940'erne været med i arbejdet med udredningen af tillægspensionsspørgsmålet i Sverige. Desuden havde Storbritannien og Sverige i modsætning til Danmark indført folkepension umiddelbart efter 2. Verdenskrigs slutning.

Mest positiv er nok Henrik S. Nissen, der i Gyldendals Danmarkshistorie fremhæver, at reformen gav bedre muligheder for at yde hjælp uden ydmygelser end den tidligere lovgivning, også selv om socialpolitikens grundlæggende principper blev fastholdt. Socialreformen var også vigtig for Socialdemokratiet, selv om den var beskåret i forhold til de oprindelige forslag, fordi den kunne bruges over for arbejdervælgerne som bevis på den parlamentariske strategis frugtbarhed. Han ser desuden socialreformen som udtryk for en udvikling, hvor den traditionelle sociale kontrol i lokalsamfundet blev afløst af eller suppleret med politisk styring og statslige indgreb.⁶

Nissen forklarer socialreformens gennemførelse som et led i Kanslergadeforliget, hvor Venstre forlod 1920'ernes liberale program og anerkendte Socialdemokratiets centrale placering til gengæld for indgreb til fordel for det betrængte landbrug. På den anden side opgav Socialdemokratiet tanken om vidtgående indgreb over for kapitalmagten. Forligets og socialreformens indhold afspejlede styrken hos de politiske partier og de sociale klasser i begyndelsen af 1930'erne.⁷

Tage Kaarsteds og – mere bastant – Iver Hornemann Møllers fremstillinger følger samme linie, hvor socialpolitikken i første række bliver set som resultatet af sociale og politiske gruppers krav. Hornemann Møller ligger tættest på den traditionelle socialdemokratiske opfattelse af Venstre som et socialpolitisk reaktionært parti, samtidig med at han ser socialreformen som et direkte udtryk for Socialdemokratiets politik omkring 1920.⁸

Den institutionelle skole afviser ikke det, man kan kalde efterspørgselsperspektivet, men lægger derudover vægt på betydningen af politiske læreprocesser gennem erfaringer med tidligere sociallovgivning og statsadministrationens evne til selv at udforme forslag til løsninger på sociale problemer.⁹

En central nyere analyse er Ann Shola Orloffs sammenligning af processerne bag indførelsen af alderspensioner i Storbritannien, USA og Canada. Hun har vist, hvordan erfaringerne med den eksisterende fattiglovgivning og for USA's vedkommende pensionsordningerne for veteranerne

6. Henrik S. Nissen i *Danmarks historie*, red. Søren Mørch, 7, København 1988, s. 292-297.

7. Nissen 1988, s. 291f.

8. Tage Kaarsted i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, red. Olaf Olsen, 13, København 1991, s. 97-102; Iver Hornemann Møller, *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970*, København 1994, s. 20 og 89-92.

9. Weir, Orloff and Skocpol 1988; Orloff 1993.

fra borgerkrigen påvirkede modtagelsen af krav om indførelse af et offentligt pensionssystem.

I Storbritannien blev opgøret med fattigloven af 1834 omdrejningspunktet for kampagnen for en humanisering af socialpolitikken omkring århundredskiftet. Målet var at komme væk fra en ydmygende og ineffektiv fattigforsorg. USA havde ingen central fattiglovgivning, men erfaringerne med soldaterpensionerne, der efter borgerkrigen blev brugt som lokkemad over for vælgerne af de politiske partier, hvilede som en tung skygge over alle forslag til sociale reformer. Efter århundredskiftet frygtede alle, at fremtidige offentlige pensionsordninger ville blive udnyttet af de politiske partier til at hverve vælgere.¹⁰

Desuden lægger Orloff vægt på forholdet mellem politisk demokratisering og administrativ modernisering i form af bureaukratisering. Hvor den offentlige administration blev moderniseret, så besættelsen af embeder skete efter meritprincippet, inden gennemførelsen af den almindelige valgret, måtte de politiske partier koncentrere sig om at få gennemført politiske programmer. Hvis den almindelige valgret som i USA blev gennemført før bureaukratiseringen, benyttede partierne sig primært af muligheden for politiske besættelser af embeder – den praksis, der er blevet berygtet som »spoils«-systemet. Samtidig var den bureaukratiske administration i langt højere grad end den politiske i stand til selv at formulere og bearbejde forslag til sociale reformer. Derfor viste det sig at være betydeligt lettere at gennemføre en moderne sociallovgivning i Storbritannien end i USA.¹¹

Selv om Orloffs undersøgelse gælder indførelsen og ikke udbygningen eller reformen af moderne sikringsydelser, kan den alligevel inspirere en analyse af socialpolitikens udvikling i Danmark. Den grundlæggende bureaukratisering af den danske statsadministration var gennemført allerede omkring år 1800. Indenrigsministeriet, som sociallovgivningen sorterede under, og de tilhørende tilsynsorganer havde kompetencen til at bearbejde erfaringerne med lovgivningen. I første omgang udmøntede det sig i årlige rapporter om socialforsikringsordningerne, men i især 1910'erne var embedsmændene flittige deltagere i den socialpolitiske debat. Samtidig var de danske partier overvejende programorienterede. Sammenligner man Danmark med Storbritannien, er den tidlige og høje grad af bureaukratisering bemærkelsesværdig. Danmark havde altså alle

10. Orloff 1993, kap. 4, sammenlign med analysen hos Hugh Heclø: *Modern Social Politics in Britain and Sweden*, New Haven 1974.

11. Orloff 1993, kap. 6 og 7, jf. Weir, Orloff and Skocpol 1988, Introduction.

forudsætninger for at gennemføre en ensartet og effektiv social sikringslovgivning.¹²

Den danske stat blev dog også udsat for voldsomme eksterne pres i det tidlige 20. århundrede. Udbygningen af sociallovgivningen og andre offentlige aktiviteter belastede kommunernes administration, og reguleringspolitikken under 1. Verdenskrig stillede meget store krav til den centrale administration og statens evne til at finansiere sine aktiviteter.¹³

Den administrative udvikling i Danmark mellem århundredskiftet og besættelsen er endnu dårligt undersøgt. Tim Knudsen har dog peget på, at tendensen gik i retning af en øget bureaukratisering af både den centrale og den lokale administration.¹⁴ Omlægningerne af statens personale- og finansforvaltning mellem 1912 og 1925 er vigtige i denne sammenhæng som mulige paralleller til socialreformen. Projektet om dansk forvaltningshistorie har taget emnerne op, men de seneste beskrivelser stammer endnu fra samtidige fremstillinger og erindringer.¹⁵

Til gengæld har socialreformens forarbejder efterladt et betydeligt materiale. K.K. Steinckes socialpolitiske forfatterskab, der kulminerede med bøgerne *Almisser eller Rettigheder* i 1912 og *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* i 1920, er centralt.¹⁶ *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* er især vigtig, fordi bogen var grundlaget for Socialministeriets arbejde med de lovforslag, der blev fremsat i 1929 og 1930.

Steincke har desuden givet indgående beskrivelser af begivenhederne i 1918, hvor Indenrigsministeriet gav ham i opdrag at udarbejde en generel fremstilling og kritik af den danske socialpolitik, og af udviklingen mellem 1929 og socialreformens endelige gennemførelse i 1933 i sine erindringer, der udkom efter 2. Verdenskrig.¹⁷

12. Tim Knudsen: *Den danske stat i Europa*, København 1993, kap. 10-12, jf. Tim Knudsen and Bo Rothstein: »State Building in Scandinavia«, *Comparative Politics*, 1993-94, s. 203-220.

13. Om organiseringen af reguleringspolitikken 1914-1920, se Jørgen Fink: »Centraladministration og erhvervsliv 1890-1930. Ministerier og institutioner«, *Forvaltningshistorisk antologi*, red. Helle Blomquist og Per Ingesman, København 1993, s. 145-154.

14. Knudsen 1993, s. 115f.

15. Hans Bjarne: *Om Finansforvaltningen i Staten*, København 1934; K.H. Kofoed: »Statens Budget og Regnskab«, *Dansk Kultur*, København 1942, s. 121-141. K.H. Kofoed har desuden i sine posthumt udgivne erindringer beskrevet arbejdet frem til lønningsreformen i 1919 (K.H. Kofoed: *Erindringer*, udg. Hans Kirchhoff, København 1978), mens C.V. Bramsnæs har beskrevet budgetterings- og statsregnskabsreformerne i 1924-25 i sine erindringer (C.V. Bramsnæs: *Erindringer*, København 1965).

16. K.K. Steincke: *Almisser eller Rettigheder*, København 1912; K.K. Steincke: *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, København 1920.

17. K.K. Steincke: *Ogsaa en Tilværelse*, I-IV, København 1945-49.

Man bør anvende erindringerne med forsigtighed. Ganske vist bygger de i vidt omfang på tidligere indsamlet eller nedskrevet materiale, som i dag findes i K.K. Steinckes efterladte arkiv,¹⁸ men deres form er overvejende den selvcentrerede anekdotes. Steincke går heller ikke ind i videre diskussioner af socialpolitikken og socialreformens placering i den socialdemokratiske og parlamentariske politik.¹⁹

Periodens socialpolitiske debat er veldokumenteret. Den sociale lovgivning var siden systemskiftet genstand for regelmæssige revisioner. Indførelsen af invalideforsikringen og aldersdomsunderstøttelsen gav anledning til principielle debatter i Folketing og Landsting mellem 1919 og 1922. Folketingets første behandlinger af socialreformforslagene i 1929 og 1930 var ligeledes meget omfattende.

Den faglige og administrative debat fandt i hovedsagen sted i *Tidsskrift for Arbejderforsikring* og senere i *Social Forsorg*, der blev udgivet af Indenrigsministeriet. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* havde mindre betydning på dette tidspunkt. Det var især embedsmænd fra centraladministrationen, som ytrede sig her. Diskussionen om sikringssystemets organisering og de sociale ydelser nåede sit højdepunkt under 1. Verdenskrig, og den mere principielle debat ebbede ud omkring 1920. Den faglige diskussion var ikke mindst inspireret af Invaliditets- og Aldersdomsforsikringskommissionens betænkning, der udkom i 1915, og indførelsen af en folkepensionsordning i Sverige i 1913.²⁰

Sociallovgivningen har efterladt en del materiale i Indenrigsministeriets og Socialministeriets arkiver. Dets værdi er dog begrænset. Journalsagerne til de fire socialreformlove fra 1932 og 1933 indeholder fortrinsvis udgiftsberegninger og lignende. Sagerne belyser dog de statsvidenskabelige konsulenter Frederik Zeuthens og senere Jørgen S. Dichts betydning for den endelige formulering af socialreformens ideologi og forståelsen af socialpolitikken økonomiske sammenhænge.²¹

18. Det kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, tidl. justitsminister K.K. Steinckes papirer.

19. Claus Bryld: *Den demokratiske socialismes gennembrudsår*, København 1992 er den generelle fremstilling af Socialdemokratiets programmatisk udvikling frem til 1916. Steinckes rolle på den socialdemokratiske venstrefløj før og under 1. Verdenskrig omtales perifert, blandt andet s. 200 (note 147) og s. 355-364.

20. *Betænkning afgivet af Aldersdoms- og Invaliditetsforsikringskommissionen*, København 1915.

21. Rigsarkivet, Socialministeriets arkiv, Journalsager, 1. kontor, J.nr. 1929/1-29 (lov om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring), 1929/220 (genopbygningen af den sociale lovgivning), 1931/1-54 (ændring i lov 129 af 20. juni 1932 om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring), 1931/176 (folkeforsikringsloven); 3. kontor, J.nr. 1929/706 (lov om offentlig forsorg).

Socialreformens historie: forslag og gennemførelse

Spørgsmålet om en reform af den danske sociallovgivning dukkede op på den politiske dagsorden flere gange mellem 1910 og 1933. I 1912 publicerede K.K. Steincke bogen *Almisser eller Rettigheder*, som var et kortfattet, men kraftigt angreb på udviklingen i den danske forsørgelseslovgivning. Den blev overvejende positivt modtaget, men blev ikke fulgt op af politiske initiativer.²²

I november 1918 gav Indenrigsministeriet imidlertid Steincke i opdrag at udarbejde en samlet oversigt over og kritik af den danske sociallovgivning. Hans arbejde blev udgivet som *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* i to bind i løbet af 1920 under Steinckes eget navn, men for Indenrigsministeriets regning. Første bind bestod i en større afhandling om sociallovgivningens principper, mens andet bind var et detaljeret udkast til forsørgelseslov.²³ Det havde været meningen, at en kommission skulle arbejde videre med Steinckes resultater, men sagen blev ikke fremmet af den nye Venstreregering. Frederik Borgbjerg nedsatte i 1925 en socialkommission, hvis arbejde blev stoppet, da Venstre overtog regeringsmagten året efter.

I 1929 bragte K.K. Steincke selv socialreformen på den politiske dagsorden for tredje gang. Kort efter sin udnævnelse til socialminister nedlagde han Socialkommissionen og overtog selv udarbejdelsen af lovforslagene bag reformen. Kommissionen blev afløst af en række ad hoc-udvalg med repræsentanter for kommunerne, ministeriet og arbejdsmarkedets parter, og ministeriets departement kom til at fungere som sekretariat, mens Steincke selv koordinerede arbejdet. Det betød, at han kunne fremlægge lovforslagene i skitseform for sine ministerkolleger i juni 1929. Forslagene til love om ulykkesforsikring, arbejdsløshedsforsikring og arbejdsanvisning samt folkeforsikring blev fremsat i november 1929, mens forslaget til forsørgelseslov kom i december 1930.²⁴

Lovforslagene fik en blandet modtagelse i Folketinget. De borgerlige oppositionspartier ankede især over, at forsikringselementet ikke var tilstrækkeligt fremtrædende, og at forslagene var for dyre. Regeringen var afhængig af enten Venstre eller Det konservative Folkeparti for at kunne få lovgivningen gennem Landstinget. Forslagene kom imidlertid ikke ud

22. Steincke 1912.

23. Steincke 1920.

24. Steinckes fremsættelsestaler i 1929 og 1930 er også offentliggjort i *Socialt Tidsskrift*: K.K. Steincke: »Folkeforsikringen«, *Socialt Tidsskrift*, 1929, s. 343-380; K.K. Steincke: »Socialreformen«, *Socialt Tidsskrift*, 1930, s. 277-332.

Der var ikke altid fodslag mellem K.K. Steincke og Th. Stauning. Stauning fandt Steinckes kritik af partiets parlamentariske linie upassende, men hans indsats i Landstinget og det forhold, at han var en af partiets få jurister, gjorde ham svær at komme uden om i de første socialdemokratiske regeringer. Ifølge en overlevering valgte Stauning i 1924 Steincke som justitsminister med ordene: »Han er ganske vist en flab, men det er der jo ikke noget at gøre ved«. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

over førstebehandlingen i Folketinget, og udvalgsbehandlingen var nærmest af symbolsk karakter.

Den endelige åbning blev skabt af den økonomiske krise, der for alvor slog igennem i 1930'ernes begyndelse. Loven om arbejdsløshedsforsikring og arbejdsanvisning blev gennemført som led i kriseforliget mellem de fire store partier i juni 1932. De tre øvrige forslag kom på bordet under forhandlingerne om indgreb mod finansieringskrisen i landbruget, valutakrisen og uroen omkring overenskomstfornyelserne i januar 1933 og endte med at

blive en del af Kanslergadeforliget mellem regeringen og Venstre.²⁵ Lovene fik dog først deres endelige udformning i slutningen af februar efter lange forhandlinger mellem partierne med K.K. Steincke og Venstres Oluf Krag i spidsen. Den samlede socialreform trådte i kraft den 1. oktober 1933.

Selv om den endelige socialreform afveg fra de oprindelige forslag, er der alligevel en bemærkelsesværdig kontinuitet fra Steinckes første forslag i *Almisser eller Rettigheder* til socialreformlovgivningen fra 1933. Det lokale forsorgsarbejde blev samlet under kommunalbestyrelsernes socialudvalg, hjælpe-kasserne blev nedlagt og værgerådene lagt ind under kommunalbestyrelserne. Forsørgelsesretten blev forenklet, og man indførte en ny centralt administreret udligningsordning mellem kommunerne. Socialforsikringen blev formelt set styrket, idet man nu ikke kunne modtage aldersrente uden at være mindst bidragydende medlem af en sygekasse, og satsene for de langvarige sikringsydelse blev koordineret. Endelig blev reglerne for udbetaling af forsorghjælp gjort tydeligere og mere systematiske.

Denne udtalte kontinuitet og det forhold, at socialreformforslagene skæbne var tæt knyttet til personen K.K. Steinckes aktivitet, gør det vanskeligt at afgøre, om forslagene var udtryk for Steinckes personlige holdninger, om de afspejlede holdningen hos administrationen, eller om de var udtryk for socialdemokratisk socialpolitik. Steincke havde nemlig flere roller i det politiske og administrative system mellem 1910 og 1933.

Steincke havde allerede i 1912 en betydelig erfaring med fattigforsorgen gennem sin ansættelse som fattiginspektør ved Frederiksberg kommunes forsørgelsesvæsen. Samtidig forfattede han kommentarer til forsørgelseslovgivningen. Hans *Haandbog i Forsørgelsesvæsen* blev anbefalet af Indenrigsministeriet og fik derigennem en halv-officiel status.²⁶ Samtidig var Steincke også involveret i det kommunale arbejde som medlem af og i en periode formand for foreningen af forsørgelsesinspektører, som redaktør og udgiver af *Sogneraadstidende* og som referent ved sognerådsforeningernes årsmøder.²⁷ Derfor kan der være en vis fornuft i at fortolke forslagene i *Almisser eller Rettigheder* og *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* som udtryk for kommunale ønsker om en forenkling af social-

25. Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953*, København 1977, s. 33-36; Nissen 1988, s. 287-291.

26. I Indenrigsministeriets cirkulære af 5. marts 1914 anmodes amtmændene om at henlede sognerådernes opmærksomhed på 1914-udgaven af *Haandbog i Forsørgelsesvæsen*. Steincke har selv gemt eksemplarer af dette og senere officielle anbefalinger i sine scrapbøger. Steinckes papirer, VI.1, scrapbog for maj 1914-februar 1918.

27. Steincke har selv beskrevet sine opdrag i Steincke 1945-49, bd. I, jf. Vagn Dybdahls biografi i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., red. Sven Cedergreen Bech, 14, København 1983, s. 62-66.

lovgivningen og dens administration. Steincke talte dog ikke formelt på vegne af kommunerne og deres foreninger.

På den anden side havde Steincke allerede fra sin pure ungdom været aktiv i Socialdemokratiet med basis i de københavnske diskussionsklubber. Hans position i partiet var forholdsvis perifer i 1910'erne, selv om han blev valgt ind i hovedbestyrelsen i 1913. Han tog i disse år ved flere lejligheder afstand fra partiledelsens holdninger i overordnede politiske spørgsmål, og Steincke har i sine erindringer selv fortalt, hvordan kredsen omkring Stauning og Borgbjerg forsøgte at forhindre hans opstilling som folketingskandidat i Gentoftekredsen i 1916. Hans stilling i København var alligevel tilstrækkelig stærk til, at han blev opstillet og valgt til Landstinget i 1918.²⁸ Steinckes vej til en ministerpost i 1924 gik imidlertid ikke gennem den socialdemokratiske organisation eller presse. Som embedsmand var han økonomisk uafhængig af parti og fagbevægelse.

Under førstebehandlingen af den socialdemokratisk-radikale regerings forslag til lov om aldersrente i januar 1920 erklærede Frederik Borgbjerg, der var Socialdemokratiets ordfører, sin tilslutning til Steinckes forslag og understregede, at de stemte overens med partiets politik.²⁹ På den anden side er der heller ikke her noget, der peger på, at Steinckes arbejde skulle have været sat i gang eller kontrolleret af partiet. Derfor er det mest sikkert at fortolke indholdet i *Almisse eller Rettigheder* og *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* som udtryk for Steinckes egne holdninger, selv om Steincke ikke mindst i holdningen til alderdomsforsørgelsen var tydeligt påvirket af Socialdemokratiets politik.

Almisse eller Rettigheder udkom i 1912 midt i en periode med intens diskussion om mulighederne for at erstatte alderdomsunderstøttelsen med en generel alderdoms- og invaliditetsforsikring. Debatten rejste på sin side det centrale spørgsmål om frivillighed eller tvang i den øvrige socialforsikring. Centraladministrationens embedsmænd argumenterede for den frivillige socialforsikring, fordi den i højere grad end den tvungne virkede moralsk opbyggende og aktiverede den brede befolkning.³⁰

28. Steincke 1945-49, bd. I, s. 314-319.

29. Borgbjergs indlæg findes i *Rigsdagstidende* 1919-20, Folketingets Forhandlinger, sp. 2861-2867.

30. Fx Clara Black: »Socialforsikring og Fattigforsørgelse«, *Tidsskrift for Arbejderforsikring*, 1906-07, s. 137-140; Th. Sørensen: »Arbejdsløshedsforsikringen i Europa«, *Social Forsørg*, 1914-15, s. 12-16; Th. Sørensen: »Tvang eller Frivillighed paa den danske Socialforsikrings Omraade«, *Social Forsørg*, 1914-15, s. 91-96. Sørensen, der havde været inspektør for Sygeforsikringen mellem 1892 og 1907 og for Arbejdsløshedsforsikringen siden 1907, gik i sine artikler i øvrigt ind i en kraftig polemik med Georg Zacher, der var den fremmeste tyske ekspert i socialforsikring.

Steincke delte dette syn på socialforsikringen, men hans ambitionsniveau i *Almisser eller Rettigheder* var højere. Han inddrog også forsorgslovgivningen i diskussionen og understregede sammenhængene mellem socialforsorgen og socialforsikringen. Steincke mente, politikerne på Rigsdagen efterhånden havde indført så mange undtagelsesbestemmelser og særlige forsørgelsesmuligheder i den sociale lovgivning, at den havde mistet sin principielle linie. Dermed havde man også åbnet for dobbeltforsørgelse og kompetencestridigheder mellem de forskellige administrative organer.³¹

Kritikken af hjælpe-kasserne er typisk for Steinckes tankegang. Kasserne var blevet indført i 1907 med den opgave at udbetale mindre kontante understøttelser til værdige trængende. De havde altså rod i den almindeligt accepterede socialpolitiske målsætning, at man skulle behandle værdige og uværdige trængende forskelligt. Steincke påpegede, at begrænsningerne i kassernes muligheder for at udbetale understøttelser medførte, at det snarere var trangens størrelse end den trængendes værdighed, som afgjorde, om han eller hun kunne gå til hjælpe-kassen eller måtte henvende sig hos fattigvæsenet.³² Samtidig harcelerede han over, at Socialdemokratiet og Det radikale Venstre i 1910 havde åbnet mulighed for, at 55-60-årige fik vedvarende understøttelse af hjælpe-kasserne. På den måde faldt de ikke for alderdomsunderstøttelseslovens værdighedskrav.

I stedet for at lade de forskellige organer konkurrere om de trængende ønskede Steincke at indføre et system med et klart hierarki af forsørgelsesformer. Udgangspunktet var den private forsørgelse mellem familimedlemmer fulgt af de forskellige socialforsikringsordninger og til sidst den offentlige forsorg. Han ville beholde den frivillige socialforsikring og de eksisterende syge- og arbejdsløsheds-kasser, men ønskede, at man samlede alle den offentlige forsorgs opgaver under kommunalbestyrelserne. Når forholdet mellem de forskellige niveaurs opgaver var fastlagt, forsvandt muligheden for dobbeltforsørgelse på det enkelte niveau samtidig.³³

Senere fremstillinger har lagt megen vægt på Steinckes diskussion af forholdet mellem almisse- og retsprincipperne i sociallovgivningen. Steincke fandt, at den skønmæssige tildeling af hjælp ofte medførte, at folk forsøgte at tigge sig til yderligere understøttelse. De faste takster i syge- og arbejdsløshedsforsikringen havde vist, at man kunne undgå det-

31. Steincke 1912, kap. 5.

32. Steincke 1912, s. 92-95 og 102-111.

33. Steincke 1912, kap. 6.

te problem. Ideen var derfor, at man ved at systematisere borgernes og forvaltningens rettigheder og pligter over for hinanden mest muligt ville opmuntre borgerne til i videst muligt omfang at forsørge sig selv.³⁴ Steincke diskuterede ikke de effekter, en fuldstændig regulering af de offentlige understøttelser i lovgivningen kunne få for magtfordelingen mellem kommuner og Rigsdag.

Endelig ønskede Steincke værdighedsbegrebets indhold ændret og fattighjælpsvirkningerne mildnet. Den gældende lovgivning betragtede trængende som uværdige, indtil andet var bevist, og uværdige trængende blev ramt af hårde sanktioner. Det ydmygede fattige og knækkede deres selvfølelse.³⁵ Derfor burde man som princip betragte trængende som værdige, med mindre de bevisligt havde undladt at forsøge at skaffe sig privat underhold.

Fremtidens Forsørgelsesvæsen fortsatte linien fra *Almisser eller Rettigheder*, men var mere omfattende og inkluderede dele af Steinckes kulturpolitiske og juridiske forfatterskab fra 1910'erne. Samtidig tog Steincke to vigtige nye temaer op. For det første indeholdt betænkningen en længere diskussion af muligheden for at føre socialpolitik gennem racehygiejne. Her var Steincke inspireret af den tyske og amerikanske diskussion af emnet. Han konkluderede dog, at man næppe ville opnå en raceforbedring ad denne vej, selv om der var muligheder for at forhindre åndssvage og sindssyge i at formere sig. Steincke støttede senere forslag om tvungen sterilisering af åndssvage.³⁶

Det andet tema var mere centralt for Steinckes socialpolitiske opfattelse. Referencerne til det kulturpolitiske forfatterskab viser tydeligt, at han arbejdede for et samfund, der hvilede på den børnerige familie.³⁷ Gennem en diskussion af de forskellige regler for tildeling af børnebidrag til fraskilte, kvinder med børn uden for ægteskab og enker med børn viste han, hvorledes børn blev stillet forskelligt økonomisk afhængigt af deres forældres civilstand. For at forenkle administrationen af bidragsordningerne og opmuntre ægtepar til at få flere børn foreslog Steincke nu, at man foruden at gøre reglerne for beregningen af børnebidrag mere ensartede også indførte offentlige bidrag til ægtepar med mere end to børn. Bidragene

34. Steincke 1912, s. 97-100, jf. tankegangen hos Niklas Luhman: *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt am Main 1983 (opr. 1969).

35. Steincke 1912, s. 86-88.

36. Steincke 1920, kap. 22, jf. Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, København 1994, s. 268-282 om politikken over for de åndssvage i 1920'erne og 1930'erne.

37. Dette ses tydeligst i pjecen *Kulturbetragninger – Et Slag i Luften* fra 1913, der også indgår i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*.

skulle reguleres efter en trangsgrense, men principielt være til rådighed for alle familier.³⁸

Steincke havde allerede i *Almisser eller Rettigheder* taget stilling til spørgsmålet, om socialforsikringen skulle være frivillig eller tvungen. Efter offentliggørelsen af Alderdoms- og invaliditetsforsikringskommissionens betænkning i 1915 var en afgørelse af alderdomsforsørgelsens status også blevet aktuel, og her valgte han i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* at argumentere for en blanding af forsikring og forsorg.

Udgangspunktet var, at alderdomsforsørgelsen fortsat blev finansieret over de almindelige skatter. Til gengæld var det en betingelse for at være berettiget til at modtage alders- eller invaliderente, at man var medlem af den frivillige sygeforsikring. Steincke forestillede sig, at mindstekravet skulle være et såkaldt bidragydende medlemskab med et begrænset kontingent.³⁹

Endelig indeholder *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* en mere detaljeret model for socialforvaltningens organisering. På det centrale niveau var den vigtigste nyskabelse et »Socialstyre«. Styret eller styrelsen var tænkt som en myndighed under Indenrigsministeriet, og dens opgave var at føre tilsyn med såvel de sociale forsikringskassers som kommunernes administration.

Styrelsen skulle desuden have mulighed for at vejlede kommuner og kasser i forsørgelsesretlige spørgsmål. Tilsynene med syge- og arbejdsløshedskasserne havde længe haft samme funktion, mens det havde været langt sværere for kommunerne at få sagkyndig vejledning.⁴⁰ For det kommunale forsørgelsesvæsens vedkommende ville gennemførelsen af forslagene i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* sandsynligvis have betydet en indskrænkning af handlefriheden i to henseender: Lovgivningen ville indeholde mere detaljerede bestemmelser om ydelsernes omfang, og socialstyrelsen kunne gennem vejledning og afgørelser i ankesager sørge for en mere ensartet administration.

Selv om *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* var et meget omfattende værk, behandlede Steincke ikke de arbejdsmarkedspolitiske spørgsmål, der var oppe i tidens socialpolitiske debat. Det bliver tydeligt, hvis man sammenligner betænkningen med to artikler om samme emne, som C.V. Bramsnæs og Th. Stauning udgav i 1919. C.V. Bramsnæs' artikel handlede om fredens sociale problemer, mens Th. Staunings var hans programmerklæring som nyudnævnt minister for arbejderspørgsmål fra 1919.

38. Steincke 1920, kap. 24 og s. 343-348.

39. Steincke 1920, s. 326-337.

40. Steincke 1920, kap. 29, jf. Steincke 1912, s. 135-140.

Det var et vigtigt mål for K.K. Steincke at opbygge en fornemmelse af gensidighed mellem socialforvaltningen og dens klienter. Det skulle blandt andet ske gennem en udbygning af socialforsikringen og en øget brug af faste takster. Det kommunale fattigvæsen var frygtet i store dele af befolkningen, og syge- eller arbejdsløsheds-kassen var et velkomment alternativ. Her udbetales der dagpenge i Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds arbejdsløsheds-kasses 1. afdeling. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

Bramsnæs understregede, at man ikke kun bør se socialpolitik som en belastning af samfundøkonomien. Socialpolitik handler ud over forsørgelsen af mennesker uden for arbejdsmarkedet nok så meget om mulighederne for at højne arbejdskraftens værdi. Hvis man regulerede arbejdsmarkedet og nedsatte arbejdstiden, ville arbejderne ikke blive nedslidt så hurtigt, men kunne bidrage til produktionen i en længere periode. Bedre boligforhold og højere lønninger ville forbedre børnenes levevilkår og helbred og gøre dem mere værdifulde som arbejdskraft senere. Socialpolitikken havde også en investeringsside, hvor den kunne bidrage til samfundets økonomiske og sociale udvikling.⁴¹

41. C.V. Bramsnæs: »Fredens sociale Problemer«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1919, jf. Th. Stauning: »Socialpolitik«, *Social Forsorg*, 1919.

I forhold til Bramsnæs og Stauning var Steincke mere skeptisk over for socialpolitikkenes muligheder. Socialpolitikken kunne lindre nogle af kapitalismens effekter, men ikke bidrage til en generel forbedring af arbejderne levevilkår. Steincke definerede socialpolitik mere snævert end Bramsnæs og Stauning, men hans forfatterskab var også præget af en kulturpessimisme, der står i modsætning til den almindelige socialdemokratiske fremskridtstro. En nærmere diskussion af dette forhold falder dog uden for denne artikels rammer.

Det er stadig uklart, hvordan Steincke fik mulighed for at udarbejde *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* for Indenrigsministeriets regning. Ifølge samtidige avisreferater aftvang Steincke i forbindelse med Landstingets behandling af et forslag om særlig understøttelse til folk, der var ramt af den spanske syge, indenrigsminister Ove Rode et løfte om, at ministeriet ville udarbejde en oversigt over og kritik af den samlede forsørgelseslovgivning.

Rode nævnte ved samme lejlighed, at Indenrigsministeriet længe havde ønsket en revision af sociallovgivningen, men at man havde måttet udsætte den på grund af det ekstra arbejde, regulerings- og dyrtidslovgivningen havde medført. Kort efter henvendte Steincke sig til ministeriets departementschef Henrik Vedel, der udvirkede, at han fik tildelt et etårigt stipendium.⁴² Der skulle altså i forvejen have været en vis forståelse mellem Rode, Vedel og Steincke. Tanken var, at Steinckes afhandling skulle danne udgangspunktet for arbejdet i en senere kommission, som så kunne koncentrere sig om den mere tekniske udarbejdelse af lovforslag.

I Steinckes erindringer blev hans egen rolle mere central. Ikke mindst skal hans ærgrelse over, at en kontorchef i ministeriet ved et nordisk socialpolitisk møde havde udtalt, at den mand, der kunne overskue den danske sociallovgivning, endnu ikke var født, have fået ham til at gøre forestillinger over for Vedel.⁴³ Efter denne fremstilling reagerede Indenrigsministeriet på Steinckes initiativ, mens afhandlingens rolle står mere hen i det uvisse.

Regeringsskiftet efter påskekrisen og valget i april 1920 betød imidlertid, at alle planer om en socialreform blev udskudt. Venstregeringen gennemførte i 1921-22 lovene om invalideforsikring og aldersrente foruden revisioner af sygeforsikringsloven og loven om arbejdsløshedsforsikring. Selv om lovene, der nogle steder kaldes Venstres socialreform, byggede vi-

42. Dette er Steinckes oprindelige version, som han gengav i et interview, som blandt andet er offentliggjort i *Lolland-Falsters Stiftstidende* 3. december 1918. Jf. Steinckes papirer, VI.1, scrapbog marts 1918-december 1919.

43. K.K. Steincke 1945-49, bd. II, s. 60.

dere på socialforsikringsprincipperne fra før 1. Verdenskrig, vakte de alligevel vrede blandt radikale og socialdemokrater. Grunden var ikke mindst, at betingelserne for optagelse i arbejdsløshedskasse og kontrollen af de arbejdsløshedsforsikrede blev strammet, samtidig med at aldersrenten reelt medførte væsentlige nedskæringer i ydelserne til de gamle.⁴⁴

Den socialdemokratiske regering, der kom til magten i 1924, ønskede nok at forbedre ydelserne til arbejdsløse og gamle, men havde ikke mulighed for at få sine forslag gennemført. Socialminister Frederik Borgbjerg nedsatte i 1925 Socialkommissionen, der skulle forberede en reform af sociallovgivningen. Kommissionen havde kun akkurat startet sit arbejde, da den blev standset af den nye Venstre-regering under Th. Madsen-Mygdal, der ønskede at gennemføre omfattende besparelser på statsbudgettet. Resultatet var de såkaldte nedskæringslove af 1927, der ud over at stramme adgangen til socialforsikringerne og aldersrenten også nedsatte alders- og invaliderenternes størrelse. Regeringen tog ikke initiativer til en mere omfattende reform af socialforvaltningen, og kommissionens arbejde blev ikke genoptaget efter gennemførelsen af nedskæringslovene.

K.K. Steincke havde været medlem af den første socialdemokratiske regering som justitsminister. Ifølge en overlevering, som Steincke selv er ophavsmand til, skal Stauning have foretaget udnævnelser med en vis resignation. Steincke havde tidligere været en torn i øjet på partiledelsen, men han havde udført et godt arbejde som medlem af Landstinget siden 1918, og han var den eneste kvalificerede jurist i partiet.⁴⁵ Stauning har i et avisinterview i 1929 nævnt, at Steincke i 1924 bad om socialministerposten, og at han afviste Steinckes anmodning.⁴⁶

Det radikale Venstres deltagelse i regeringen i 1929 komplicerede fordelingen af ministerposter. Staunings oprindelige plan skal have været at lade Steincke og Borgbjerg overtage de samme porteføljer som i 1924, selv om samtidige avisrygter ville vide, at Steincke på grund af dårligt helbred ikke kom med i regeringen.⁴⁷ C.Th. Zahles ønske om at indtræde i regeringen som justitsminister væltede disse spekulationer. Steincke blev socialminister, mens Borgbjerg fik Undervisningsministeriet, så der igen blev plads til alle de socialdemokratiske ministre fra 1924.⁴⁸

44. Niels Finn Christiansen i *Danmarks historie*, 7, 1988, s. 172f.

45. Svend Thorsen: *De danske ministerier 1901-1929*, København 1972, s. 435.

46. *Social-Demokraten* 2. maj 1929, jf. Steinckes papirer, VI.1., scrapbog august 1928-juli 1929.

47. Mest overraskende er nok BTs version, der placerede den radikale Bertel Dahlgaard som socialminister. *BT* 25. april 1929.

48. Kaarsted 1977, s. 15.

Efter Steinckes udnævnelse til socialminister kom der fart i arbejdet med socialreformforslagene. Steincke nedlagde Socialkommissionen og styrede selv forberedelsen af lovforslagene, idet han brugte ministeriets departement som sekretariat. En række administrative udvalg fik til opgave at gennemgå særligt komplicerede dele af forslagene fra *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*.

Steincke forelagde allerede i juni 1929 hovedtrækkene til en socialreform for de øvrige ministre. Modtagelsen var overvejende positiv. Handelsminister C.N. Hauge og udenrigsminister P. Munch var dog ligesom Stauning betænkelige ved forslaget om at samle administrationen af forsorgslovgivningen i et udvalg under kommunalbestyrelsen. De frygtede, at sagsbyrden ville overbelaste de folkevalgte politikere.

Statsminister Stauning og finansminister C.V. Bramsnæs var skeptiske over for tanken om at gøre medlemskab af sygeforsikringen til en betingelse for, at man kunne modtage aldersrente. Med Staunings ord var der altid nogen, som ikke ville forsikre sig, og en tvungen forsikring var den eneste effektive måde at få alle dækket på. Bramsnæs henviste til, at de fleste andre europæiske lande havde velfungerende tvangsforsikringer. Ingen af ministrene krævede dog ændringer på dette punkt.⁴⁹

De lovforslag, K.K. Steincke fremsatte i efteråret 1929 og efteråret 1930, adskilte sig på flere punkter fra forslagene i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*. For det første var invalideforsikringen blevet gennemført i 1921 i en anden form end forudset af Steincke i 1919. Dermed blev forsikringsaspektet mere fremtrædende. For det andet opgav Steincke allerede inden fremsættelsen af lovforslagene at få gennemført de generelle børnetilskud. Dermed faldt en af de mest radikale og udgiftskrævende dele af systemet fra *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* bort. Den samme skæbne ramte socialstyrelsen. Her var begrundelsen, at Venstre ikke ville acceptere indgreb i kommunernes myndighed.⁵⁰ Forslagene understregede dog Socialministeriets rolle som endelig anke- og tilsynsmyndighed.

Socialreformforslagene var også mindre vidtgående, hvad angik ydelsernes form, end *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* havde lagt op til. Især opretholdt forsorgsloven kommunernes ret til at skønne over trangen hos ansøgerne til de nye former for generel kontanthjælp. Lovforslaget og den endelige lov indførte dog en maksimumsats for kommunehjælpen, idet den ikke måtte være højere end invaliderenten.

49. Steinckes papirer, IV.1.b. Sociallovgivningens genopbygning. Håndskrevne kommentarer på notat 1. Udkast til forslag til sociallovgivningens genopbygning, kodificering og forenkling. Dateret maj 1929. Jf. håndskrevet referat fra ministermøde 6. juni 1929.

50. Steincke i *Morgenbladet* 6. juli 1929.

Venstre og Det konservative Folkeparti modtog lovforslagene køligt. Den tidligere Venstreminister Oluf Krag fandt forslagene alt for dyre. Han var også bange for, at man ville overbelaste kommunalbestyrelserne ved at samle forsørgelsessagerne hos et socialudvalg. Selv om Krag kunne forstå, at Steincke havde nedlagt Socialkommissionen, ankede han alligevel over, at kommunernes organisationer ikke i højere grad og mere formelt var blevet taget med på råd ved udarbejdelsen af forslagene.⁵¹

Begge partier var skeptiske over for Steinckes argumentation for nødvendigheden af at koble retten til aldersrente til medlemskab af sygeforsikringen. Det skyldtes ikke mindst de mere lempelige regler for hjælp til betaling af syge- og arbejdsløshedskassekontingent i forsorsloven. Venstre og De konservative frygtede, de ville underminere princippet om hjælp til selvhjælp i socialforsikringslovgivningen. Endelig undgik det ikke de borgerlige partiers opmærksomhed, at de nye takster i folkeforsikringsloven og gradueringen af invaliderenten ville medføre, at invaliderentydere på landet ville få en marginalt mindre ydelse end efter 1927-loven.

Det konservative Folkeparti holdt samtidig fast ved det forslag om tvungen folkeforsikring, det fremsatte første gang i foråret 1929. Partiets ordførere havde svært ved at se forsikringslinien i Steinckes forslag, og de var desuden betænkelige ved, at de fleste fattighjælpsvirkninger skulle forsvinde i en ny forsorslov.

I sine erindringer skriver Steincke, at Det konservative Folkeparti virkede mere imødekommende end Venstre. Han bygger sin opfattelse på udtalelser af Christmas Møller og Hans Thyge Jacobsen på politiske møder i efteråret 1930, men det er ikke klart, om det nogensinde kom til egentlige forhandlinger.

Med fremlæggelsen af de fire lovforslag gik arbejdet med socialreformen i stå igen. Ved den sidste genfremsættelse af forslagene i oktober 1932 beklagede Steincke, at de var blevet mødt med så ringe interesse og forståelse. Han angreb specielt Venstre for ikke at ville realitetsbehandle forslagene. Alligevel inviterede han partiet til forhandlinger: Han var villig til at indføre den pristalsregulering af alders- og invaliderenterne, Oluf Krag havde foreslået i 1930. Beregningerne over de økonomiske effekter lå parat i ministeriet.⁵²

51. *Rigsdagstidende* 1930-31, Folketingets Forhandlinger, sp. 2541-2615 (Oluf Krag (V)), 2615-2655 (C.J.F. Sven (KF)). Socialdemokratiets ordfører ved førstebehandlingen af forslaget til forsorslov var Folketingets formand H.P. Hansen, der også havde været medlem af det udvalg, som havde rådgivet socialministeren om blandt andet udformningen af refusionsordningen. Jørgen Jørgensen var De radikales ordfører.

52. *Rigsdagstidende* 1932-33, Folketingets Forhandlinger, sp. 32-39.

Det var landbrugskrisen og valutaproblemerne, som åbnede vejen for socialreformen. Samtidig faldt udgifterne til understøttelse af arbejdsløse tungt på kommunerne. Indgrebet i 1927 havde afskaffet alle former for ekstraordinær arbejdsløshedsunderstøttelse, men arbejdsløsheds-kasserne fik mulighed for ekstra statstilskud, hvis de oprettede såkaldte krisekasser. Ordningen havde ikke været nogen succes: Kun få kasser havde oprettet krisekasser. Derfor endte mange arbejdsløse hos hjælpe-kasserne, indtil regeringen i oktober 1931 fik gennemført en ny ekstraordinær arbejdsløshedshjælp som led i et kriseforlig med Det konservative Folkeparti.⁵³

Forliget og den stigende arbejdsløshed førte til en kraftig vækst i de sociale udgifter. Målt i 1929-priser var der tale om en stigning fra 90 mill. kr. i finansåret 1930-31 til 170 mill. kr. i 1932-33.⁵⁴ Steinckes notater om kriseforhandlingerne i januar 1933 viser, at regeringens forhandlingsudspil foruden socialreformen omfattede en lang række tiltag, der kunne lette landbrugets situation, og skatteomlægninger til gunst for kommunerne. I første omgang drejede forhandlingerne sig dog om landbrugets kreditsituation og kronens stilling.

Under de indledende forhandlinger erklærede Det konservative Folkeparti, at man gerne ville diskutere socialreformen sammen med en skatteomlægning, mens Venstre var interesseret i en ændring af byrdefordelingen mellem stat og kommuner og refusionen af sociale udgifter mellem kommunerne. Oluf Krag, der havde været indenrigsminister fra 1922 til 1924 og igen mellem 1926 og 1929, mente derimod, at socialreformen som helhed var alt for omfattende og delvis irrelevant i denne sammenhæng.⁵⁵

Steincke reagerede ved at forsvare nødvendigheden af at gennemføre socialreformen, hvilket fik Krag til at spørge, om der var tale om et ultimatum fra Socialdemokratiets side. Staunings svar var, at socialreformen var en del af forhandlingerne, og han kædede forhandlingerne om reformen sammen med forhandlingerne om byrdefordelingen mellem stat og kommuner. Desværre har Steincke ingen steder oplyst, hvad hans – og Socialdemokratiets – begrundelse for at koble socialreformen på land-

53. Aage Vater: *Arbejdsløshedslovgivningen i Danmark gennem 25 Aar*, København 1932, s. 110-117 og 123-126.

54. Disse og alle artiklens øvrige beregninger af de sociale udgifters udvikling mellem 1910 og 1940 er foretaget på baggrund af oversigtstabellerne i *Statistiske Meddelelser*, 4. rk, bind 116, hæfte 2, København 1943. Udgifterne er deflateret med forbrugerprisindekset, jf. Niels Kærsgaard: *Økonomisk vækst*, København 1991, appendiks 6, tabel 1.

55. Steinckes papirer, IV.1.b. Referater af forhandlinger 12-13. januar 1933.

brugsforhandlingerne egentlig var. Han har heller ikke noteret noget om, hvorvidt sammenbruddet i overenskomstforhandlingerne i januar 1933 havde spillet en rolle.

Steinckes notater giver heller ikke svar på spørgsmålet om socialreformens placering i de senere forhandlinger. Det skyldes til dels, at han ikke var medlem af Socialdemokratiets forhandlingsdelegation. Ved ministermødet den 28. januar 1933 gjorde han som de andre involverede ministre status over forhandlingsudvalgets arbejde. Her refererede Bramsnæs og Dahlgaard problemerne med at nå til enighed om ejendomsbeskatningen, mens Bording redegjorde for diskussionen om kornordningen. Notatet indeholder kun en bemærkning om, at Steincke selv redegjorde for arbejdet i sit udvalg. Der står intet om, hvordan forhandlingerne skred frem.⁵⁶

Det er svært at sige, om socialreformen var trukket ud af forhandlingerne, eller om man blot afventede en afgørelse i de andre spørgsmål. Man bør næppe overdrive betydningen af, at Steincke ikke deltog i de afgørende forhandlinger, for han havde aldrig tilhørt den snævre kreds omkring Stauning. Til gengæld ved vi, at det endelige Kanslergadeforlig mellem regeringen og Venstre kom til at omfatte socialreformen, og at den administrativt stort set fik en udformning, der var identisk med Steinckes forslag fra 1929-30.⁵⁷

Man kan dog bemærke, at Steincke under en debat i Folketinget i februar 1935 fortalte, at reformen i det oprindelige protokollat mellem regeringen og Venstre var gledet ud til fordel for et forslag om ekstraordinær arbejdsløshedsunderstøttelse. Efter hans egen fremstilling skulle han have argumenteret over for først Stauning og derefter de tre partiers forhandlere, at det var bedre at bringe orden på hele socialområdet end at bygge en særlovgivning oven på arbejdsløshedsforsikringen. Derefter erstattede socialreformen arbejdsløshedsbistanden.⁵⁸

Økonomisk betød reformen, at kommunernes socialudgifter faldt til noget under 150 mill. kr. målt i 1929-priser, mens statens steg fra 90 mill. til 150 mill. i finansåret 1933-34. Virkningerne på de samlede sociale udgifter var derimod begrænsede: Mellem 1932 og 1937 lå de nogenlunde

56. Steinckes papirer, IV.1.b. Referater af forhandlinger januar 1933. Ministermøde den 28. januar 1933.

57. Hornemann Møller 1994, s. 143f., hævder, at socialreformen var taget ud af forhandlingerne i slutningen af januar 1933, men at reformen kom med i det endelige forlig for at gøre indgrebet i overenskomstforhandlingerne mere acceptabelt for arbejderne.

58. Her efter *Dagens Nyheder*, 7. februar 1935. Man bør være opmærksom på, at Det konservative Folkeparti og den konservative presse i denne periode gennemførte en voldsom kampagne mod socialreformen og dens angivelige økonomiske effekter for kommunerne.

fast på 400 mill. 1929-kroner.⁵⁹ Den store stigning lå allerede i finansåret 1932-33 og skyldtes som nævnt de kraftigt stigende udgifter til arbejdsløshedsunderstøttelse.

Til gengæld var effekterne på syge- og arbejdsløshedsforsikringen store. Syge- og arbejdsløshedskassernes medlemstal var stagneret i forhold til henholdsvis befolkningstallet og antallet af erhvervsaktive siden begyndelsen af 1920'erne, men mellem 1933 og 1940 steg andelen af forsikrede igen kraftigt: ca. 75% af den voksne befolkning var medlem af en sygekasse i 1940 mod 65% i 1930, mens 44% af de erhvervsaktive var medlem af en a-kasse i 1940 mod 32% i 1930.⁶⁰

Fortolkninger af socialreformen

Den ovenstående gennemgang af socialreformens historie åbner for mindst tre selvstændige fortolkninger.

Den første fortolkning bygger på en analyse af det administrative apparats udvikling og standard i perioden mellem 1910 og 1930. Med udgangspunkt i en analyse af bureaukratiseringen af statsadministrationen i almindelighed og den centrale socialforvaltning i særdeleshed peger den på forvaltningens evne til selv at formulere løsninger på socialpolitiske problemer og sammenhængene mellem reformerne af socialforvaltningen og af andre grene af forvaltningen.

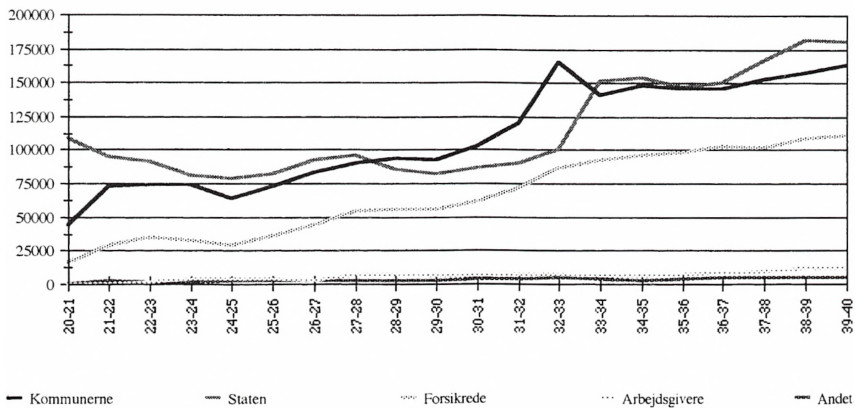
Den anden tager udgangspunkt i de politiske og administrative reaktioner på de erfaringer, vælgere, politikere og administratorer gjorde med den førte socialpolitik i perioden efter 1891. Den analyserer politiske og administrative udspil som svar på indholdet i og effekterne af tidligere beslutninger, mens den tredje fortolkning lægger vægt på de politiske aktører og deres mulighed for at omsætte deres krav til socialpolitikken i praktiske beslutninger.

Det administrative system voksede i takt med udbygningen af sociallovgivningen kraftigt mellem 1891 og 1914. Der kom nye forvaltningsorganer til, og antallet af ansatte steg. Centraladministrationen kunne trække på en lang tradition for juridisk styring, ligesom forholdet til de selvstændige syge- og arbejdsløshedskasser var uden de store konflikter. Det er desuden værd at bemærke, at socialforvaltningen var én af de første

59. Beregnet efter *Statistiske Meddelelser*, 4. rk, bind 116, hæfte 2, 1943. Se dog Kampmann 1940.

60. Jacob Christensen: »Socialforvaltningen 1891-1950«, *Forvaltningshistorisk antologi*, red. Helle Blomquist og Per Ingesman, København 1993, s. 178.

Udgifter til sociale formål 1920-1940 i 1929-priser, 1000 kr.

Specielt kommunerne mærkede et stigende pres på budgetterne i løbet af 1920'erne og de tidlige 1930'ere, efterhånden som skiftende finansministre forsøgte at beskære statens udgifter. Kommunernes udgifter til sociale formål steg nærmest eksplosivt mellem 1930 og 1933. Socialreformen og den nye refusionsordning lettede kommunernes byrder, men gjorde også staten til den væsentligste aktør i fordelingen af udgifter og indtægter på det sociale område. De stigende forsikringsbidrag skyldtes både nedskæringerne i statstilskuddene til socialforsikringen før 1933 og et stigende antal medlemmer i syge- og arbejdsløshedskasser i løbet af 1930'erne. (Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. rk., bind 116, hæfte 2, 1943).

forvaltningsgrene, hvor økonomer fik ledende stillinger.⁶¹ Der er imidlertid flere tegn på, at den danske forvaltning i tiden op til 1. Verdenskrig havde problemer ved at gennemføre en overordnet styring.

For det første havde lønnings- og personalepolitikken inden for de enkelte etater og ministerier efterhånden udviklet sig til et indviklet system af særlige ordninger, aftaler og traditioner. Ensartede stillinger kunne have forskellige lønnings- og pensionsforhold. Aflønnings- og karriereforholdene var uigennemskuelige.

For det andet var bevillingssystemet og statens regnskabsføring blevet uoverskueligt for embedsmænd og politikere. Finansloven bestod frem til 1912 af de normale paragraffer for hvert ministerium og en paragraf for særlige bevillinger. Problemet var, at de særlige bevillinger efterhånden

61. Clara Black, der efterfulgte Th. Sørensen som inspektør for Arbejdsløshedsforsikringen 1914-21, var økonom. Senere professor Frederik Zeuthen blev i 1921 ansat som statsvidenskabelig konsulent for indenrigsministeren.

udgjorde en så stor del af statsbudgettet, at finansloven snarere afspejlede bevillingernes politiske historie end deres anvendelse. Det gjorde det svært at bruge finansloven som kilde, hvis man ville beregne de økonomiske effekter af statens aktivitet.⁶²

Løsningen på disse problemer var en omstrukturering af lønnings- og budgetteringssystemerne. Lønningsreformen i 1919 standardiserede ansættelses-, aflønnings- og pensionsvilkårene for alle statens ansatte. Finanslovreformen i 1912 var både en systematisering og modernisering af statens budgetlægning. Statens bevillinger blev nu ordnet efter ressorts, så det var nemmere at følge udgiftsudviklingen på de enkelte områder, og budgetteringen blev ændret, så den i højere grad afspejlede fordelingen på drifts- og anlægsudgifter.⁶³

Sociallovgivningen og dens forvaltning havde mange af de samme skavanker allerede før 1. Verdenskrig. Lovgivningen var uden overordnet systematik, og dens økonomiske og sociale effekter var svære at beregne. Den mest markante kritik af forholdene blev udløst af en administrativ reform i Sverige. Samtidig med indførelsen af en folkeforsikringsordning fik den svenske regering gennemført oprettelsen af en socialstyrelse, som skulle være den centrale myndighed på arbejderpolitikens område.⁶⁴ I datidens sprogbrug betød det arbejdsmarkedspolitik og socialforsikring, mens den egentlige socialforsorg forblev kommunernes anliggende.

Den danske sygekasseinspektør Frederik Wittrup greb ideen og pegede på, at det daværende indenrigsministerium var overbelastet og ude af stand til at foretage de nødvendige prioriteringer i socialpolitikken. Hvis man i stedet samlede den socialpolitiske ekspertise i en dansk socialstyrelse, ville det sikre en mere ensartet sagsbehandling og lette en koordineret udbygning og revision af socialpolitikken.⁶⁵

Man kan fortolke Wittrups kritik på to måder. På den ene side kan det have været en frustreret embedsmands forsøg på at skabe opmærksomhed om problemerne med at få sygeforsikringen til at fungere sammen med de øvrige sikringsordninger. I så fald var adressaten sandsynligvis de ledende embedsmænd i Indenrigsministeriet. På den anden side kan Wittrup have givet udtryk for holdninger, der var almindelige blandt de embeds-

62. Kofoed 1942, s. 125-127, jf. Bjarne 1934, s. 124.

63. Kofoed 1942, s. 125-134, jf. Bramsnæs 1965 og Kofoed 1942, s. 134-136 om udviklingen i 1920'erne.

64. Folkeforsikring var i datidens sprogbrug en tvungen pensionsforsikring, der omfattede hele befolkningen.

65. Fr. Wittrup: »Det svenske Regeringsforslag om Oprettelsen af en Centralstyrelse for de sociale Anliggender, »Socialstyrelsen««, *Tidsskrift for Arbejderforsikring*, 8, 1912-13.

mænd i centraladministrationen, som arbejdede med socialpolitik, og kritikken var da adresseret til Rigsdagens politikere.

Ove Rodes bemærkning til K.K. Steincke om, at man havde overvejet en forenkling af sociallovgivningen og dens administration, men at initiativerne var blevet bremsset på grund af forholdene under 1. Verdenskrig, støtter den anden fortolkning af Wittrups udspil. Blandt andet var det socialstyre, Steincke foreslog i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, tydeligt inspireret af den svenske ordning.⁶⁶

Det er desuden vigtigt at understrege, at den administrative tankegang bag Steinckes socialreformforslag, som de forelå i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* og i deres endelige form i 1929-30, minder meget om hovedlinjerne i budget- og lønningsreformerne. Det gjaldt om at standardisere lovgivningen og den administrative praksis på området, så politikens effekter blev gennemskuelige.

Ser man på reformens socialpolitiske side, var debatterne om frivillighed eller tvang i socialforsikringen og organiseringen af alderdomsforsørgelsen typiske for holdningen til den sociale lovgivning. Både politikere og administratorer støttede lovgivningens principper. Den administrative utilfredshed rettede sig mod andre forhold.

Det vigtigste var forsørgelsesretten. Fattigloven af 1891 byggede på princippet om, at enhver kommune forsørgede sine egne trængende. Alle borgere havde en forsørgelseskommune, som skulle betale tre fjerdedele af udgifterne til en eventuel fattigunderstøttelse. Når man havde boet fem år i en kommune uden at have modtaget fattighjælp, opnåede man forsørgelsesret her.

Denne tilsyneladende enkle regel skabte betydelige vanskeligheder for kommunerne, når børn skulle have tildelt en forsørgelseskommune, og når man skulle fastslå den forsørgelsesretlige status for personer, der i en periode havde fået fattighjælp, hjælpekassehjælp eller alderdomsunderstøttelse, kom det til yderligere komplikationer. Utilfredsheden med forsørgelsesretten var vidt udbredt, og både land- og bykommuner ønskede en forenkling.⁶⁷

Forholdet mellem de forskellige administrative organer gav også anledning til kritik. På den ene side måtte klienterne tit gå fra den ene myndig-

66. Steincke 1912, s. 139f, jf. Steincke 1920, s. 430-436.

67. V.R. Haarløv: »Fattiglov«, *Danmarks Sociallovgivning*, 1, København 1918, s. 32-47; P.C. Kæmpegaard: »Lille Hans' Fødesteder«, *Socialt Tidsskrift*, 1926, s. 155-161; Chr. Olsen: »Oversigt over de modtagne Besvarelser af Socialkommissionens Spørgeskema vedrørende Forsørgelses- og Socialforsikringslovgivningen«, *Rigsdagstidende* 1930-31, Tillæg A, sp. 3583-3670.

hed til den anden for at få deres sager behandlet, på den anden side var kompetencefordelingen uklar. Det gjaldt specielt mellem kommunernes fattigvæsen og hjælpe-kasserne. Årsagen var dels, at fattigvæsen og hjælpe-kasser konkurrerede om det samme klientel, dels at kommunalbestyrelserne finansierede hjælpe-kasserne uden at have direkte tilsyn med deres arbejde. Indenrigsministeriet måtte ikke sjældent afgøre tvister mellem kommunalbestyrelse og hjælpe-kasse.

En undersøgelse, Socialkommissionen foretog i 1925-26, viste dog, at det især var i købstæderne, at fattigvæsen og kommunalbestyrelse var utilfredse. Det var lettere for landkommunerne at holde kontrol med klienterne og deres fordeling på fattigvæsen og hjælpe-kasse.⁶⁸

Man kan sige, at dette problem i virkeligheden lå på grænsen mellem administrations- og socialpolitik. Socialpolitisk var målsætningen at sikre mere ensartede understøttelser; administrationspolitisk var den at undgå konflikter mellem organisationer, der udførte næsten samme arbejde, men hvis status over for hinanden var uklar.

Endelig førte fattigvæsenets humanisering mange komplikationer med sig. De strenge fattighjælpsvirkninger havde i 1800-tallet været en naturlig del af fattiglovgivningen, dels fordi trang blev set som selvforskyldt, dels fordi lovgiverne ville tvinge folk til i videst muligt omfang at klare sig for private midler.

Samfundsvidenskabernes udvikling og et ændret samfundssyn fik disse sanktioner til at virke barbariske, når de ramte folk, hvis eneste skyld var, at de var gamle, invalide eller ofre for konjunkturbestemt arbejdsløshed. På den anden side ville Højre og Venstre ikke opgive de generelle fattighjælpsvirkninger. Derfor måtte Socialdemokratiet og Det radikale Venstre til at gå gradvist frem og forsøge at skabe muligheder for at afhjælpe almindelig trang uden for fattigvæsenets rammer. Mellem 1891 og 1933 blev forholdene også mildnet for udvalgte grupper af invalide, efterhånden som politikerne fandt det opportunt. Der var imidlertid ingen systematik i lempelserne.⁶⁹

Det store problem ved en politisk analyse af socialreformen er, at man let kan finde eksempler på krav om ændringer i dele af den sociale lovgivning. Til gengæld er det svært at finde krav om en samlet socialreform. Alderdomsforsørgelsen var det socialpolitiske spørgsmål, der holdt sig længst på den politiske dagsorden. Alderdomsunderstøttelsen, der blev

68. Olsen i *Rigsdagstidende* 1930-31, Tillæg A, sp. 3583-3670.

69. Christensen 1993, s. 166-173.

indført i 1891, var for så vidt en succes, idet antallet af understøttede steg jævnt, samtidig med at antallet af fattigunderstøttede faldt.

De politiske partier var imidlertid skeptiske over for ordningens udformning. Kredse inden for Højre og Venstre ønskede af ideologiske grunde den vederlagsfri understøttelse erstattet af en tvungen folkeforsikring. Andre dele af Venstre ønskede sammen med socialdemokrater og radikale understøttelsen afløst af en aldersrente med faste takster.

Et langstrakt kommissionsarbejde kunne ikke afklare sagen, selv om betænkningen fra 1915 blev genstand for en del debat. Den socialdemokratisk-radikale regering fremsatte i 1919 et forslag om aldersrente, som arbejdede med minimumstakster. Det betød, at kommunerne kunne supplere de anbefalede ydelser, men ikke gå under taksterne i loven. Venstres forslag fra 1922 byggede omvendt på faste takster, der begrænsede kommunernes muligheder for at forhøje ydelserne gennem personlige tillæg. Samtidig var taksterne lavere end dem, de socialdemokratisk styrede bykommuner havde anvendt i årene efter 1. Verdenskrigs afslutning.⁷⁰

Socialdemokratiet undlod at stemme for loven, og partiet fremsatte ved flere senere lejligheder frem til 1929 forslag om generelle forhøjelser af aldersrentesatserne eller udbetaling af særlige tillæg til rentenyderne.

Socialdemokratiet var i denne periode principielt modstander af socialforsikringen. Partiets program fra 1913 indeholdt et krav om, at sygeforsikringen blev erstattet af en sygesikring finansieret via skatterne. Sygesikringsforslaget blev dog aldrig praktisk politik. I 1929 var partilederen Th. Stauning og C.V. Bramsnæs, der selv var en socialpolitisk kapacitet, skeptiske over for Steinckes argumentation for en frivillig sygeforsikring. De mente ikke, man nødvendigvis skulle være bundet af traditionen for frivillighed. Selv om hverken Stauning eller Bramsnæs afviste Steinckes forslag, tyder det på, at de var mere interesserede i at skabe en effektiv dækning af de tunge grupper end at bruge sygeforsikringen til moralsk opbygning.

1927 blev et mærkeår for Socialdemokratiet. Modstanden mod Venstre-regeringens nedskæringslove, der både ramte de sociale ydelser, der var fastlagt i lovgivningen, og statens tilskud til socialforsikringerne og hjælpen til arbejdsløse, blev central i den socialdemokratiske agitation langt frem i tiden.⁷¹ Et af K.K. Steinckes slagord ved fremsættelsen af so-

70. De politiske overtoner ses bedst i andenbehandlingen af Venstre-regeringens aldersrenteforslag i maj 1922: *Rigsdagstidende* 1921-22, Folketingets Forhandlinger, sp. 7759-7773 (Frederik Borgbjerg (SD)), 7803-7813 (indenrigsminister Oluf Krag (V)).

71. Vater 1932, s. 76-82, 110-117.

cialreformforslagene var netop, at man skulle genopbygge den sociale sikring efter nedskæringerne i 1927. Genopbygningen var et socialdemokratisk valglofte fra 1929 og bestod i forhøjelser af satserne og statstilskuddene. Der var ingen automatisk forbindelse mellem genopbygningen og kravet om en generel socialreform, men det kunne gøre genopbygningen mere acceptabel for de borgerlige partier, hvis man kombinerede den med løfter om en lettere og mere gennemskuelig lovgivning.

Socialpolitikens historie skrives som regel fra et socialdemokratisk perspektiv, hvorfor 1920'erne fremstår som et årti præget af socialpolitisk stagnation eller reaktion. Vender man perspektivet og ser udviklingen fra Venstres side, må spørgsmålet være, i hvor høj grad partiet i sine to regeringsperioder var i stand til at føre sine målsætninger ud i livet. Jo mere succesfuld, socialpolitikken havde været for Venstre, jo mindre må partiet have været interesseret i at medvirke til gennemførelsen af en omfattende socialreform.

For Venstre var det ene centrale og altoverskyggende problem i 1920, at de offentlige udgifter belastede statens og kommunernes budgetter voldsomt i en periode med faldende priser og skatteindtægter. Tilsvarende blev landbrugerne ramt af høje skatter og faldende indtægter. Det andet problem bestod i, at alderdoms- og arbejdsløshedsunderstøttelserne var blevet så høje, at man mente, de ødelagde folks incitament til at arbejde. Reformen af loven om arbejdsløshedsforsikring i 1921 medførte, at de fleste tillæg til dagpengene faldt bort, ligesom kontrollen af de arbejdsløse blev strammet blandt andet gennem indførelse af de såkaldte arbejdskort.

Man kan se aldersrenten som regeringens modtræk mod optrækkeri fra de socialdemokratiske kommuners side. Refusionsreglerne i alderdomsunderstøttelsesloven betød, at kommunerne kunne vælte halvdelen af udgifterne over på staten. Deres incitament til at holde ydelserne i ro eller tilpasse dem til de faldende priser efter 1920 var derfor begrænset. Aldersrenteloven øgede på den ene side statens andel af byrden til 7/12, men på den anden side gjorde den det meget svært for kommunerne at forhøje de fastsatte ydelser gennem personlige tillæg. Resultatet var et betydeligt fald i understøttelsernes højde.⁷²

72. Det kan være svært at beregne aldersrentens effekt, fordi alderdomsunderstøttelsen blev udbetalt efter kommunens skøn i de enkelte tilfælde. De voldsomme prissvingninger under og efter 1. Verdenskrig påvirkede også værdien af de udbetalte beløb fra år til år. I Københavns kommune, som benyttede faste takster, faldt værdien af alderdomsunderstøttelsen for en enlig mand udtrykt i 1929-priser fra 750 kr. pr. år i 1910 til 550 kr. i 1920, for så at stige til 780 kr. i 1922. Med aldersrentens indførelse i 1923 faldt ydelsens værdi i 1929-priser igen til 520 kr. pr. år. Se Tabel 9 i *Betænkning om folkepension*, København 1955, s. 37.

Nedskæringslovene af 1927 fortsatte denne tendens ved at nedsætte satserne for alders- og invaliderenterne. Desuden blev tilskuddene til arbejdsløshedsforsikringen lagt om, så arbejdsløsheds-kasser for fag med et forholdsvis højt lønniveau fik lavere tilskud end kasser for fag med lave lønninger, og lovgivningen om ekstraordinær hjælp til arbejdsløse bortfaldt. Dermed var det op til arbejdsløsheds-kasserne og kommunerne selv at finansiere udgifterne til understøttelse af forsikrede, der var arbejdsløse i mere end 70 dage. Endelig forsøgte regeringen i foråret 1929 at gennemføre en lov, der ville lægge loft over statens tilskud til hjælpe-kasserne. Initiativet blev bremset af valget og regeringsskiftet, men det ville ligesom indførelsen af aldersrenten og beskæringen af hjælpen til de arbejdsløse have begrænset kommunernes muligheder for at vælte sociale udgifter over på statskassen.

Ser man sagen fra Venstres synspunkt, var 1920'ernes socialpolitik en succes. Aldersrentens indførelse i 1923 og nedskæringerne i 1927 bremse de tendenser, der havde været omkring 1920 til en kraftig stigning i udgifterne til alderdomsforsørgelse. Målt i 1929-priser stagnerede udgifterne fra 1923 omkring 55 mill. kr., hvilket dog skal ses i forhold til, at de før 1. Verdenskrig havde ligget på 25 mill. kr. Udgifterne til arbejdsløshedsunderstøttelse svingede kraftigt i takt med de økonomiske konjunkturer. Toppen blev nået i 1921 og 1928 med udgifter til den ordinære understøttelse på henholdsvis lidt under 25 mill. og 30 mill. kr., mens den ekstraordinære understøttelse kulminerede i 1921 med 35 mill. kr. for så hastigt at falde til et minimalt niveau.

Udgifterne til hjælpe-kassehjælp lå på 5-10 mill. kr. gennem 1920'erne med en stigende tendens efter 1927, mens fattighjælpsudgifterne steg fra 25 mill. kr. i 1925 til ca. 40 mill. kr. i 1930. Det var sandsynligvis en konsekvens af nedskæringerne i hjælpen til arbejdsløse, men beløbet omfatter også de efterhånden mange former for hjælp til handicappede. Mere væsentligt var det, at de sociale udgifter som helhed efter 1921 holdt sig på omkring 200 mill. kr. i 1929-priser, hvilket dog stadig var en fordobling i forhold til førkrigniveauet, og at statens andel af de sociale udgifter faldt støt fra ca. 45% i 1921 til ca. 30% i 1933.⁷³ Det betød omvendt, at den økonomiske belastning af kommunerne steg kraftigt i begyndelsen af 1930'erne, og her kan man finde grunden til, at Venstre ville overveje ændringer i finansieringssystemet.

Den socialpolitiske konflikt mellem Socialdemokratiet og Venstre gjaldt altså både ydelsernes størrelse og byrdefordelingen. For Socialde-

73. Beregnet ud fra *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., bind 116, hæfte 2, 1943.

mokratiet var minimumstakster i lovgivningen og statstilskud til kommunerne en måde at trække de nærliggende kommuner op på et højere niveau, samtidig med at de mere generøse ikke blev straffet økonomisk. Venstre ville bruge de faste takster til at undgå oprækkeri på statens regning.

Sammenfatning

En overordnet konklusion på denne analyse er, at socialreformen havde både et socialpolitisk og et forvaltningspolitisk aspekt. Socialpolitisk drejede reformen sig først og fremmest om en omlægning af de sociale ydelsers finansiering. Den bestod af en ændring i fordelingen af byrderne, så staten kom til at bære en større del af udgifterne, og af en omlægning i fordelingen af forsorgsudgifterne på de enkelte kommuner, idet man indførte et nyt udligningssystem, der erstattede den gamle forsørgelsesret.

En anden vigtig målsætning var en mere præcis styring af tildelingen af de sociale ydelser. De fleste ydelser med faste takster skulle fremover reguleres efter pristallets udvikling. Dermed undgik man en gentagelse af situationen fra 1920'erne, hvor værdien af ydelser som aldersrenten steg i perioder med prisfald. Bidragene til enlige forældre blev fremover fastsat efter faste takster, og principperne for tildeling af forsorgsydelser blev præciseret med vejledninger og maksimaltakster i lovgivningen, hvilket begrænsede kommunernes råderum.

Det er svært at afgøre reformens partipolitiske betydning. En del af omlægningen af finansieringen afspejlede utvivlsomt socialdemokratiske ønsker om at stille større midler til rådighed for kommuner og forsikringskasser gennem højere statstilskud. Styringen af ydelsernes højde og de midler, der blev anvendt, var derimod vigtig for både Socialdemokratiet og Venstre, selv om partiernes mål var vidt forskellige.

Forvaltningspolitisk var socialreformen en af en række reformer, der skulle forenkle og systematisere forholdene på områder som statens budgetlægning og personalepolitik. Det er den vægt, Steincke lagde på at gennemføre en systematisering og en højere grad af regelstyring i socialforvaltningen, der gør det naturligt at fortolke reformen som et led i den administrative modernisering og bureaukratisering af den danske stats forvaltning. Dette gælder også, selv om de administrative reformer fra det tidlige 20. århundrede langt fra var så omfattende eller havde den samme ideologiske overbygning som 1960'ernes og 1980'ernes moderniseringsprogrammer.

Den centrale socialforvaltnings ledelse havde en klar socialpolitisk

holdning. Den ønskede at bygge videre på principperne fra 1890'erne. Samtidig var man udmærket klar over, at der var problemer med at få de politiske beslutninger til at fungere i en kompliceret og delvis forældet administrativ og juridisk struktur. Ud fra det foreliggende materiale er det imidlertid svært at sige, om centraladministrationen selv tog initiativet til at få udarbejdet et samlet sæt af forslag til socialreform i 1918, eller om man benyttede en gunstig lejlighed, da K.K. Steincke tilbød sin tjeneste.

På de fleste områder var Steinckes tankegang i god overensstemmelse med holdningen hos de centrale administrative organer og byernes socialforvaltninger, mens landkommunerne var mere tilfredse med den eksisterende administrative struktur. Én forklaring kan netop være, at forvaltningsopgaverne i byerne og i statsapparatet blev udført af embedsmænd, mens den lå hos de valgte politikere i sognekommunerne. I midten af 1920'erne fungerede den sociale kontrol, hvis betydning Henrik S. Nissen har peget på, stadig på landet, men var ved at miste sin kraft i de større byer.

Konklusionerne viser, at en politisk og en administrationshistorisk fortolkning af socialreformen ikke udelukker hinanden. En administrationshistorisk fortolkning kan derimod supplere den politiske ved at pege på socialreformforslagenes baggrund i det eksisterende administrative apparat. Forvaltningens struktur var en af forudsætningerne for socialreformens gennemførelse, idet man i Danmark havde et effektivt bureaukrati, der var i stand til at udvikle socialpolitiske forslag og bearbejde erfaringerne med den førte socialpolitik. Socialreformen var imidlertid ikke udelukkende et forsøg på at rationalisere en vildtvoksende sociallovgivning og dens administration; den var også et politisk forsøg på at lette kommunernes økonomiske byrder og gøre behandlingen af folk i økonomisk nød mere human.

Hvordan socialreformen i sin tur var med til at påvirke den administrative udvikling lokalt og centralt frem til kommunalreformen i 1970 og udbygningen af efterkrigstidens velfærdsstat er et andet spørgsmål, som det falder uden for denne artikels ramme at besvare.

D.G. Monrads konservatisme – myte eller realitet?

Af Claus Friisberg

I forskningen er det blevet hævdet, at den ledende nationalliberale politiker, teologen D.G. Monrad – skønt liberal – var stærkt præget af et konservativt samfundssyn. Studielektor, cand. mag. Claus Friisberg drøfter i denne artikel, om dette kan have sin rigtighed – ud fra en diskussion af Monrads muligheder for at påvirke indholdet af martsministeriets grundlovsudkast og ud fra en drøftelse af Monrads politiske ståsted i almindelighed. Monrads opfattelse af folkefrihed og statsmagt var nok påvirket af Hegel og Rousseau, men der sættes spørgsmålstegn ved, om dette gjorde ham konservativ. Endvidere fremhæver forfatteren, at det ikke kun er standpunktet, der spiller en rolle, når man skal placere en person politisk; personens handlemåde spiller også ind.

Et spørgsmål, der har optaget forskningen, er, om den ledende nationalliberale politiker, teologen D.G. Monrad grundlæggende var konservativ i sit samfundssyn – trods den omstændighed, at han ønskede en fri forfatning. Ville han f.eks. bruge det revolutionære middel, den almindelige valgret, i konservatismens tjeneste – som hævdet af Povl Bagge: »Det er ejendommeligt og betegnende for Monrad, at han således ville benytte det revolutionære middel, som den almindelige valgret var, i konservatismens tjeneste«.¹ Dette spørgsmål vil jeg lade ligge i denne sammenhæng, da det bedst lader sig diskutere i forbindelse med en redegørelse for martsministeriets diskussion om valgretten til den grundlovgivende rigsforsamling, hvilket jeg vil tage op i en senere afhandling. I sin store biografi fra 1948, *D.G. Monrad*, argumenterer P. Stavnstrup energisk for synspunktet; han sammenfatter det således: »D.G. Monrad var altså konservativ langt ud over, hvad moderne konservative [anno 1948] tør eller vil vedkende sig«.²

Nedenfor følger – efter en omtale af Monrads indsats i grundlovsarbejdet i 1848 – en drøftelse af, om Monrad generelt var konservativ; set i lyset af, at Monrad formodentlig var den politiker, der øvede den største indflydelse på grundloven, kan det nok have interesse at få dette spørgs-

1. Povl Bagge: *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, København 1936, s. 165f.

2. P. Stavnstrup: *D.G. Monrad*, København 1948, s. 86-91; den citerede konklusion står s. 91f.

mål klarlagt. Drøftelsen munder ud i den konklusion, at Stavnstrup overdriver i betydelig grad; det skyldes vist især, at Stavnstrup anlægger en nutidig målestok på Monrad i stedet for at kategorisere hans politiske standpunkt ud fra samtidens historiske kontekst.

Monrads og martsministeriets arbejde med grundlovsudkastet

Kan Monrad bestemmes som konservativ på grundlag af sit arbejde i 1848 med grundlovsudkastet?

Grundlovsforslaget blev til på den måde, at martsministeriet nedsatte en tremandskomité – bestående af D.G. Monrad, L.N. Hvidt og justitsminister Bardenfleth – den 9. juni 1848.³ Den drivende kraft inden for udvalget blev D.G. Monrad, hvis evner som forfatningsekspert man allerede inden 1848 nærede stor tiltro til i liberale kredse;⁴ denne tillid havde han til fulde levet op til under martsministeriets behandling af valgloven til den grundlovgivende rigsdag; han havde nemlig haft en tendens til at dominere diskussionen.

Da der ikke var nogen dansk forfatningstradition at bygge på, som var tilstrækkeligt præget af de liberale ideer, hvis sejr indførelsen af en fri forfatning efter Monrads og meningsfællernes opfattelse skulle resultere i,⁵ satte han sig ind i de forskellige europæiske forfatninger. Herunder gik han så uhildet til værks, at han ikke først og fremmest tog den norske Eidsvollforfatning til forbillede, som man ellers skulle have ventet efter

3. Det kan umiddelbart undre, at Lehmann ikke fik sæde i dette udvalg, for han var formodentlig det af ministeriets medlemmer – Monrads store interesse for sagen og flid ufortalt – der havde de bedste forudsætninger for dette arbejde. Årsagen er formodentlig, at han, da udvalget blev nedsat, stod umiddelbart over for at skulle rejse til Paris og først kunne ventes hjem en måneds tid senere (han kom rent faktisk hjem den 10. juli 1848; han skulle møde sin hustru, der skulle bryde op fra sit italienske opholdssted og begive sig til Paris. Hanne Engberg: *En kærlighedshistorie*, København 1991, s. 293f).

4. Jf. f.eks., at Krieger i et brev til Monrad af 30. marts 1847 bad denne om, at »være fuldrustet til at behandle det konstitutionelle spørgsmål i alle dets detail«. Monrad mente i øvrigt ikke selv, at han var den store ekspert, jf. hans svar til Krieger (i et brev dateret til april 1847): »Desværre er jeg komplet uforberedt; jeg har nok læst forskellige sager om forfatninger etc.; men hvad der kan fortjene navn af studeren, har jeg endnu ikke gjort«. Aage Friis og Just Rahbek: »A.F. Kriegers, D.G. Monrads og P. Vedels indbyrdes Brevveksling«, *Danske Magazin*, 7. rk. III, 1940, s. 16 og 20.

5. Der fandtes rent faktisk, som A.D. Jørgensen har påvist i sin afhandling »Forfatningsspørgsmaalet i det Danske Monarki 1814-48«, *Historiske Afhandlinger*, III, København 1898, s. 389-424, og Niels Petersen dokumenteret 1969, en dansk forfatningstradition. Niels Petersen: *Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki*, København 1969.

den rolle, den havde spillet som forbillede for den liberale opposition, men derimod den belgiske af 1831.

Årsagen til, at Eidsvollforfatningen af 1814 ikke helt var efter Monrads hoved, var sandsynligvis, at den i lighed med den franske forfatning af 1791 tildelte den lovgivende magt en fortrinsstilling, i og med at kongen alene var udstyret med et suspensivt veto (jf. Eidsvollforfatningens paragraf 78 og 79); hertil kom, at han ikke havde ret til at opløse den lovgivende forsamling. Som tilhænger af det konstitutionelle monarki mente Monrad, at der skulle være ligevægt mellem folkeviljen – den lovgivende forsamling – og monarken. En sådan ligevægt fandt han i den belgiske forfatning.⁶ Desuden var Monrad så lidet doktrinær, når det gjaldt adskillelsen mellem den lovgivende og den udøvende magt, at han fandt, at det var at gå for vidt – således som det var tilfældet i Eidsvollforfatningen – at ministrene ikke kunne være medlemmer af det lovgivende organ. Ud over hvad han selv personligt måtte mene, spillede det selvsagt også en rolle for ham, at hans synspunkter på kongens magt deltes af de fleste københavnske liberale – herunder Tscherning og Lehmann – og mere konservative som f.eks. grev Knuth, der yderligere var en skarp kritiker af den norske forfatning.⁷ Dette betød dog ikke, at den norske forfatning blev skubbet helt ud i mørket. Nogle af bestemmelserne havde klart en norsk inspiration.⁸ Men de fleste af paragrafferne i Monrads udkast var inspireret af den belgiske forfatning.

En del af baggrunden for at bestemme Monrad som konservativ skal formodentlig findes i, at han foretrak den belgiske forfatning som inspirationskilde i stedet for den norske. Men ræsonnerer man på denne måde, kommer man let til at overdrive Monrads indflydelse på grundlovsudka-

6. Jf. i øvrigt Leo Tandrup: »D.G. Monrads syn på konstitutionalisme og parlamentarisme 1869-1886«, *Historie*, ny rk. VIII, 1, 1968, s. 35.

7. Monrad havde fra gammel tid en nær personlig forbindelse med denne, en forbindelse, der også eksisterede, medens de var ministre. V. Gay: »K.M. Knuth«, *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., København 1979-84.

8. De ledende nationalliberale havde kontakt med ligesindede meningsfæller i Norge. Omkring den 21. marts 1848 havde Krieger henvendt sig til den fremtrædende norske jurist og medlem af Stortinget siden 1842, den liberalt sindede A.M. Schweigaard, som han derefter vedblev at korrespondere med. Schweigaard var desuden en af Orla Lehmanns nære bekendte. Lehmann havde truffet ham under sit studieophold i Berlin. Orla Lehmann skulle være blevet stærkt påvirket af Schweigaard, hvis åndelige overlegenhed skulle have gjort et stort indtryk på ham. Hother Hage (udg.): *Orla Lehmanns efterladte Skrifter*, I, København 1872, s. 128f; Johannes Lehmann: *Den unge Orla Lehmann*, København 1957, s. 30. Jens Møller har påvist, hvilke af paragrafferne der havde norsk, hvilke fransk og hvilke engelsk påvirkning. Jens Møller: »Forarbejderne til grundlovsudkastet«, i Knud Fabricius m.fl. (red.): *Den danske Rigsdag*, I, København 1949, s. 59-63; Jens Møller: »Om Orla Lehmanns Del i Udkastet til Junigrundloven«, *Historisk Tidsskrift*, 9. rk. V, 1926-27, s. 454ff.

stet. Naturligvis kan man godt hævde, at en af årsagerne til, at den norske forfatning ikke fik den ventede rolle som forbillede for det danske grundlovsudkast, var personlig. Hvis det var blevet Lehmann, der skulle have lavet materialet, må man gå ud fra, at han med det indgående kendskab til den norske grundlov, han havde erhvervet sig,⁹ i højere grad ville have hentet inspiration her. Men langt den vigtigste grund til, at Eidsvollforfatningen fik mindre betydning, var dog nok, at den danske konstitutionelle forfatning skulle skabes i en historisk situation, der var helt anderledes end de omstændigheder, under hvilke Eidsvollforfatningen var blevet til. I Norge havde medlemmerne af den konstituerende rigsforsamling i Eidsvoll i 1814 kunnet udarbejde en forfatning uden at tage meget hensyn til en konge. Den gamle konge, Frederik VI, var som bekendt ude af billedet, og den person, prins Christian Frederik fra Danmark, som var den nye tronkandidat, skulle så at sige være glad, bare han blev norsk konge. Først efter at Eidsvollgrundlovsfædrene havde vedtaget deres demokratiske forfatning, valgte de Christian Frederik til konstitutionel konge.¹⁰ I Danmark var situationen en anden i 1848. Her havde man en konge, der var enevældig konge, da han tiltrådte, og selv om Frederik VII var en fremkommelig mand, var han dog også meget lunefuld. Derfor gjaldt det om, at overgangen fra enevælde til konstitutionelt kongedømme kom til at stå i det skær, som allerede Lehmann havde udmalet i sin tale til bønderne på Falster i 1841: Kongens magt ville nærmest blive større, hvis man gik over til et konstitutionelt monarki. Det ville nemlig betyde, at de virkelige magthavere, embedsmændene, som unddrog sig ansvaret for deres handlinger ved at krybe i skjul bag kongemagtens purpur, ville blive erstattet af ansvarlige ministre og folkevalgte: »... jo større magt folket får, desto større magt får også kongen. Thi folket og kongen er ét, og kun den konge, som har et stærkt folk, kan selv være stærk«. Omtrent sådan formulerede Lehmann det i 1841.¹¹ Det var sådan, ideen i marts 1848 blev præsenteret for Frederik VII, som man gav det indtryk, at han og folket skulle dele magten ved indgåelsen af en overenskomst. I denne situation nyttede det ikke

9. Jf. hans afhandling Orla Lehmann: »F. Stang: Den norske Konstitutionslovgivning«, *Maa-nedsskrift for Litteratur*, XII, 1834, s. 289-360.

10. Således var det i alt fald formelt; reelt udøvede Christian Frederik, som den senere Christian VIII hed som norsk regent, stor indflydelse bag kulisserne under rigsforsamlingens forhandlinger. Resultatet blev da også, at selv om princippet om, at suveræniteten lå hos folket, blev fastslået i Eidsvollforfatningen, blev kongens magt betydelig inden for det område, der blev hans, nemlig den udøvende magt. Knut Mykland: *Norges Historie*, IX: Kampen om Norge 1784-1814, Oslo 1978, s. 368-413.

11. Cit. efter Johannes Lehmann 1957, s. 71f.

noget, at man brugte den norske forfatning som hovedforlægget, for igennem det suspensive veto og forbudet imod, at kongen og hans regering kunne opløse den lovgivende forsamling, var det klart tilkendegivet, at det folkevalgte organ alene repræsenterede den suverænitæt, som folket besad.

Monrads rolle

Det er at fortægne billedet, når de fleste historiske fremstillinger præsenterer Monrad som den store grundlovgiver, der uafhængigt og fordomsfrit valgte at basere sit arbejde med grundlovsudkastet på en anden forfatning end den norske.¹² De ydre historiske omstændigheder spillede selvsagt også ind. Desuden skal man huske på, at Monrads opgave var at ramme noget, som den øvrige regering kunne gå ind for. Thi Monrads materiale til en forfatning, som hans første version af den nye grundlov blev kaldt, var jo ment som et oplæg til diskussion i ministerkredsen. Derfor vil det være forkert overalt i de paragraffer, som han foreslog, at se hans ideer. Monrad havde fået den opgave, man måske i dag ville overlade til en embedsmand, og ligesom en embedsmand, der skal skrive en indstilling til en kommission, i sagens natur søger at ramme det, som han har en fornemmelse af, at der er opbakning til, ja så var Monrads opgave også at udforme nogle forslag, som de øvrige ministre kunne gå ind for. Når det er sagt, må man dog nok skynde sig at tilføje, at Monrad – som et indflydelsesrigt medlem af ministeriet – naturligvis havde mulighed for i højere grad at præge forslaget med sine personlige synspunkter, end en embedsmand i en tilsvarende situation ville have haft. Men det skete først og fremmest under diskussionerne i statsrådet om de enkelte paragraffer i grundloven.¹³

Grunden til, at Monrad måtte gribe opgaven med udarbejdelsen af sit

12. Se f.eks. Claus Friisberg: *På vej mod et demokrati*, København 1975, s. 46; Roar Skovmand: *Danmarks Historie*, 11: Folkestyrets Fødsel 1830-1870, København 1964, s. 283. Opfattelsen synes at gå tilbage til P. Munch, der fandt, at Monrads materiale til en forfatning havde et usædvanlig selvstændigt præg. Møllers minutiøse påvisning af, hvilke kilder Monrad havde til sin rådighed (jf. ovenfor), viser, at han finder denne vurdering overdrevet. Jens Møller nedtoner Monrads rolle lidt og opprioriterer til gengæld Lehmanns. P. Munch: »Monrads Udkast til Grundloven«, *Tillægshæfte til Historisk Tidsskrift*, 8. rk. IV, 1913, s. 171-187; Jens Møller 1949, s. 63.

13. Dette synspunkt er i overensstemmelse med Jens Møllers, selv om jeg nok strammer synspunktet noget med den synsvinkel, jeg her anlægger. Jens Møller 1926-27, s. 453ff.

materiale an som en embedsmand, var, at der ikke ville være kommet noget godt ud af det, hvis han alene spillede ud med sine egne personlige synspunkter. Han måtte holde sig for øje, at såvel ministeriets mere konservative medlemmer som krigsministeren Tscherning ønskede, at forfatningen gav kongen en ret stærk stilling.¹⁴ Tscherning hævdede ligefrem siden, at han egentlig ikke havde været tilhænger af at afskaffe Kongeloven af 1665. Han ville have foretrukket, at man havde nøjedes med at »udvikle og fortolke Kongeloven«, i hvilken han fandt folkevillens grundlovmæssige berettigelse gennem budet til kongen om at herske efter Guds vilje og ministeransvarligheden i kongepersonens ukrænkelighed. Hvad de statsborgerlige rettigheder angik, ville Tscherning have foretrukket, at de var blevet fastsat ved en almindelig lovgivning; der var nemlig ikke nogen grund til at ændre ved selve statens grundlag – forfatningen – hver gang der skulle ske en ændring i disse.¹⁵ Monrad var nødt til at tage hensyn til Tscherning og de konservative ministres modstand mod, at kongens magt blev for kraftigt beskåret. For udkastet skulle i sidste ende godkendes af den samlede regering. Selv om der nok ikke er nogen tvivl om, at også Monrad ønskede, at den udøvende magt skulle bevare en betydelig grad af styrke, kan man ikke uden videre gå ud fra, at alt, hvad der står i Monrads materiale og i det færdige grundlovsudkast om den kongelige magtstilling, svarer til, hvad Monrad i og for sig ønskede.

Konklusionen må blive, at det ville være letsindigt at bestemme Mon-

14. Sine kongetro synspunkter fremførte A.F. Tscherning f.eks. i et svar af 17. august 1848 til nogle vælgere i Holbækredsens, der forgæves havde opfordret ham til at stille sig som kandidat til den grundlovgivende forsamling. Han takkede nej til opfordringen, fordi martsministeriet havde besluttet, at ministeriets medlemmer ikke samtidig skulle kunne være medlemmer af den grundlovgivende forsamling. *Fædrelandet*, 30. august 1848.

15. Som påvirket af de hegelske synspunkter var Tscherning tilhænger af en stærk statsmagt, som han mente, at kongemagten kunne være en garant for; det harmonerer desuden smukt med hans gentagne gange fremsatte påstand, at den naturlige konsekvens af indførelsen af enevælden med dens hævdelse af ligheden (afskaffelse af privilegier, hvorved folket kom til at stå lige over for kongen) var demokratisk. Hvis demokratiet så at sige var indeholdt i den absolutisme, som blev indført i 1660, var der naturligvis ikke nogen grund til at ophæve den lov, Kongeloven, i hvilken absolutismen var udtrykt.

Ved en gennemgang af Tschernings indlæg i statsrådet har jeg dog ikke fundet spor af, at han der har fremført disse synspunkter under diskussionen af forfatningsspørgsmålet. Han kunne f.eks. have gjort det 22. april 1848. Her drøftede ministrene nemlig, om den grundlovgivende forsamling skulle have besluttende eller rådgivende status. Monrad fastslog, at når man skulle ophæve Kongeloven, fordrede det folkets, dvs. Rigsdagens, samtykke. Ved denne lejlighed udtalte Tscherning, at rigsforsamlingen efter sin natur måtte være lovgivende, men i praksis måtte være rådgivende. Men han anfægtede ikke Monrads præmis, at man stod over for en ophævelse af Kongeloven. Harald Jørgensen (udg.): *Statsrådets Forhandlinger*, I, København 1954, s. 246.

rad som konservativ i forhold til de øvrige liberale politikere på grundlag af hans indsats i forbindelse med tilblivelsen af grundlovsudkastet.

En nærmere bestemmelse af Monrads syn på den udøvende magt

Det rigtige må være at vurdere Monrads konservatisme på baggrund af samtiden, dvs. ved at sammenligne hans politiske standpunkt med det, dattidens andre fremtrædende danske liberale indtog. Her konstaterer man for det første, at der var almindelig tilslutning til, at kongemagten skulle have en stærk stilling også i det konstitutionelle monarki (jf. Tschernings og Lehmanns synspunkter).¹⁶ I den forbindelse understregede Monrad måske nok lidt stærkere end specielt fremtrædende jyske liberale (juristerne C.T. Dahl og J.M. Jespersen og teologen J.C. Schurmann), at kongemagten skulle tjene som en art bolværk, hvis alt for radikale stemninger skulle gribe befolkningen, og det synspunkt kan man naturligvis godt opfatte som et udslag af konservatisme. Her må man dog holde sig for øje, at forskningens tendens til at antage, at Monrads opfattelse af monarkiets rolle lå nogenlunde fast,¹⁷ er forkert; reelt svingede han noget, alt efter hvorledes omstændighederne var. F.eks. skrev han i 1870 – polemisk vendt mod Venstre, der netop havde stillet krav om folketingsparlamentarisme – i *Politiske Afhandlinger* II, at grundtanken i Junigrundloven på ingen måde var folkets selvstyre. I alt fald kunne man »med lige så megen eller måske med større føje« hævde, »at kongen er ihændeher af hele statsmagten, og at hans myndighed kun er indskrænket ved Rigsdagens grundlovmæssige særrettigheder«. ¹⁸ Det vil altså sige, at han forfægtede den teori, at kongen stadig besad suveræniteten, selv om der var blevet indført en demokratisk forfatning. Synspunktet kan i parentes bemærket minde om det, som Tscherning gjorde sig til talsmand for 1848-49.

Det stemmer imidlertid ikke rigtig med det, som Monrad fremførte i statsrådet, da man traf beslutning om at påbegynde arbejdet med at skaffe

16. Også Lehmann gjorde sig i årene efter sin Falstertale til talsmand for den stærke statsmagt, samtidig med at hans kritik af kongemagten blev mindre skarp. Jf. hans konstitutionstale, dvs. den tale, i hvilken han forelagde sit forslag om indførelsen af et konstitutionelt kongedømme for Kongeriget og Slesvig i Østifternes stænderforsamling 1846. Carl Ploug: *Orla Lehmanns efterladte Skrifter*, III, København 1873, s. 187ff.

17. Stavnstrup selv er et eksempel herpå; et andet er Leo Tandrup 1968, s. 28-30, hvor det pointeres, at Monrads synspunkter er aristokratisk konservativt prægede, fordi de fremhæver det beståendes ret og traditionens betydning.

18. D.G. Monrad: *Politiske Afhandlinger*, II, København 1870, s. 263.

landet en forfatning. Her gav han 29. marts 1848 udtryk for den mening, at »det ikke kunne siges om kongen, at han ville 'give' en forfatning, da han ikke uden folkets samtykke kunne forandre den bestående«, og 22. april vendte han sig imod, at den påtænkte rigsforsamling blot fik rådgivende status. Den skulle have ret til at træffe bindende beslutninger om ændringer i det forfatningsudkast, regeringen ville forelægge den; dog tilføjede han, at disse ændringer for at blive gyldige skulle sanktioneres af kongen.¹⁹ Monrads indlæg i 1848 giver ikke mening, med mindre han havde den opfattelse, at den kommende forfatning ikke var en kongelig nådegave; suveræniteten lå nu hos såvel folket som kongen.

Der er dog ingen tvivl om, at Monrad allerede 1848-49 gik ind for, at kongemagten fortsat skulle spille en væsentlig rolle, bl.a. fordi den kunne sikre mod alt for voldsomme bølgebevægelser socialt og politisk, men så længe de nationalliberale var i front – det vil sige under skabelsen af den nye forfatning 1848-49 – lå fremhævelsen af kongemagten ham ikke så meget på sinde som senere, da en stærk kongemagt kunne bruges til at holde nye bevægelser til venstre for de nationalliberale nede.

To eksempler på Monrads syn på den udøvende magts stilling

Derimod var det et stort set uforanderligt synspunkt hos Monrad, hans faste overbevisning, at den udøvende magt, dvs. regering og administration, skulle stå forholdsvis stærkt i forhold til folkerepræsentationen. Som kultusminister kom han i 1862 i en konflikt med den lovgivende magt om nogle ændringer af loven af 1855 om sognebåndsløsning; Rigsdagen ville gå længere i liberalisering, end han selv var villig til. Til sidst satte han sin vilje igennem ved administrativt at gennemføre en vis liberalisering.

Da Folketinget derefter ville vedtage en lov, der ville omstøde dette, truede han ligefrem med det kongelige veto. Baggrunden for, at han følte sig berettiget til at tage et så ekstremt middel i brug, var dog speciel: Han mente, at grundlovens ord om, at folkekirkens forhold skulle ordnes ved lov, skulle forstås på den måde, at der skulle gennemføres en kirkeforfatning for folkekirken, hvilket indebar, at Rigsdagen ikke havde adkomst til at bestemme i kirkelige anliggender. Indtil en sådan kirkeforfatning havde set dagens lys, måtte det være kultusministerens opgave at værne om opfyldelsen af grundlovens intention: at Rigsdagen ikke skulle øve indflydelse på folkekirkens forhold.

19. Harald Jørgensen I, 1954, s. 159 og 246.

Spørgsmålet om sognebåndsløsning var altså et ekstremt tilfælde, og det vil være forkert generelt at sige, at således som i dette tilfælde mente Monrad, at forholdet skulle være mellem regeringsmyndigheden og lovgivningsmagten; normalt ville han godt gå med til, at lovgivningsmagten skulle have mere at sige. Alligevel tyder hans optræden under denne konflikt på, at der er basis for at hævde, at han var af den opfattelse, at regeringsmyndigheden skulle have en stærk stilling i forhold til lovgivningsmagten.

Under debatten i samlingen 1853-54 om ændringer i Danmarks Riges grundlov som følge af, at der skulle indføres en fællesforfatning, udtalte han sig da også i denne retning. Ministeriet A.S. Ørsted (21. april 1853 – 12. december 1854) havde i sit forslag til en ændret junigrundlov bl.a. foreslået, at Rigsdagen kun skulle indkaldes hvert andet år. I den forbindelse nævnte Monrad, at hvis der forelå et lovforslag for Rigsdagen om, at Rigsdagen skulle være toårig (altså afholdes hvert andet år), ville han stemme derfor. Imidlertid drejede sagen sig nu alene om at få gennemført de ændringer i grundloven, der var nødvendiggjort af, at der skulle indføres en fællesforfatning. Til disse hørte forslaget om, at rigsdagsmøder kun skulle finde sted hvert andet år, ikke; det var irrelevant.²⁰ Premierministerens motivering var, at han ønskede, at regeringen skulle kunne regere, uden at folkerepræsentationen ustandseligt kiggede den over skulderen.²¹ Heri var Monrad altså principielt enig.

I øvrigt fremgik det af debatten, at regeringen A.S. Ørsted forestillede sig,²² at den kommende fællesforfatningens statsråd og repræsentative forsamling skulle have meget at skulle have sagt, dvs. at mange opgaver, der hidtil havde hørt ind under Rigsdagens og den kongerigske regerings kompetence, skulle lægges ind under fællesstyret.

Debatten viste, at også Monrad mente, at fællesskabet mellem rigets dele skulle være ganske stærkt. Han argumenterede nemlig for, at for fremtiden skulle Junigrundlovens paragraf to om, at folkekirken som sådan støttes af staten, laves om, idet ordene »af staten« skulle udgå, for be-

20. *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget 1853-1854*, sp. 2715.

21. Smst., sp. 2710. »Den omstændighed, at der er rigsdag hvert år, sætter allerede ministeriet ude af stand til således at beskæftige sig med almen vigtige lovarbejder, som man gerne vil... thi en stor del af tiden går jo hen med Rigsdagen.« sagde Ørsted bl.a.

22. Denne formulering skyldes det faktum, at regeringen alene havde forelagt forslag om de ændringer i Junigrundloven, som efter dens mening ville være nødvendige på grund af den fællesforfatning, der skulle indføres. Hvad dens indhold skulle være, kunne rigsdagsmedlemmerne imidlertid ikke få at vide, hvilket gjorde, at de i nogen grad debatterede i blinde, hvilket i øvrigt også skabte stor utilfredshed.

tegnede man en del af riget, nemlig området nord for Kongeåen, som en stat, ville man derved have indiceret, at dette område såvel som Slesvig, Holsten og Lauenburg var stater, og at det samlede rige var et statsforbund. Men det var lige præcis, hvad det efter Monrads mening ikke var; det samlede rige var kun én stat. Som Monrad selv formulerede det i debatten: »... det kunne synes ligegyldigt, om – når man ved, at Rigsdagen og regeringen ved ordet ‘staten’ i den forbindelse, hvori det her forekommer, forstår kongeriget ‘Danmark’ – ordet ‘staten’ står her eller ikke; men jeg tror dog, at ordene har en særegen kraft..., der vil virke sønderlemmende. Når man anerkender tre forskellige stater [Kongeriget, Slesvig og Holsten] i Monarkiet, så ligger der deri ligesom en berettigelse for vedkommende statsdele til at gå langt videre i deres fordringer, end man af hensyn til det heles sammenhold kan anse for ønskeligt«. ²³

Debatten viser altså, at Monrads overordnede tanke var, at det frem for alt gjaldt om at sikre, at det danske monarki kun var én stat. Forbindelsen mellem rigets dele skulle være en forbindelse mellem landsdele, ikke en forbindelse mellem stater. Man kan hævde, at dette godt kunne opnås, uden at styrkeforholdet mellem regering og folkerepræsentation blev forandret. I virkelighedens verden ville en virkeliggørelse af Monrads ideer dog nok betyde, at regeringen ville blive stærkere, lovgivningsorganet svagere. Monrads principielle støtte til, at Junigrundlovens rigsdag kun skulle mødes hvert andet år, synes at vise, at han ikke ville vige tilbage for en sådan svækkelse.

Monrad tilhænger af den stærke statsmagt

Spørgsmålet er så, om Monrads standpunkt i 1853 og senere, da han var kultusminister, kaster lys over, hvorledes hans synspunkter på spørgsmålet om regeringens magt contra folkerepræsentationens var, da martsministeriet forhandlede grundloven. Det mener jeg nok er tilfældet, for sagen er den, at Monrads synspunkter hang ganske nøje sammen med hans påvirkning fra Friedrich Hegel; denne påvirkning betød, at hensynet til statsmagtens styrke altid spillede en stor rolle for ham, også i 1848; hensynet hertil tilsagde ham at gå ind i grundlovsarbejdet ud fra den forudsætning, at den udøvende magt ikke måtte stilles svagt i forhold til den lovgivende. Præsten Vilhelm Birkedal, der tilhørte den samme kreds som

23. *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget 1853-1854*, sp. 2715f.

Monrad i studietiden, og som havde et nært personligt forhold til ham, især indtil han en overgang mistede troen,²⁴ har nok delvis ret i vurderingen, at Monrad var mere begejstret for samfundets frihed end for den personlige; den sidste skulle han oven i købet have set skævt til, idet han ifølge Birkedal »ville lægge magtens, autoritetens tunge hånd på den individuelle frihed selv der, hvor det syntes os andre at være skyldige, ja umistelige rettigheder og uhindrede rørelser, der krævedes«. ²⁵ Denne vægtning af det, man kunne kalde friheden som autonomi i forhold til den materielle frihed (konkrete frihedsrettigheder som ytringsfrihed, forenings- og forsamlingsfrihed, religionsfrihed osv.) svarer til den, som man også kan finde spor af hos Lehmann, og den er i god overensstemmelse med Hegels synspunkter, der igen kan siges at være stærkt inspireret af Rousseaus syn på individ contra fællesskab.²⁶ Selv om det autoritære nok slog stærkere igennem på et senere tidspunkt hos Monrad, har Birkedal utvivlsomt ramt noget centralt. Et citat fra Monrads skrift *Flyvende politiske Blade* nr. 2 fra 1842 er netop præget hans syn på friheden som autonomi, dvs. af hans overbevisning om, at folkets ret til selv at bestemme ville give en ganske anden sammenhængskraft end før inden for statslegemet. Omvendt lader det sig heller ikke nægte, at troen på, hvad denne frihed indeholder og vil indebære, er meget stærk, ja næsten religiøs i sit præg. Monrad formulerede sig således: »... ved en konstitution tør man håbe, at man vil kunne få holstenerne til at slippe den skønne folkedrøm om Tysklands enhed og frihed og forene sig med danskerne og kæmpe og lide og sejre med dem: Det er den dristige tanke, der her udtales, at friheden skal formå at slå bro over de nationale skel inden for Monarkiet: Lad én stændersal omslutte Holstens, Slesvigs, Jyllands og Østifternes folkekårne mænd! Sandelig, de vil inden stakket tid lære at forstå, ej alene hverandres ord, men også hverandres sind. Mægtig er provinsforskelligheden, mægtig er

24. Vilhelm Birkedal: *Personlige Oplevelser i et langt Liv*, I, København 1890, s. 110ff. Erindringernes oplysninger om et nært venskab mellem de to dokumenteres af brev af 8. juni 1837 fra Monrad til Birkedal. Birkedals oplysninger om Monrads troskrise findes uddybet i Nicolaj Bøghs optegnelser om D.G. Monrad. Monrads breve fra 1830'erne indeholder også spor af denne troskrise, således et brev af 3. august 1835 til den elskede Anna Mathea Aagaard (der ikke gengældte hans følelser), hvor det blandt andet hedder: »Tvivlen har heftigt bevæget mig, min tro på Gud og u dødelighed har været knust... da du skænkede mit hjerte uskyld, min tanke fred«. Bjørn Kornerup: »Bidrag til D.G. Monrads Levned«, *Personallhistorisk Tidsskrift*, 69, 1949, s. 151-154, 138; Bjørn Kornerup: »Bidrag til D.G. Monrads Levned«, *Personallhistorisk Tidsskrift*, 70, 1950, s. 67f. Se i øvrigt S. Hauge: *Studier over D.G. Monrad som religiøs Personlighed*, København 1944, s. 19f.

25. Vilhelm Birkedal 1890, s. 121.

26. Frederick Copleston: *A History of Philosophy*, VII, 1985, s. 213.

folkeejendommeligheden, men mægtigere end alt er friheden. Den og måske den ene vil forvandle de splittede provinser til ét rige, de adspredte menneskehobe til et folk.«.²⁷

Foreløbig konklusion med hensyn til Monrads politiske ståsted

I alle hovedspørgsmålene var Monrad på linie med sine liberale kolleger: Den politiske opgave var at tilvejebringe harmoni mellem klasserne ved, at man nåede en rationelt formidlet konsensus. En social revolution, som ikke ville være efter de liberales hoved, kunne blive en realitet i 1848, hvis man ikke viste sig imødekommende såvel i forfatningsspørgsmålet som over for kravene om reformer for landbefolkningen. Hvad det økonomiske system angik, adskilte Monrads synspunkter sig heller ikke fra det øvrige partis: Der skulle råde sparsommelighed i statshusholdningen, og man skulle fjerne hindringerne for en fri konkurrence, fordi denne var den afgørende betingelse for, at den almindelige velstand kunne forøges.

Vurderet ud fra de politiske meninger, Monrad havde, er det svært at se ham som mere konservativ end de andre toneangivende liberale politikere, hvis man da ikke vil tillægge hans hævde af statens myndighed meget stor betydning. Det er ikke noget stærkt argument for hans konservatisme, at han gik ind for den almindelige valgret ud fra en konservativ argumentation, for det konservative lå nok mest deri, at han ville bevare det liberale økonomiske system og den sociale orden, der hang sammen med dette. Synspunktet kan ikke kaldes konservativt, fordi Monrad ligesom de andre nationalliberale ønskede dette system videreudviklet, så de sidste feudale elementer kunne forsvinde. Friheden skulle gøre sammenhængskraften inden for riget stærkere. Dermed er det klart, at den statsmagt, der skulle dels stå som symbol på sammenhængen, dels effektivt søge denne fremmet, skulle have mere autoritet. Således som udviklingen foregik – med stadig større sektorer af erhvervslivet som blev inddraget i den kapitalistiske markedsøkonomi og med en befolkning, der var på vej til at blive mere oplyst og politisk bevidst – var der vel netop brug for en statsmagt, som dels blev stærkere, dels kunne legitimere sin stærkere indgriben i samfundslivet med et demokratisk mandat. At gå ind for dette synspunkt var vel i grunden at indtage en progressiv position.

27. *Flyvende politiske Blade*, nr. 2, s. 60-62. Citatet s. 62.

Teori og praksis

Spørgsmålet om Monrad som konservativ lader sig selvsagt ikke alene afgøre ud fra hans politiske meningstilkendegivelser. Man bør også se på hans handlinger, og her er det påfaldende, at han i afgørende situationer placerede sig til venstre for politiske meningsfæller. Første gang var, da han kort efter tronskiftet i 1839 med »stor snildhed og varme« påvirkede de forsamlede akademikere til at holde fast ved den adresse, det var foreslået at overgive Christian VIII med bøn om, at han ville indføre en fri forfatning i Danmark efter norsk model. De var ellers begyndt at vakle, bl.a. fordi professor i klassisk filologi J.N. Madvig stillede dem det ubehagelige spørgsmål, om de i det hele taget havde kendskab til den norske forfatning: »Hånden på hjertet, unge venner! hvad kender I til den norske konstitution?« I hvert fald efter nogles beretning skulle Monrads indgriben have været af afgørende betydning for, at aktionen ikke løb ud i sandet. Monrads forsvar for adressen bestod deri, at »han gjorde den mening latterlig, at teologen kun skulle blive ved sin Bibel, juristen ved sine pandekter og medicineren ved sit kadaver«. ²⁸

Allerede dengang slog Monrad altså på det, der er et kernepunkt i den demokratiske tankegang: Folk er så fornuftige, at de godt kan tage stilling til spørgsmål, som de ikke har noget professionelt kendskab til, og hans metode var også den velkendte, nemlig at spotte eller ironisere over den mening, der afveg fra hans egen. Anden gang Monrad viste, at han ikke lod sig blæse omkuld af, at den etablerede orden søgte at holde liberale initiativer i kort snor, var, da han fastholdt og førte det synspunkt til sejr, at det i 1840 stiftede studentsamfund ikke skulle indgive indberetning til konsistorium om, hvornår der var generalforsamling, og hvad der foregik på dets møder, som konsistorium havde forlangt. Mere moderate med-

28. Episoden er skildret i Mourits Mørk Hansen: *Livs-Erindringer*, Åbenrå 1968, s. 49f. Citaterne og vurderingen af, hvilken betydning Monrads indlæg havde, stammer derfra. Den stemmer i det store og hele med Lehmanns erindringer; her oplyser Lehmann yderligere, at han og tilhængerne kom en time for sent til mødet, fordi det kneb med at få en ordentlig renskrift af adressen klar til mødet. Det benyttede modstanderne til at rejse megen opposition mod adressen. Mod modstandens lidenskabelighed havde Lehmann en »hård stand«, og han fortsætter: »En dygtig og velkommen understøttelse fandt jeg hos Monrad, som jeg her så for første gang«. P. Stavnstrup 1848, s. 48; Carl Ploug (red.): *Orla Lehmanns efterladte Skrifter*, III, København 1873, s. 111; Vilhelm Birkedal, 1890, s. 116ff.

Oplysningerne både om Lehmanns og Monrads indsats bekræftes af samtidens breve. Således skrev kopist de Coninck 6. december til Lehmann: »Efter at have hørt Deres indledningsforedrag for forsamlingen i hotel D'Angleterre, følte jeg mig ... aldeles henrevet, og den forelæste adresse forekom mig at indeholde alt, således som det kunne og burde siges«. Povl Bagge og Povl Engelstoft (udg.): *Danske politiske Breve*, I, København 1945, brev 240, s. 353.

D.G. Monrad 1861. Kombinationen af viljestyrke og evne til refleksion var karakteristisk for Monrad. Dette foto af den 50-årige, noget dystert udseende mand med de stærke øjne og det bestemte drag om munden synes ikke at dementere disse egenskaber. Tværtimod får man indtryk af en mand, der ville have sin vilje, og som ofte fik det. (Billedsamlingen, Det kongelige Bibliotek).

lemmer af foreningen som A.F. Krieger og Martin Hammerich var indstillet på at bøje sig.²⁹ Men de blev underkendt af en generalforsamling. Monrads fasthed betød, at foreningen måtte opløses.³⁰

Tredje gang Monrad ikke ville give sig, var da han trods sin afgang fra ministeriet midt i november måned 1848 og senere flytning til Nykøbing Falster ved sin udnævnelse til biskop februar 1849 gjorde en jætteindsats for at holde de nationalliberale fast på den almindelige valgret. Monrad blev efterhånden kendt for at være en stor taktiker, men i afgørende situationer – hvor liberale principper, der efter hans mening var væsentlige, stod på spil – viste han en beundringsværdig evne til at stå urokkeligt på sit standpunkt. Monrads evne til at stå fast i situationer som de nævnte hang sammen med hans temperament – den faste vilje, den stærke følelse af at have ret; man kan næsten sige, at hans temperament var radikalt. Monrad har selv – efter den 2. slesvigske krig – berørt, hvilken rolle følelsen af, at hans politiske ståsted var det rette, spillede for ham: »Jeg tilstår, at jeg i min ungdom var betaget af kærlighed til den konstitutionelle frihed, og den er så sammenvokset med hele mit væsen, at jeg hverken kan eller vil slippe den...«, skrev han i en redegørelse for sin politik, der blev til omkring 1880.³¹

Sammenligner man Monrads politiske meningstilkendegivelser med hans handlinger som politiker, virker hans handlinger næsten mere radikale end hans meninger. Set i det lys må man give Laurids Skau ret, når han i 1840'erne (før martsomvæltningen) placerer D.G. Monrad politisk midt imellem de ultraliberale på den ene og de gammelliberale på den anden side.³² Ja, på grund af hans handlekraft vil det måske oven i købet være korrekt at se ham som liggende tættere på de ultraliberale end de gammelliberale.

29. Monrads rolle ved dannelsen af Studentersamfundet er omtalt i Povl Bagge og Povl Engelstoft (udg.) I, 1945, brev 265 og 269, s. 393 og 400.

30. P. Stavnstrup 1948, s. 55f; H.C.A. Lund: *Studenteforeningens Historie 1820-1870*, II, København 1898, s. 32ff. Ifølge brev fra den liberale Carl Hänschell til Mathias Rosenørn af 26. juni 1840 var den, der havde ansvaret for lukningen af Samfundet, nok i virkeligheden kong Christian VIII. For fra først af skulle det have været ham en torn i øjet. Da det – ved at følge Monrads linie – lagde sig ud med konsistorium, erklærede dette Samfundet for ophævet, »uagtet det [konsistorium] har hele det juridiske fakultet blandt sine medlemmer«; »ved denne juridiske nullitet er det høje konsistorium blevet noget prostitueret, men kongen formodes at stå i baggrunden«. Povl Bagge og Povl Engelstoft (udg.) I, 1945, s. 437f.

31. Aage Friis: *D.G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt Redegørelse*, København 1914, s. 36f.

32. 14. juli 1845 til 21. juni 1846 foretog H.N. Clausen sin anden store udlandsrejse, hvilket i Laurids Skaus øjne havde den kedelige konsekvens, at der ville være fare for, at den virksomhed, som foreningen Syvstjernen udøvede til fordel for det danske arbejde i Slesvig, →

Konklusion

I de afgørende politiske synspunkter lå Monrad stort set på linie med de andre toneangivende liberale politikere som Orla Lehmann, A.F. Krieger, Carl Ploug m.fl. I udtrykket »stort set« ligger der først og fremmest, at hensynet til, at regeringen skulle være stærk, nok spillede en større rolle for Monrad end for f.eks. Orla Lehmann, som var stærkere influeret end Monrad af sit kendskab til de engelske og franske forfatningsforhold – for slet ikke at tale om de norske. At Monrad blev den ledende i forfatningsarbejdet, så Lehmann selv som en følge af sin bortrejse i det afgørende øjeblik; spørgsmålet er, om det ikke også hang sammen med og i alt fald var udtryk for, at martsministeriet trak mod højre og søgte at holde igen på massernes forfatningskrav ved at søge ly under den kongelige magts beskyttelse.³³ Samtidig må man dog også fremhæve, at Monrads stærke engagement i udarbejdelsen og den endelige behandling af grundlovsudkastet i statsrådet kunne være en fordel for grundlovsarbejdet, for i konfliktsituationer havde han med den stærke følelse af at have ret og den faste vilje, der kendetegnede ham, vist, at han var god til at fastholde et standpunkt og bringe det til sejr. De øvrige liberale medlemmer har ikke følt dette synspunkt som højreorienteret i forfatningssagen (jf. at Lehmann i 1849 roste Monrad som den, der havde æren for demokratiske surdej i forfatningen).³⁴ Selv om Monrad var en stor elsker af den politiske taktik, var forsigtighed det sidste ord, man ville hæfte på ham. Som politiker var han en mærkelig blanding af eftergivenhed og fasthed – eftergi-

ville sygne hen. Derfor foreslog Skau i et brev til Monrad af 18. maj 1845, at denne skulle træde i stedet for Clausen som leder af foreningen, medens Clausen var i udlandet. Han begrundede sit forslag således: »Jeg støttede mig fornemmelig på Deres offentlige renommé som journalist, der anerkendes af alle, og anførte tillige, at aristokratiet ikke var så vred på Dem således som t. eks. på Lehmann, Tscherning og fl.« Dertil føjede han, at hvis man ikke fik Monrad som ny formand, kunne komiteen (altså Syvstjernen) lige så godt ophøre med sin virksomhed. Rigsarkivet, Monrads privatarkiv, nr. 5982 I. A. I.

33. At Lehmann var overtødet om, at han skulle have spillet den ledende rolle i udarbejdelsen af forfatningsforslaget, som Monrad nu kom til at få, synes det sidste brev fra Lehmann 7. juni 1849 til den døende hustru at vise: »Jeg kan forsikre dig, at det noget nær er mit livs trøsteligste erindring, at jeg med fuld bevidsthed, trods de mest indtrængende modforestillinger og uden nogensinde at vakle, hverken forinden eller bagefter, bortkastede den ros at være forfatningens forfatter for at hente dig og bære dig gennem junidagenes kanontorden og Nordsøens bølger til dit hjem...«. Hanne Engberg 1991, s. 335.
34. I et brev til A.F. Tscherning fra april 1850. Julius Clausen: *Af Orla Lehmanns Papirer*, København 1903, s. 149. I øvrigt er det nok værd at bide mærke i, at Lehmann i samme brev anså Monrad og Krieger for at være radikale: »... ingen længes vist mere end Monrad og Krieger efter den tid, da Rigsdagen kan gå anderledes radikalt det hele gamle væsen til livs«, hedder det.

venheden kunne han vise, så længe der forhandlede om en sag, men denne egenskab var ikke ensbetydende med svaghed. For når man så havde nået et resultat, han mente at kunne stå inde for, satte han sin betydelige kraft ind på at forsvare det.

Danmark og den kolde krig 1945-1969

– set gennem de seneste elleve års forskning

Af Thorsten Borring Olesen

Poul Villaumes disputats om dansk sikkerhedspolitik 1949-1961 og mere specielt den såkaldte Thule-sag vedrørende den danske regerings kendskab til og eventuelle accept af amerikanske atomvåben på Thulebasen har medført fornyet interesse for Danmarks sikkerhedspolitiske stilling under den kolde krig. I denne artikel giver adjunkt, PhD Thorsten Borring Olesen en oversigt over den forskning, der har fundet sted i årene siden 1984, da Nikolaj Petersen publicerede en tilsvarende forskningsoversigt.

Indledning

I forbindelse med den 19. nordiske historikerkongres i Odense i 1984 udarbejdede professor i statskundskab ved Aarhus Universitet Nikolaj Petersen en forskningsoversigt med titlen »Den kolde krig og Danmark«. Heri konkluderede han for det første, at den hidtidige danske forskning i emnet – i særdeleshed sammenlignet med forskningssituationen i Norge og Finland – havde været ganske beskedent; for det andet, at den eksisterende danske forskning i alt overvejende grad havde koncentreret sig om de sikkerhedspolitiske aspekter af problematikken; og for det tredje, at forskningen først og fremmest var gennemført af ikke-historikere, især af forskere med politologisk baggrund.¹

Elleve år senere ville det være en overdrivelse at påstå, at der er vendt radikalt op og ned på denne situation.² Udvikling er der dog sket. Især i 1990'erne er der kommet en række betydelige arbejder, som gør, at forsk-

1. Nikolaj Petersen: »Den kolde krig og Danmark«, i Erling Ladewig Petersen (red.): *Den kolde krig og de nordiske lande, Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984*, bd. II, Odense 1984, s. 17.

2. Denne artikel er en bearbejdet og udvidet udgave af et indlæg holdt ved konferencen »Sverige under kalla kriget« arrangeret af Historiska Institutionen, Stockholms Universitet og Statsvetenskapliga Institutionen, Göteborgs Universitet på Utrikespolitiska Institutet i Stockholm, 27-28.4.1995. Manus er færdigskrevet i juli 1995.

ningen næppe længere kan betegnes som beskeden. Især perioden 1945-1961 må på visse områder siges at være godt belyst, men mere på baggrund af en række – til tider imponerende – enkeltarbejder end som resultat af en målrettet og koordineret forskningsindsats.

Trods manglen på koordinering er dog grund til at tro, at den positive tendens vil fortsætte i anden halvdel af 1990'erne, idet flere forskere i øjeblikket arbejder med projekter, der falder inden for temaet Danmark og den kolde krig. Derimod er det stadig en kendsgerning, at den danske forskning i relation til koldkrigsproblematikken i alt overvejende grad koncentrerer sig om de sikkerheds- og militærpolitiske aspekter. Den udvidelse af analysefeltet, man har kunnet konstatere i de senere år, har bestået i en bredere inddragelse af den partipolitiske debat om udenrigs- og sikkerhedspolitiske aspekter i tilknytning til den kolde krig. Optikken er ikke længere udelukkende rettet mod at analysere regeringens og statsadministrationens reaktioner på og holdninger til udviklingen i det internationale bipolar system, men er udstrakt til at omfatte hele det politisk-parlamentariske miljø.

Selv om der stadig er mange sider af dette tema, som ikke er belyst til bunds endnu, har udvidelsen af analysefeltet været vigtig, fordi den har bibragt en større forståelse for, at dansk sikkerhedspolitik under den kolde krig ikke bare eller i overvejende grad kan reduceres til småstatens selvfølgelige eller nødvendige tilpasning til bipolaritetens massive ydre pres. Der er altså tale om, at forestillingerne om udenrigspolitikens primat eller den ydre tvang i stigende grad er blevet imødegået af analyser, som også vægter den indenrigspolitiske og nationale kontekst. Selv inden for NATO-medlemskabets rammer har dansk politik haft et manøvrerum. Dansk NATO-politik har således på mange områder adskilt sig stærkt fra andre NATO-småstater, og forklaringen på dette forhold må nødvendigvis inddrage indenrigspolitiske og specifikke danske historiske forhold.

Erkendelser af denne karakter udgjorde baggrunden for de ansatser til en debat om brud og/eller kontinuitet i efterkrigstidens danske sikkerhedspolitik, som man kunne ane fra midten af 1980'erne.³ Debatten døde imidlertid hurtigt ud, måske som konsekvens af, at der egentlig herskede

3. Ole Karup Pedersen: »Dansk udenrigspolitik fra neutralitet til NATO«, i sammes *Dansk udenrigspolitik. To taler*, Institut for Samfundsfag og Forvaltning, Københavns Universitet, arbejdspapir 1984/4; Martin Heisler: »Denmark's Quest for Security: Constraints and Opportunities Within the Alliance«, i Gregory Flynn (ed.): *Nato's Northern Allies. The National Security Policies of Belgium, Denmark, the Netherlands and Norway*, London 1985, s. 57-112; Carsten Holbraad: »Denmark: Half-Hearted Partner«, i Nils Ørvik (red.): *Small alignment and Western Security*, London 1986 (Holbraad har uddybet sine pointer yderligere i →

generel konsensus om, at indenrigspolitikens betydning for dansk sikkerhedspolitik udformning hidtil havde været underbelyst. Debattens primære betydning synes derfor at have ligget i ansporingen til at foretage konkrete analyser af samspillet mellem indenrigspolitik og udenrigspolitik/sikkerhedspolitik. Som jeg skal vende tilbage til, er det en udvikling, som kommer tydeligt til udtryk i den seneste tids forskning.

Ser man bort fra denne kobling mellem indenrigspolitik og sikkerhedspolitik, synes Nikolaj Petersens konklusion fra 1984, at dansk forskning næsten udelukkende har beskæftiget sig med de sikkerhedspolitiske sider af den kolde krig, stadigvæk at stå ved magt. Undersøgelser af den kolde krigs betydning for den politiske og kulturelle debat i Danmark i efterkrigstiden er eksempelvis stort set endnu ikke påbegyndt. Den internationale trend med forskningsprojekter om »amerikaniseringen« af livsformer og politik- og kulturtraditioner har ikke slået rod, og vi mangler fortsat en udfoldet analyse af den kolde krigs betydning for reguleringen af forholdet mellem Socialdemokratiet og Danmarks Kommunistiske Parti. Vi har ligeledes kun et yderst beskedent overblik over de CIA-finansierede private netværk, de såkaldte »Stay-Behind«-gruppers udbredelse og virke i Danmark. De økonomiske aspekter af den kolde krig er heller ikke systematisk og grundigt undersøgt, men på enkeltområder så som Marshall-planen og COCOM-samarbejdet findes der, som det vil fremgå nedenfor, gode forskningsarbejder.

Dette leder frem til Nikolaj Petersens tredje hovedpointe, nemlig at historikerne har bidraget forbausende lidt til udforskningen af den kolde krig i Danmark. Spørgsmålet er, om denne konklusion egentlig nogensinde har været helt korrekt. Det er rigtigt, at historikere ansat på universiteternes historiske institutter og de relevante sektorforskningsinstitutioner op til slutningen af 1980'erne ikke i nævneværdigt omfang har bidraget til udforskningen af den kolde krig. Men mange arbejder, inklusive Nikolaj Petersens egne, er udført af forskere uddannet som historikere, men med arbejdsplads på samfundsvidenskabelige institutioner. Og mange af disse har været empirisk anlagte undersøgelser af traditionelt historievindskabeligt tilsnit.

Danish Neutrality. A Study in the Foreign Policy of a Small State, Oxford 1991); Hans Branner: »Vi vil fred her til lands. Een udenrigspolitisk linje 1940-1949-1989. Historiske erfaringer som kilde til sikkerhedspolitisk omvurdering«, *Vandkunsten* bd. 3, 1990, s. 47-90. Se endvidere Thorsten Borring Olesen: »Jagten på et sikkerhedspolitisk ståsted. Socialdemokratiet og holdningerne til sikkerhedspolitikken 1945-1949«, i Birgit Nüchel Thomsen (red.): *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense 1994, s. 15ff. og Poul Villaume: *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*, København 1995, s. 32ff.

Skal man forklare, hvorfor historikerne i de traditionelle historikermiljøer indtil 1990'erne har bidraget så beskedent til koldkrigs-forskningen, må man givetvis – ud over henvisningen til en vis mental blokering hos de ansatte lektorer og professorer i moderne historie over for at opgive forskningen i besættelsestidens historie – slå ned på to hovedforhold. For det første, at der i henvend tyve år fra midten af 70'erne til midten af 90'erne på det nærmeste har eksisteret et ansættelsesstop ved universiteternes historiske institutter. Det betyder, at man først nu er begyndt at få en nyrekruttering af yngre forskere med primær forskning baseret på perioden efter 1945.

For det andet er der næppe tvivl om, at den indtil 1992 gældende restriktive arkivlov gjorde det lidet attraktivt, hvis ikke umuligt, at gennemføre forskningsprojekter inden for det sikkerhedspolitiske område efter 1945. Denne lov blev ændret i 1992, og med den nye lov er der således håb om en mildere praksis i fremtiden. Letsindige synes de imidlertid ikke at være blevet i det danske udenrigsministerium og i Forsvarsministeriet, som Thule-debatten og den tilkoblede debat om den danske arkivlovgivning i sommeren 1995 til fulde demonstrerer. Thule-sagen og arkivloven vender vi i øvrigt tilbage til nedenfor i afsnittet om »Danmark i NATO«.

Efter disse indledende bemærkninger vil resten af artiklen koncentrere sig om en generel præsentation af de nyeste arbejder, som behandler problemer, der er relevante for temaet Danmark og den kolde krig 1945-1969. Litteraturen, der behandler den såkaldt »anden kolde krig« fra slutningen af 1970'erne, vil således ikke blive behandlet. Som indskud bør det dog slås fast, at der faktisk foreligger en forholdsvis omfangsrig litteratur, der behandler dansk sikkerhedspolitik i denne periode – og for den sags skyld også perioden efter 1989. Det er i hovedsagen arbejder lavet af politologer, militæranalytikere og journalister. Ikke mindst den omfattende publikationsrække udgivet i Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg (SNU's) regi må siges at være af interesse.⁴

Nærværende artikel vil med få undtagelser heller ikke geninddrage den litteratur, Nikolaj Petersen i ovennævnte gennemgang fra 1984 allerede har kommenteret. Den følgende oversigt og diskussion er tænkt som en opfølgning til Petersens arbejde og vil koncentrere sig om litteraturen, der er

4. For introduktioner til SNU's arbejder, se H. Gottlieb, B. Heurlin og J. Teglers: *Fred og konflikt*, SNU 1991 og *Danmark efter den kolde krig. Udenrigs- og sikkerhedspolitikken under forandring*, SNU 1993.

udkommet inden for de seneste elleve år. Selv med denne indskrænkning gør oversigten ikke krav på at dække al litteratur med relevans for emnet.⁵

Generelle værker

Det nærmeste, man kommer på en samlet fremstilling af dansk udenrigspolitik/sikkerhedspolitik i perioden 1945-1969, er den velkendte, såkaldte gråbog, som Udenrigsministeriet selv udsendte i 1968.⁶ Udsendelsen skyldtes først og fremmest et politisk motiveret ønske om op til diskussionerne om forlængelse af det danske NATO-medlemskab i 1969 at belyse den hidtidige karakter og betydning af dansk NATO-medlemskab. Værket består af to bind, et kort fremstillingsbind og et stort kildebind. Ved udsendelsen i 1969 var værket noget af en sensation, fordi det optrykte en mængde dokumenter, som ikke var alment tilgængelige. Udenrigsministeriet havde da også måtte 'clear' projektet med både det norske og det svenske udenrigsministerium, især hvad angår bidragene til belysning af de nordiske forsvarsforhandlinger 1948-1949. Værket er gennem tiden benyttet i stort omfang ikke kun af danske historikere, men også af forskere fra de øvrige nordiske lande. Fremstillingsbindet derimod er alt for harmoniserende og udglattende til at være af virkelig værdi.

Indføringer i emnet baseret på forholdsvis ny litteratur får man til gengæld i de to store Danmarkshistorier, som er sendt på gaden i de senere år.⁷

En overordnet tolkning af dansk udenrigspolitik i hele efterkrigstiden set i relation til de udenrigspolitiske traditioner før denne tidsperiode præsenteres man for i Carsten Holbraads bog om de danske neutralitetspolitiske traditioner.⁸ Analysen i bogen, der er baseret på trykte kilder og sekundærlitteratur, indskriver sig i den førnævnte debat om brud og konti-

5. I øvrigt henvises til forskningsoversigten i det i note 3 anførte værk af Poul Villaume, hvor der også findes en arkivoversigt, se s. 32-51. Ligeledes henvises til en nylig artikel fra den norske historiker Helge Pharo's hånd. På komparativ basis diskuterer Pharo koldkrigs-perspektivet for hele Skandinavien og kommenterer herunder forskningssituationen i de enkelte lande, se Helge Pharo: »Scandinavia and the Cold War. An Overview«, i D. Reynolds: *Origins of the Cold War in Europe*, Yale 1994, s. 194-223.

6. Udenrigsministeriet (udg.): *Dansk sikkerhedspolitik 1948-1966*, bd. I (fremstilling), bd. II (kilder), København 1968.

7. (Gyldendals) *Danmarks historie*, bd. 8, »Tiden efter 1945« af Hanne Rasmussen og Mogens Rüdiger, København 1990 og *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 13, »Krise og krig 1925-1950« af Tage Kaarsted og bd. 14, »Landet blev by 1950-1970« af Henrik Nissen.

8. Carsten Holbraad: *Danish Neutrality. The Study of the Foreign Policy of a Small State*, Oxford 1991.

nuitet i dansk udenrigspolitik. Bogen behandler efterkrigsperioden i to separate afsnit dækkende henholdsvis 1945-1949 og 1949-1989 under overskrifterne »non-aligned neutrality« og »latent neutrality«. Som den sidste overskrift antyder, lægger Holbraad op til, at den danske alliancepolitik i NATO havde kontinuitetens præg ved trods alliancetilknytningen at videreføre mange af neutralitetspolitikens særpræg. En tilsvarende tolkning var allerede tidligt blevet leveret af historikeren Sven Henningsen, som i en artikel fra 1963 havde argumenteret for, at dansk sikkerhedspolitik havde opretholdt en forholdsvis høj grad af autonomi trods tiltrædelsen af Atlantpagten.⁹ En nyudsendt bog til undervisningsbrug skal også fremhæves. Det drejer sig om Hans Branners bog om dansk udenrigspolitik efter 1945, som udmærker sig ved nogle gode præsentationer og diskussioner af tolkninger af dansk udenrigspolitik i efterkrigsperioden. Bogen er desuden nyttig ved at optrykke en række kilder, som for en dels vedkommende ikke har været offentliggjort tidligere.¹⁰

Den danske udenrigspolitiske og sikkerhedspolitiske beslutningsproces er behandlet i to arbejder, som ikke eksplicit har den kolde krig som tema. Arbejderne indskriver sig i diskussionerne om, hvorvidt den udenrigspolitiske og sikkerhedspolitiske beslutningsproces er blevet demokratiseret i efterkrigstiden. Især Erling Bjøls arbejde er af interesse, når man beskæftiger sig med dansk sikkerhedspolitik under den første kolde krig. Pointen i hans arbejde er netop, at det er påfaldende, hvor få mennesker, topembedsmænd og ledende politikere, især fra Socialdemokratiet, der var involveret og havde indflydelse på beslutningsprocessen.¹¹

Et historisk standardværk over dansk parlamentarisk politik udgøres af fire-binds værket *De Danske Ministerier*. De to sidste bind, der er skrevet af Tage Kaarsted og dækker perioden 1929 til 1973, indeholder et væld af vigtige oplysninger og analyser af konkrete begivenhedsforløb, også vedrørende sikkerhedspolitiske spørgsmål og beslutninger.¹² Det er ofte gennem sine biografiske skitser, at Kaarsted bidrager til analysen af den kolde krig. Noget tilsvarende kan siges om et nyligt udsendt temanummer af tidsskriftet *Vandkunsten*. Temanummeret forsøger at analysere den kolde

9. Sven Henningsen: »The Foreign Policy of Denmark«, i J.E. Black and K.W. Thompson (eds.): *Foreign Policy in a World of Change*, New York 1963.

10. Hans Branner: *Danmark i en større verden. Udenrigspolitikken efter 1945*, København 1995.

11. Erling Bjøl: *Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces*, København 1983 og Jørgen Christensen: *Demokratiet og sikkerhedspolitikken. En analyse af Folketingets rolle i sikkerhedspolitikken*, Aarhus Universitet 1990.

12. Tage Kaarsted: *De Danske Ministerier 1929-1953*, København 1977, og Tage Kaarsted: *De Danske Ministerier 1953-1972*, København 1992.

krig i Danmark gennem biografiske analyser af periodens udenrigspolitikere. Der er tale om et omfangsrigt værk med 19 politikeranalyser skruet sammen efter devisen »a man and his (Cold War) times«. ¹³

I samme boldgade må man naturligvis henvide til de egentlige biografier, som er udkommet i de senere år. Det drejer sig i hovedsagen om tre bøger. Wilhelm Christmas-Møllers biografi om Christmas Møller, udenrigsminister i befrielsesregeringens korte embedsperiode og stærkt engageret i Sydslesvig-striden i den første efterkrigstid. På grund af Christmas Møllers tidlige død i 1948 er det altså en kort, men hektisk periode af efterkrigstiden, biografien dækker. Det samme kan siges om Niels Finn Christiansens Hartvig Frisch-biografi. Den socialdemokratiske undervisningsminister døde nemlig i 1949, men var stærkt engageret i det tidlige FN-arbejde og fungerede ofte som udenrigspolitisk rådgiver for Hans Hedtoft. Tredje værk er Kurt Jacobsens store politiske biografi om Aksel Larsen, der til gengæld dækker hele perioden 1945-1969. Via sit fokus på DKP's – fra 1958 SF's – formand Aksel Larsen kaster bogen også lys over DKP's politik under den kolde krig, under »påskekrisen« i 1948, under diskussionerne om NATO-medlemskab i 1948/49, under Ungarn-opstanden i 1956 m.m. og generelt over forholdet mellem de danske kommunister og Moskva. Samtidig belyses det også, hvordan det øvrige politiske system og statsmagten forsøgte at inddæmme og udgrænse DKP's politiske indflydelse i ly af den kolde krig. Biografien er i denne sammenhæng ikke mindst interessant ved sin indirekte påvisning af, hvordan den kolde krig fra slutningen af 1940'erne til slutningen af 1950'erne blev instrumentaliseret og gjort til ideologisk kampfælder for den bitre politiske strid mellem især socialdemokrater og kommunister. ¹⁴

Sluttelig skal nævnes to arbejder af mere specialiseret tilsnit. Det første er en analyse af udviklingen i Danmarks forsvarsdoktrin 1945-1969 forfattet af Michael Clemmesen. ¹⁵ Som forbrugeroplysning er det værd at

13. »Hvor fører du mig hen? – Jeg går ej længere«. Danske udenrigspolitikere under den kolde krig, *Vandkunsten*, bd. 9-10, 1994.

14. Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas. Christmas Møller og Det konservative Folkeparti 1920-1948*, bd. I-II, København 1993; Niels Finn Christiansen: *Hartvig Frisch. Mennesket og politikerens. En biografi*, København 1993; Kurt Jacobsen: *Aksel Larsen – en politisk biografi*, København 1993. Selv om erindringslitteratur ikke vil blive behandlet i denne oversigt, skal jeg ikke undlade at gøre opmærksom på, at den nylige erindringsbog fra en af den danske statsembedsmandsstands absolut ledende figurer, tidligere departementschef Erik Ib Schmidt, også indeholder meget interessant stof til belysning af det særlige politiske klima under den første kolde krig, se Erik Ib Schmidt: *Fra psykopatklubben. Erindringer og optegnelser*, København 1993.

15. Michael Clemmesen: »Udviklingen i Danmarks forsvarsdoktrin fra 1945 til 1969«, *Militærhistorisk Tidsskrift*, 1987, s. 7-81.

understrege, at overskriften er lige vel bred og faktisk først og fremmest dækker udviklingen af den danske forsvarsdoktrin under NATO-medlemskabet. Spørgsmålet er naturligvis, om Danmark overhovedet havde en forsvarsdoktrin i de første år efter krigen, hvor man hverken havde et forsvar af betydning eller et entydigt trusselsbillede. Ellers er det givet i det ret pauvre kildemateriale, forskerne har til rådighed, når de vil belyse perioden 1945-1949, at årsagen til denne stedmoderlige behandling af den første efterkrigsperiode skal søges. Den samme mangel gør sig således også gældende i Erik Boels analyse af Socialdemokratiets atomvåbenpolitik 1945-1988. Her ligger tyngden på partiets holdninger til atomvåbenproblematikken, fra den bliver virkeligt nærværende med ønsker om atombevæbning af det danske forsvar i 1957, og frem til politikken over for NATO's dobbeltbeslutning i 1980'erne.¹⁶

Sluttelig skal et par bidrag til forståelsen af efterkrigstidens forhold mellem Danmark og Sovjetunionen nævnes. Bent Jensen har skrevet en bog, som vurderer Danmarks politik som værende særdeles følgagtig over for pres fra Sovjetunionen.¹⁷ Bogen lider dog af at være baseret på et for dårligt kildegrundlag, primært på trykte danske og sovjetiske kilder. En mere nuanceret analyse findes derimod i Örjan Berners nordisk komparativt anlagte bog.¹⁸

FN og ikke-blok-politikken 1945-1948

Dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik på tærsklen mellem besættelse og fred er fortsat uhyre lemfældigt belyst. På dette felt er der virkelig ikke sket meget de sidste 10-15 år. Her må man stadigvæk konsultere de efterhånden noget ældre værker af Jørgen Hæstrup om befrielsesregeringens opgør med den isolerede neutralitet, af Niels Jørgen Haagerup om De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed og af Mary Dau om forholdet mellem Danmark og Sovjetunionen.¹⁹ Trods eksistensen af Haagerups bog er det således påfaldende, at der stadigvæk ikke er skrevet en arkivba-

16. Erik Boel: *Socialdemokratiets atomvåbenpolitik 1945-88*, København 1988.

17. Bent Jensen: *Tryk og tilpasning. Sovjetunionen og Danmark siden 2. Verdenskrig*, København 1987.

18. Örjan Berner: *Sovjet & Norden. Samarbete, säkerhet och konflikter under femtio år*, Stockholm 1985.

19. Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945*, bd. I-II, København 1959; Niels Jørgen Haagerup: *De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed*, Århus 1956; Mary Dau: *Danmark og Sovjetunionen*, København 1969.

seret monografi om Danmarks FN-politik i den første efterkrigsperiode. Men manglen på forskning i denne periode skyldes måske delvis, at datiden selv indtil udbruddet af den kolde krig havde opmærksomheden rettet mod interne forhold, genopbygning, retsopgør og etablering af 'normale' politiske forhold igen. Bortset fra Sydslesvig-spørgsmålet var det afgjort på de interne linjer, at brudfladerne i dansk politik var stærkest i perioden 1945-1947.

Netop Sydslesvig-politikken i den tidlige periode af efterkrigstiden er imidlertid et emne, som i dag fremstår vel undersøgt. Det skyldes ikke mindst udsendelsen af Johan Peter Noacks store tobinds arbejde om det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947, som viderefører det arbejde, Noack tidligere har lavet om det danske mindretals historie 1920-1945.²⁰ Grænsespørgsmålsstriden er 'godt stof', fordi det i sin essens var en udenrigspolitisk sag, som udviklede sig til en indenrigspolitisk konflikt. Udenrigspolitisk repræsenterede statsminister Knud Kristensens felttog for en grænserevision et brud med de danske traditioner for en lavprofileret ikke-provokerende udenrigspolitik, og indenrigspolitisk endte affæren som bekendt med Venstre-mindretalsregeringens fald i oktober 1947. Noack lægger endda med en spændende nytolkning op til, at konfliktens dybe karakter ikke kun kan forstås på baggrund af de reelle udenrigspolitiske uoverensstemmelser, som delte parterne, men også må føres tilbage til, at grænsespørgsmålet af statsministeren blev instrumentaliseret i et opgør med mange års socialdemokratisk-radikal dominans over det danske samfund.²¹

Selv om partiet Venstre sad inde med regeringsmagten 1945-1947, før regeringsmagten igen gik over i socialdemokratiske hænder, er det Socialdemokratiets udenrigs- og sikkerhedspolitiske holdninger og politik i perioden 1945-1948, der har haft mest bevågenhed i den nyere forskning. Selv har jeg skrevet en større artikel, der analyserer Socialdemokratiets holdninger til sikkerhedspolitikken i perioden 1945-1948.²² Artiklen belyser, hvordan Socialdemokratiet i lyset af besættelseserfaringerne, den nye

20. Johan Peter Noack: *Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947*, bd. I-II, Aabenraa 1991.

21. Johan Peter Noack 1991, s. 546f. Jeg har i øvrigt selv i anden sammenhæng diskuteret Noacks syn på grænsespørgsmålsproblematikken med særligt henblik på den rolle, som udenrigsminister Gustav Rasmussen spillede, se Thorsten Borring Olesen: »Udenrigsminister i indenrigspolitisk klemme. Gustav Rasmussen som udenrigsminister 1945-1950«, *Vandkunsten*, bd. 9-10, 1994(a), s. 26-49.

22. Thorsten Borring Olesen: »Jagten på et sikkerhedspolitisk ståsted. Socialdemokratiet og holdningerne til sikkerhedspolitikken 1945-1948«, i Birgit Nüchel Thomsen (red.): *Temer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense 1994(b), s. 15-54.

verdensorden efter 1945 og den gradvise udvikling henimod kold krig og i et brydningsfelt mellem tradition og ønske om virkeligt nybrud famler sig frem mod et nyt sikkerhedspolitisk ståsted. Samme parti spiller en væsentlig rolle i Wilhelm Christmas Møllers nyligt udgivne bog om efterretningstjeneste, sikkerhedspolitik og socialdemokrati 1945-1955. Bogen er et fortjenstfuldt forsøg på at kaste nyt lys over et ret mørklagt kapitel af danmarkshistorien, nemlig den militære efterretningstjenestes etablering og virke i det første efterkrigsår. Desværre er kildegrundlaget for analysen meget sparsomt, ligesom det er en tilsnigelse at hævde, at analysen dækker hele tiåret 1945-1955. Det er i realiteten kun perioden 1945-1950, som behandles systematisk.²³

Danmarks involvering i Marshall-planen er et af de få områder af den tidlige efterkrigstidshistorie, hvorom der findes en forholdsvis righoldig litteratur. Først siden slutningen af 1980'erne har man imidlertid set de første egentlige arkivbaserede analyser dukke frem. Her må man først og fremmest nævne Vibeke Sørensens pionerarbejde om Socialdemokratiet og Marshall-planen. Vibeke Sørensens arbejde blev afleveret som PhD-afhandling ved European University Institute i Firenze i 1987 og er af uransagelige årsager aldrig blevet publiceret, skønt afhandlingen er den mest omfattende af sin art i Skandinavien. Det er en flot studie i politisk økonomi baseret på et imponerende opbud af dansk ministerielt materiale suppleret med arkivmateriale fra National Archives i Washington og Public Record Office i London. Efter Vibeke Sørensens alt for tidlige død burde det være en pligt for det danske historikermiljø at finde vejen og midlerne til at publicere dette arbejde posthumt.²⁴ Til belysning af Danmarks beslutning om at deltage i »Economic Recovery Programme«, som var Marshall-planens officielle navn, må man også henvise til Leon Dalgas Jensens fine artikel om dette emne.²⁵ Leon Dalgas Jensen er ligeledes involveret i det særnummer af *Økonomi og politik*, som blev publiceret med indlæggene og debatten fra en international konference om Danmark og Marshall-planen afholdt i København i 1987.²⁶

23. Wilhelm Christmas Møller: *Obersten og kommandøren. Efterretningstjeneste, sikkerhedspolitik og socialdemokrati 1945-55*, København 1995.

24. Vibeke Sørensen: *Social Democratic Government in Denmark under the Marshall Plan 1947-1950*, upubliceret PhD-afhandling, European University Institute, Firenze, 1987.

25. Leon Dalgas Jensen: »Denmark and the Marshall Plan, 1947-1948: The Decision to Participate«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 14, 1989.

26. »Danmarks genopbygning og Marshallplanen«, Særnummer af *Økonomi og Politik*, 1987.

Nordisk forsvarsforbund eller NATO

Med Marshall-plan-projektet er vi allerede dybt inde i den problematik, som dominerede den udenrigs- og sikkerhedspolitiske dagsorden fra i hvert fald 1947 og de følgende år frem: nemlig delingen af Europa i en Øst- og en Vest-blok. Selv om Hedtofts mindretalsregering officielt benægtede, at Marshall-planen havde noget som helst med blokdannelse at gøre, var man internt i regeringen fuldstændigt på det rene med Marshall-projektets politiske karakter. Regeringen valgte dog af politiske grunde at fastholde, at Marshall-samarbejdet var af rent økonomisk karakter. Det interessante er imidlertid, at Hedtoft-regeringen trods den binding til Vesten, som var et indbygget moment ved hjælpen, var af den overbevisning, at Marshall-hjælp kunne forenes med den danske ikke-blok-politik. En politik, som Hedtoft flere gange i januar 1948 både officielt og i mere intime sammenhænge gav udtryk for, at regeringen ingen intentioner havde om at bryde med.

I løbet af de første tre-fire måneder af 1948 førte eksterne begivenheder, dvs. oprapningen af den kolde krig, til, at den danske socialdemokratiske mindretalsregering blev tvunget til at overveje sin stilling omkring en fortsat fastholden ved ikke-blok-politikken.²⁷ Nikolaj Petersen er den, der mest indgående har beskæftiget sig med dette opbrud og i forbindelse hermed de efterfølgende forhandlinger om enten dansk medlemskab af et nordisk forsvarsforbund eller af Vestblokkens militære samarbejde i Atlantpagten. En oversigt over Nikolaj Petersens mange artikler om emnet får man i hans egen forskningsoversigt fra 1984. Hans seneste artikel om emnet er fra 1991 og må betragtes som en art status over mange års forskning.²⁸ I denne artikel lægger han op til, at der går en lige linje fra opbruddet i foråret 1948 og frem til underskrivelsen af Atlantpagten den 4. april 1949. Ræsonnementet er, at da først regeringen begyndte at se sig om efter militære samarbejdspartnere, havde man i realiteten taget de definitive skridt væk fra ikke-blok-politikken.²⁹

27. En vigtig begivenhed i denne proces var den såkaldte påskekrise i foråret 1948, hvor der blev taget en række initiativer til at styrke det militære og politimæssige beredskab på baggrund af (løsagtige) diplomatiske indberetninger fra især Washington om muligheden for forestående sovjetisk aggression eller et kommunistisk kup i Danmark. Den bedste behandling af episoden findes i en artikel af Nikolaj Petersen: »Påskekrisen 1948«, i B. Heurlin og C. Thune: *Danmark og det internationale system*, København 1989, s. 223-243.

28. Nikolaj Petersen: »Atlantpagten eller Norden? Den danske alliancebeslutning 1949«, i Carsten Due-Nielsen m.fl. (red.): *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*, København 1991, s. 17-42.

29. Nikolaj Petersen 1991, s. 42.

Demonstration på Christiansborg slotsplads i marts 1949 under Rigsdagens behandling af lovforslaget om Danmarks tilslutning til NATO. (Nordisk Pressefoto. Her efter Poul Hammerich, Danmarks Krønike, bd. 2, s. 34).

Denne tolkning samt den tilknyttede, at dansk NATO-medlemskab repræsenterede et radikalt brud med traditionerne i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik, er i de senere år blevet imødegået. Det er bl.a. sidstnævnte tolkning, som har været et af omdrejningspunkterne for den debat om brud og kontinuitet i den danske politik, som jeg har omtalt ovenfor.³⁰ Her skal jeg henvise til min egen forskning i emnet, som præciserer, at opbruddet i foråret 1948 ikke kan siges at repræsentere et opgør med ikke-blok-politikken. Opgøret er i hvert fald så kun helt formelt i den forstand, at den danske regering ønskede at opgive en selvstændig ikke-blok-politik til fordel for politikens videreførelse inden for en nordisk blok. I forhold til blok-konfrontationen mellem Øst og Vest var det den svenske model, der øvede størst tiltrækning på det danske regeringsparti. Det gjorde den bl.a., fordi den muliggjorde en videreførelse af ikke-blok-politikken i fælles nordisk regi.³¹

Perspektivet skal ikke forfølges videre her. Som bekendt kuldsejlede de nordiske bestræbelser, fordi der ikke kunne skabes fælles nordisk enighed om projektet. Modsat svenskerne ønskede den norske regering nemlig at knytte det nordiske forsvarssamarbejde til det vestlige forsvarssamarbejde under en eller anden form. Nikolaj Petersen har givet ret i, at den danske regering kunne have accepteret enhver løsning, som den norske og svenske regering kunne være blevet enige om.³² Set i dette lys er det næppe så overraskende, at den danske regering gik ind for NATO-medlemskabet, da den nordiske option faldt væk, og alternativet, der stod tilbage, var en isoleret ikke-blok-politik – eller neutralitet, om man vil. Men en lykkelig udgang var det ikke set ud fra en socialdemokratisk optik. Det var snarere, som Julius Bomholt formulerede det, »det mindste af to onder«.

Baggrunden for Socialdemokratiets og ikke mindst statsminister Hans Hedtofts stærke engagement i sagen om det nordiske forsvarssamarbejde skal ikke kun søges på det sikkerhedspolitiske felt. De sikkerhedspolitiske argumenter var absolut overbevisende i sig selv, men min egen forskning peger på, at den nordiske tiltrækning var langt bredere politisk funderet

30. Se litteraturen anført i note 3.

31. Thorsten Borring Olesen: »Brødrefolk, men ikke våbenbrødre. Diskussionerne om et skandinavisk forsvarsforbund 1948-49«, *Den jyske Historiker* nr. 69-70, 1994(c), s. 151-178. Det mest omfattende arbejde, jeg har lavet om problematikken, er et afsluttet forarbejde til en bog om Socialdemokratiet og sikkerhedspolitikken 1945-49, som efter planen skal udkomme 1996/97. Arbejdsrapporten har titlen *The Lesser Evil. The Danish Social Democratic Party and the Decision to Join the Atlantic Pact*, Aarhus Universitet 1993 (141 s.). Se desuden Thorsten Borring Olesen 1994(b).

32. Nikolaj Petersen: »Optionsproblematikken i dansk sikkerhedspolitik 1948-49«, i Niels Amstrup og Ib Faurby (red.): *Studier i dansk udenrigspolitik tilegnet Erling Bjøl*, Århus 1978, s. 211.

end som så. Min analyse lægger således op til at knytte en tættere sammenhæng mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik, mellem sikkerhedspolitiske overvejelser og politisk-ideologiske præferencer i kombination med en indenrigspolitisk magtanalyse. Kort og firkantet udtrykt tyder min forskning på, at Socialdemokratiet så det nordiske forsvarssamarbejde som en løftestang for et bredere nordisk samarbejde, som på sin side igen skulle konsolidere den socialdemokratiske model i Skandinavien som helhed og i Danmark i særdeleshed.³³

I tilsyneladende opposition til både Nikolaj Petersens tolkninger og mine har Aage Hoffmann for nyligt i nærværende tidsskrift publiceret en artikel om forsvarsforbundsproblematikken. Artiklen proklamerer indledningsvis, at den baserer sig på hidtil uudnyttet materiale fra Hedtofts arkiv, hvilket skulle danne grundlag for en nytolkning af begivenheden. For det første er materialet ikke uudnyttet, men benyttet af eksempelvis Kersti Blidberg og undertegnede. Hoffmann overser desuden helt, at Nikolaj Petersen langt hen ad vejen bruger det samme materiale; han henviser bare til det, der findes i Udenrigsministeriet, og ikke til kopierne i Hedtofts arkiv. For det andet er det meget vanskeligt at se, hvori Hoffmanns nytolkning består. Han rejser det interessante spørgsmål, hvorfor Grønlandsspørgsmålet ikke blev inddraget kraftigere af den danske regering (som middel til at presse USA til at se mere velvilligt på en skandinavisk løsning). Det moment kan givet analyseres mere i bund, end det hidtil er blevet gjort. Men Hoffmanns generelle tolkning er uklar. Han vil vist nærmest argumentere for, at den socialdemokratiske regering var mere vestvenlig end almindelig antaget, men hans kildemateriale er så spinkelt og hans afhængighed af især Nikolaj Petersens forskning så stor, at han tilsyneladende selv finder det vanskeligt at drage denne konklusion.³⁴

Afslutningsvis skal opmærksomheden henledes på to nyere svenske arbejder med relevans for de her berørte emner. Det drejer sig om Kersti Blidbergs komparativt anlagte analyse af de nordiske socialdemokratiers holdninger til sikkerhedspolitik i perioden 1945-1950, og en PhD-afhandling af Agnete Nissborg, som analyserer Danmarks rolle i de nordiske forsvarsforhandlinger og i NORDEK-forhandlingerne 20 år senere.³⁵

33. Thorsten Borring Olesen 1994(c). Se desuden Thorsten Borring Olesen 1994(a).

34. Aage Hoffmann: »Atlantpagten eller skandinavisk forsvarsforbund? Hedtoftregeringen og Danmarks tilslutning til Atlantpagten«, *Historie*, 1995, s. 1-37.

35. Kersti Blidberg: »Just Good Friends. Nordic Social Democracy and Security Policy 1945-50«, *Forsvarsstudier*, bd. 5, 1987 og Agnete Nissborg: *Danmark mellan Norden och väst*, PhD-afhandling, Uppsala Universitet 1985. Se desuden Kersti Blidberg: »Ideologi och pragmatism – samarbetet inom nordisk socialdemokratisk arbetarrörelse 1930-1955«, *Den jyske Historiker*, bd. 69-70, 1994, s. 132-150.

Thule-sagen og dansk arkivpraksis

Dansk sikkerhedspolitik under den tidlige kolde krig har været et varmt emne både forskningsmæssigt og politisk i 1995. Det skyldes dels udgivelsen af Poul Villaumes mammutdisputats om dansk alliancepolitik i NATO i perioden 1949-1961 (jf. nedenfor), dels afsløringen af tidligere stats- og udenrigsminister H.C. Hansens 'private' atomvåbenpolitik på Grønland.

Den sidste sag er dukket op i mediernes agurketid, men har ubestrideligt mere i sig end saften fra et par sommervarme agurker. De store spørgsmål, der i skrivende stund optager sindene, er, om H.C. Hansen var eneansvarlig for at give amerikanerne carte blanche til at indføre atomvåben på grønlandsk territorium, og om Folketinget ved flere lejligheder og af skiftende regeringer blev vildledt om det reelle indhold af de dansk-amerikanske aftaler og den danske politik over for de amerikanske aktiviteter på Grønland. Disse spørgsmål fortjener at blive belyst i hele perioden 1941/45-1968, og måske endnu længere, idet der er begrundet mistanke om, at USA også efter præciseringerne af Grønlandsaftalerne i 1968 fortsatte sine atombevåbnede overflyvninger af grønlandsk territorium.

Planerne, der i skrivende stund drøftes, om en større studie baseret på arkivmaterialet i de danske forsvars- og udenrigsministerier må derfor hilses velkommen. En sådan undersøgelse ville være af stor betydning for at forstå Grønlands og Danmarks placering i den kolde krig, herunder for en præcisere klarlægning af Syddanmarks instrumentalisering af Grønland i egen interesse. Men den kunne forhåbentlig også bidrage til at kvalificere den debat, der i øjeblikket føres. Ser man nemlig nærmere på den, er det for det første vanskeligt helt at forstå den sensationsagtige opstandelse, sagen har vakt. Uden at foregribe kommende forskningsresultater kan man vist roligt fastslå, at der i samtiden har været flere personer end H.C. Hansen, der kendte til amerikanernes atomvåbenpolitik på Grønland, i hvert fald i praksis. Af den nyere forskning fremgår det ligeledes klart, at de danske regeringer reelt havde givet amerikanerne fri råderet på Grønland, og at denne gestus blev brugt til at imødegå amerikanske krav om forøget dansk militær indsats og engagement i NATO.³⁶

For det andet mangler der fuldstændig historisk indlevelse, når medierne kalder H.C. Hansens optræden for en ny Tamil-sag. Det er ganske enkelt en falsk historisk tilbageprojicering af nutiden. H.C. Hansen fungere-

36. Se Nikolaj Petersen: »Grønland i global sikkerhedspolitik 1941-1981«, Paper til XXI nordiske historikermøde i Umeå, Århus 1991, s. 21f. og Poul Villaume 1995, s. 850ff.

de i en periode under den kolde krig, hvor det var accepteret praksis, at det kunne være nødvendigt for regeringen at holde på visse hemmeligheder. Normalt ville lederne af de såkaldt »ansvarlige partier« blive fuldt orienteret i Udenrigspolitisk Nævn eller udenfor ved samtaler under fire øjne med stats- eller udenrigsministeren, og blandt de ansvarlige partier var der eksempelvis fuld enighed om, at kommunisterne ikke kunne indvies i alt. Det vil selvfølgelig være interessant at få præciseret, hvor godt Erik Eriksen og Ole Bjørn Kraft blev informeret om H.C. Hansens accept af den amerikanske tolkning af Grønlandsaftalen fra 1951, som amerikanerne altså i 1957 mente gav dem ret til at oplagre atomvåben på Grønland. Var de ikke fuldt informeret, er der imidlertid intet, der forleder en til at tro, at de store oppositionspartier ville have rejst en politisk storm endside have krævet H.C. Hansen stillet retligt til ansvar, hvis forholdet var kommet frem alligevel. De borgerlige topledere ville givetvis have reageret, ganske som H.C. Hansen gjorde, hvis en borgerlig regering havde stået i spidsen for landet. Denne tolkning kan man også finde indirekte bekræftet i Uffe Ellemann-Jensens indlæg i debatten.³⁷

Venstres formand rejser imidlertid i samme forbindelse en anden kritik, som må siges at repræsentere en parallelforskydning af en af hans hovedpointer fra de seneste års debat om dansk EF-politik. Det, man ifølge Ellemann-Jensen berettiget kan kritisere H.C. Hansen for i denne sammenhæng, er, at han ikke åbent gik ud og fortalte den danske befolkning om nødvendigheden af den grønlandske atomvåbenindrømmelse til USA. Havde han gjort det, skulle befolkningen nok have accepteret det, men frygt for pacifisterne i hans eget parti, hos støttepartiet De radikale og på venstrefløjen afholdt ham fra det, med den konsekvens, at NATO-politikken – som senere Europa-politikken – blev et åg om halsen for de ledende socialdemokrater.

Selv om det bestemt ikke kan udelukkes, at Uffe Ellemann-Jensen har fat i en lang ende med denne tolkning, er sammenhængen givet en smule mere kompliceret end her fremført. På den ene side kunne det aldrig med den sikkerhedspolitik, Danmark førte i forholdet til Sovjetunionen, være i dansk interesse åbent at tilkendegive, at man havde givet – eller følt sig presset til at give – amerikanerne atomvåbenindrømmelser på Grønland. En offentliggørelse ville ganske enkelt underminere den ikke-provokations-politik, som dansk sikkerhedspolitik trods NATO-medlemskabet langt hen var tilrettelagt ud fra. Og på den anden side er det langt fra sikkert, at aftalen var blevet offentliggjort, selv om den danske regering måt-

37. Uffe Ellemann-Jensen: »Prisen for vores sikkerhed«, *Aarhus Stiftstidende*, 16.7.1995.

Amerikansk B 52 bombemaskine fotograferet under nødlanding på Thulebasen 1967. (Nordfoto).

te have ønsket det. USA's regering var også medspiller og ville næppe tøve med at lægge pres på den danske regering, hvis den anså offentliggørelse for uhensigtsmæssig af politiske eller strategiske årsager. Den amerikanske åbenhed i Thule-sagen er et post-koldkrigs-fænomen, som man ikke naivt skal tilbagediskontere til konfliktens højspændingsperiode. Det intrikate i situationen i dag er jo, at selv om det er amerikansk arkivåbenhed, som har fremprovokeret Thule-sagen, var og er det fortsat amerikansk politik hverken at afkræfte eller bekræfte konkrete anlægs eller enheders eventuelle atombevæbning.

Selv om det således langt fra er givet, at kommissoriet for en eventuel forskningsmæssig kulegravning af Thule-sagen kan eller vil blive udstrakt til at dække perioden efter 1968, må man i det mindste hilse det velkomment, at udenrigsminister Niels Helveg Petersen er indstillet på at åbne Udenrigsministeriets arkiver frem til 1968. Endnu bedre ville det være, om man i Udenrigsministeriet ville prioritere en generel åbning af arkiverne i stedet for en begrænset åbning for en række håndplukkede forskere. Valgte man den sidste løsning, ville man ikke have behov for en officiel undersøgelse. En kulegravning af sagen ville komme af sig selv, når

journalister og forskere med stor lyst kastede sig over materialet. Der er næppe tvivl om, at uafhængigheden og nuanceretheden ville blive bedst tilgodeset ved at anvende denne fremgangsmåde.

Derimod er der ingen grund til at støtte koret, der med baggrund i Thule-sagen ønsker en ny arkivlov. Den nye arkivlov fra 1992 opererer med en 30-års regel identisk med gældende regler i de fleste andre vestlige lande. Selv om arkivloven desuden indeholder nogle særregler, der gør det muligt at båndlægge udenrigspolitisk og forsvarspolitisk materiale endnu længere, kræver den ikke, at man *skal* bruge disse regler. Hvis man inden for den nye arkivlovs rammer bare ville indføre den praksis, der – med Arne Melchiors ord – indebærer, at alt hvad der ikke er båndlagt er tilgængeligt, ville man være nået et stort stykke ad vejen. I virkeligheden har Udenrigsministeriets praksis nemlig været den omvendte: alt er i princippet båndlagt undtagen det, der er tilgængeligt. Pointen er, at det i meget høj grad har været Udenrigsministeriets administration af arkivloven, som har vanskeliggjort forskningen. Eksempelvis når man håndhæver en 40-års regel på adgangen til referaterne fra Udenrigspolitisk Nævn. Eller når man båndlægger NATO-materiale, som er frit tilgængeligt efter 30-års reglen i USA, Storbritannien, Holland og Norge.

Udenrigsministeriets stramme praksis udviklet i perioden før den nye arkivlov har været en stærkt medvirkende årsag til, at dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik i perioden efter 1945 er forholdsvis ringe udforsket. Sammenligner man eksempelvis med Norge har den historiske forskning i de tilsvarende problemområder været langt mere intensiv der. Man har på fornemmelsen, at det norske Utenriksdepartement har en bedre forståelse for den værdi, der ligger i at lade historien blive skrevet på baggrund af egne kilder.³⁸ Det sikrer nemlig ofte en større forståelse for den norske politik, end når man er henvist til at basere sin analyse af den udelukkende på baggrund af adgang til andre landes udenrigsmaterielle arkiver.

Et konkret eksempel i den henseende er forskningen i de skandinaviske forsvarsforhandlinger og deres forlis i 1948/49. Indtil de seneste år har forskningen og dermed tolkningen i meget udstrakt grad været lagt i de norske historikers hænder. Deres forskning har været baseret på adgang til de mest relevante norske arkiver, og ikke overraskende har man kunnet konstatere en tendens til Oslo-centrisme i disse tolkninger. I hvert fald er

38. Det er på denne baggrund, at Nikolaj Petersen ved Poul Villaumes disputatsforsvar ved Københavns Universitet 10.3.1995 kunne udtale, at der i øjeblikket sidder 20-30 norske hovedfagsstuderende og skriver speciale på baggrund af adgang til arkivgrupper, som selv veletablerede seniorforskere i Danmark i øjeblikket ikke har adgang til i København.

det tydeligt, nu hvor vi har fået adgang til lige så relevant dansk materiale, at det danske materiale på visse punkter lægger op til diskussion og problematisering af de norske historikers resultater. Bl.a. fremstår den danske regerings rolle i forhandlingerne langt mindre marginal i det danske materiale, end den gør i det norske. Når Udenrigsministeriet i en lang periode har hindret adgang til det danske materiale (bortset fra særlig adgang til nogle privilegerede få), er det svært at klandre såvel danske som udenlandske historikere for, at de ikke har haft et mere vågent øje for den danske rolle i forhandlingerne.³⁹

Danmark i NATO

Et kontant bevis for den danske arkivpraksis' hæmmende betydning finder man i den kendsgerning, at den nyligt forsvarede disputats af Poul Villaume om dansk NATO-politik i 1950'erne stort set er blevet til uden adgang til danske ministerielle arkiver.⁴⁰ Under disputatsforsvaret den 10. marts 1995 foranledigede det førsteopponenten, professor Nikolaj Petersen, til at kalde disputatsen for en »skamstøtte over dansk arkivpraksis«. I aviserne var der i dagene derefter nogen polemik omkring den danske arkivpraksis, men det var først tre måneder senere, da Thule-sagen begyndte at rulle, at det for alvor gik op for journalister og politikere, at arkivproblemet var reelt og ikke kun en fiks idé blandt støvede historikere.

Når Poul Villaumes værk alligevel hviler på et stort og godt kildegrundlag, skyldes det, at han gennem amerikanske, britiske, norske m.fl. ministerielle arkiver har kunnet finde materiale, der belyser den danske politik i NATO-alliancen. Villaume beskriver selv indledningsvis sine

39. Den følgende redegørelse fra den hollandske historiker Gerard Aalders er desværre typisk for, hvordan udenlandske historikere, der ønsker at arbejde med dansk materiale til belysning af udenrigs- og sikkerhedspolitiske problemstillinger efter 1945, beskriver deres møde med den danske arkivpraksis: »I have not been able to check this information [oplysninger om den danske regerings løfter til russerne ved den russiske tilbagetrækning fra Bornholm i 1946 om, at stationering af fremmede tropper på dansk territorium fremover ikke ville blive tilladt. Disse oplysninger var Aalders stødt på i sit arbejde i de norske og svenske udenrigsministerier, TBO] in the archives of the Danish Foreign Ministry. In a letter from the *Udenrigsministeriet* (the Danish Foreign Ministry) of 6 February 1985, I was promised admittance to its archives. After having arrived in Copenhagen, I was only allowed to see some maps with clippings from newspapers. Protests and referring to their (promise) of 6 February did not have any effect«. Gerard Aalders: »The Failure of the Scandinavian Defence Union, 1948-49«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 15, 1990, s. 137 note 69.

40. Poul Villaume: *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*, København 1995.

problemer med at få adgang til danske ministerielle arkiver, men hævder alligevel, at hans materiale er så vægtigt, at han har tillid til, at en eventuel inddragelse af det danske materiale ikke afgørende vil kunne ændre bogens konklusioner.⁴¹ Thule-sagen ser i nogen grad ud til at konfirmere denne påstand. Villaume har selvsagt ikke kunnet bruge det danske materiale, som er kommet for dagens lys i forbindelse med Thule-sagen. Han har heller ikke fundet nagelfaste beviser i de udenlandske arkiver på, at danske regeringer i 1950'erne tillod amerikanske A-våben på Grønland, men han fremholder flere eksempler på, at amerikanerne i realiteten havde frie hænder på Grønland og også, at danske ledende politikere, inklusive H.C. Hansen, uofficielt indrømmede, at det forholdt sig således. Det er således en af bogens overordnede konklusioner, at Grønland blev brugt som et forhandlingskort i forholdet mellem Danmark, USA og NATO.⁴²

Selv om Villaume således foreløbig har god rygdækning for påstanden om holdbarheden af sine konklusioner, skal den ikke bruges som argumentation for, at udforskningen af dansk sikkerhedspolitik i 1950'erne ikke ville kunne beriges af en åbning af de ministerielle arkiver. Det viser Thule-sagen med al ønskelig tydelighed, at den kan. Trods sine 969 sider er Villaumes bog ikke altomfattende, og det største handicap ved ikke at have haft adgang til det danske materiale ligger givet i analysen af den danske politikformulering. Hvad var årsager og motiver bag de danske sikkerhedspolitiske valg? Hvordan var balancen mellem udenrigs- og indenrigspolitiske hensyn? Det er til besvarelsen af den type spørgsmål, man kan forvente, at adgang til det danske materiale for alvor vil bringe nyt for dagen – nyt som man heller ikke kan udelukke vil rokke ved nogle af Villaumes konklusioner.

Villaumes værk bringer imidlertid dansk sikkerhedspolitisk forskning i den tidlige kolde krig et stort og afgørende skridt fremad. Hidtil har forskningsarbejderne inden for emnet enten haft en introducerende eller oversigtsmæssig karakter. Nikolaj Petersen udgav i 1987 en kortfattet oversigt over dansk NATO-politik 1949-1987.⁴³ I 1990 afholdt Dansk Udenrigspolitisk Institut og forskningsrådsinitiativet »Dansk politik under forandring 1945-1985« i fællesskab et nordisk forskerseminar om Danmarks og Nordens relationer til NATO i perioden 1948-1962. Fra dette seminar foreligger der en antologi med syv artikelbidrag, der behandler udenrigspoliti-

41. Poul Villaume 1995, s. 38.

42. Jf. note 36.

43. Nikolaj Petersen: »Denmark and NATO 1949-1987«, *Forsvarsstudier*, bd. 2, 1987.

ske, økonomiske og strategiske aspekter inden for det overordnede tema.⁴⁴ Desuden finder man i diverse internationale antologier om den kolde krig eller NATO bidrag, som analyserer dansk og/eller nordisk sikkerhedspolitik i tilknytning hertil.⁴⁵ Via disse arbejder er der blevet etableret et billede af hovedlinjerne i den danske alliancepolitik, men det er først med Villaumes værk, at man kan sige, at emnet er blevet systematisk analyseret og, ikke mindre vigtigt, grundigt empirisk dokumenteret.⁴⁶

Værkets overordnede tolkningsramme er samlet i begrebet *alliancedilemma*. Det danske alliancedilemma bestod i, at landet for at opnå beskyttelse (mod ikke-NATO-lande) risikerede at udsætte sig for en uønsket politisk dominans (fra stormagterne i NATO, især USA). Dilemmaet kan udtrykkes som et valg mellem *indfangning* contra *isolation* eller *dominans* contra *ikke-beskyttelse*.⁴⁷ Det var mellem disse poler, dansk sikkerhedspolitik måtte balancere, og ifølge Villaume lykkedes det de danske regeringer i 1950'erne at gennemføre en balanceakt, som garanterede sikkerheden, samtidig med at den tillod et vist selvstændigt politisk manøvrerum inden for alliancen. De danske interesser blev af de ledende politikere og embedsmænd opfattet som at forhindre, at NATO fik en unødvendig provokerende militær profil i Nordeuropa, men samtidig at sikre at alliancens militære-politiske tyngdepunkt ikke blev forrykket mod det kontinental-europæiske eller sydeuropæiske område. Denne politik lykkedes i stort omfang, og om de videre perspektiver i den kendsgerning slår Villaume fast: »At denne afskærmnings- og integrationspolitik over for supermagten USA, de øvrige Vestmagter og NATO i så forholdsvis stort omfang lykkedes for det lille og materielt ressourcetsvage Danmark kan siges at

44. Carsten Due-Nielsen m.fl.: *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*, København 1991.

45. Som eksempler herpå, se de allerede nævnte arbejder af Martin Heisler og Helge Pharo i note 3 og note 5.

46. Forud for udgivelsen af sin disputats har Poul Villaume publiceret flere delresultater af sit arbejde, se Poul Villaume: »Amerikanske flybaser på dansk jord i fredstid? En studie i Danmarks base- og stationeringspolitik i NATO 1951-1957«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 87, 1987, s. 238-298; »Neither Appeasement, Nor Servility: Denmark and the Atlantic Alliance 1949-1955«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 14, 1989, s. 155-179; »En studie i gråt. Udenrigsministeriets historieskrivning og flystationeringsspørgsmålet i 1950'erne«, *Vandkunsten*, bd. 1, 1989, s. 11-33; »Mulig fjende – nødvendig allieret? Vesttysklands rolle i udformningen af dansk forsvars- og sikkerhedspolitik 1950-1961«, i Carsten Due-Nielsen m.fl. 1991, s. 147-190; »En stærk understrøm af modstand.... Koreakrigen, USA og Danmark 1950-1953«, i Carsten Due-Nielsen m.fl. (red.): *Konflikt og samarbejde. Festskrift til Carl-Axel Gemzell*, København 1993, s. 271-289.

47. Nikolaj Petersen har anvendt en beslægtet tolkningsramme i en artikel fra 1986, se »Abandonment vs. Entrapment: Denmark and Military Integration in Europe 1949-1951«, *Cooperation and Conflict*, vol. 21, 1986, s. 169-186.

være en bekræftelse af teorierne om det lille stormagtsallierede lands indflydelse og styrke vis-a-vis stormagten«. ⁴⁸

Villaumes anden afsluttende hovedpointe retter sig mod det indenrigspolitiske niveau. Når danske politikere generelt prioriterede afspændingspolitik frem for afskrækkelsespolitik og nedrustning frem for oprustning skyldtes det næppe primært, som det ofte har været fremført, indenrigspolitiske og partitaktiske hensyn, altså typisk hensyn til de pacifistiske radikale eller den tøvende folkelige opinion. Ifølge Villaume var forholdet ganske enkelt det, at »flertallet af de ledende politikere i virkeligheden, omend naturligvis i varierende omfang (delte) den bl.a. gennem opinionsmålinger registrerede, betydelige folkelige skepsis mod dele af den politik, USA og NATO stod for eller foreslog Danmark at føre, og det ikke mindst ud fra et generelt afspændings, ikke-provokations og suverænitetshensyn«. ⁴⁹ Denne konklusion har givet også meget for sig, især hvad angår ledende socialdemokrater. Det er et billede, som også bekræftes i min egen forskning omkring debatten om Danmarks indtræden i NATO i 1948-1949. Man kan imidlertid indvende, at denne konklusion baserer sig på et løsere grundlag, end tilfældet er for den første. Villaume gennemfører for det første ikke en systematisk analyse af forholdet mellem partipolitik og fastlæggelsen af dansk NATO-politik. Selv om den partipolitiske analyse er central i visse afsnit, især i afsnit 5.4 (om oprustningsdiskussionen 1957-1961), 6.3. (om debatten om stationering af fremmede styrker i Danmark) og 7.2. (om diskussionerne om NATO's atomstrategi), fremstår den nærmest som en 'sidegevinst' ved siden af den systematiske gennemførte 'high politics'-analyse. For det andet er det som tidligere anført netop til motivanalysen bag de danske regerings politik, at den manglende adgang til de danske arkiver kan vise sig mest problematisk.

Det er næppe en fejllæsning at konstatere, at Poul Villaume er (positivt) overrasket over den grad af manøvrerum, som dansk NATO-politik besad. Omvendt sætter han præcist fingeren på pulsen, når han konstaterer, at denne selvstændighed også havde begrænsninger. Grønland er et eksempel, som vi allerede har konstateret. Af andre kan man nævne, at den kritiske anti-kerne våben profil, som Danmark fra slutningen af 1950'erne i stigende grad gjorde sig til talsmand for i FN, i virkeligheden var nøje afstemt med, hvad der passede danske nationale interesser. H.C. Hansen-regeringen var eksempelvis ikke villig til at blåstemple forslag om atomvåbenfrie zoner, fordi det ville kollidere med danske muligheder for at få

48. Poul Villaume 1995, s. 861.

49. Poul Villaume 1995, s. 862.

atomvåbenforstærkning i tilfælde af krig, ligesom danske regeringer var forsigtige med at føre sig frem med offensiv kritik af den franske krig i Indokina eller det fransk-britiske Suez-eventyr i 1956. I tilspidset form kan man sige, at Villaumes bog viser, at dansk profileret selvstændighed kom klarest til udtryk, når vitale nationale interesser blev anset for truet, eller når omkostningerne var relativt lave (fx ingen trussel mod danske økonomiske interesser).

Det er i sagens natur umuligt at komme ind på alle de delanalyser af særlige emner og begivenheder, som tages op i dette pionerværk. Men som det er antydnet i det foregående, er alle tænkelige facetter af dansk NATO-medlemskab behandlet: de politiske, de strategiske, de økonomiske og de propagandamæssige. Hovedvægten ligger dog på det politiske, på de danske politiske reaktioner på NATO-udspil og andre relevante sikkerhedspolitiske udfordringer samt på udformningen af den danske sikkerhedspolitik i forlængelse heraf. Om det er den ekstremt intensive dækning af dette felt, der fik de fleste dagbladsanmeldere til at koncentrere kritikken om ét kapitel i bogen, skal være usagt. Men kendsgerningen er, at der er blevet brugt uforholdsmæssig meget krudt på at kritisere bogens kapitel 2, et rammekapitel, der præsenterer den internationale forskning om NATO og den kolde krig.

Hovedanken mod kapitlet er, at det er »neo-revisionistisk«, dvs. at kritikerne synes, at Villaume ensidigt placerer ansvaret for den kolde krig hos USA.⁵⁰ Det er rigtigt, at Villaume gør meget ud af at understrege, at ledende amerikanske politikere og embedsmænd bevidst overdrev truslen fra Sovjetunionen og brugte den kolde krig til at etablere en »Pax Americana«. Dette Pax Americana-system var baseret på permanent konfrontation med Østblokken, hvor den underliggende dagsorden bestod i at bruge den kolde krig som instrument til at strukturere USA's politisk-økonomiske førerstilling i verden. Pax Americana sikrede USA positionen som dominerende magt blandt vestmagterne; den sikrede en billig og stabil råvarerforsyning til de vestlige i-lande fra u-landene, og indenrigspolitisk holdt den frygten for kommunister og andre subversive kræfter effektivt i live. En sådan tolkning udelukker på ingen måde, at der også var militære realiteter og reel frygt bag opbygningen af systemet, og den kan derfor heller ikke a priori afvises som udtryk for en sekterisk neo-revisionisme. Det er faktisk 'trenden' i megen koldkrigsforskning i dag at udvide analysefeltet fra det rent militær-strategiske aspekt til en meget bredere funderet analy-

50. Se eksempelvis Tøger Seidenfaden: »Danske bagtanker«, *Politiken*, 5.3.1995 og Michael Clemmesen: »12 år på stolekanten«, *Weekendavisen*, 21-27.4.1995.

se, der indbefatter de ovennævnte områder; en 'trend' som tegnes af velrenommerede amerikanske forskere som Charles Maier, John Gillingham, Melvyn Leffler m.fl.⁵¹

Når det er sagt, må man give Tøger Seidenfaden og Michael Clemmensen ret så langt, at Villaume godt kunne have gjort mere ud af at diskutere Sovjetunionens ansvar for den kolde krig. Når det ikke sker, er det jo svært at forholde sig præcist til Pax Americana-begrebet. Systemet indelbar, at USA fik hegemoni-status i forhold til resten af Vesten, som altså underkastede sig Pax Americana. Men hvad fik Vesteuropa igen? Fik man en sikkerhedsgaranti over for en reel eller imaginær militær-politisk trussel? Og var det Pax Americana-systemet, som 'finansierede' velfærdsstaten i Vesteuropa, fordi europæerne lod USA om at bære den økonomiske byrde ved oprustningen? Den slags spørgsmål er naturligvis vigtige at forholde sig til, når man vil bedømme Pax Americana-systemet. Havde Villaume bearbejdet disse aspekter mere systematisk, end det faktisk sker i kapitel 2, ville fristelsen til at debattere periferien snarere end centret i hans bog måske have været mindre.

I det seneste nummer af tidsskriftet *Udenrigs* tager Henning Gottlieb imidlertid i sin anmeldelse af bogen tyren ved hornene. Han retter sin hovedkritik ind efter en af hovedhjørnestenene i Villauumes værk. Det, Villaume betragter som dansk selvstændighed og uafhængighed, kalder Gottlieb for »halvhjertet deltagelse i verdens gang«. Gottlieb savner med andre ord en større problematisering af fordele og ulemper ved den førte danske politik, af de danske sikkerhedspolitiske forestillinger og de indtryk, som den danske politik efterlod hos de allierede. Perspektivet i kritikken retter sig altså mod, om den 'fodslæbende' danske politik i virkeligheden var den optimale i forhold til at sikre danske nationale interesser. Gottlieb mener således, at lydhørheden over for danske krav i alliancen og hos USA ville have været større, hvis Danmark havde ført en mere pro-atlantisk linje.

Spørgsmålet er naturligvis fundamentalt, om end unægteligt svært at besvare entydigt. Gottlieb har ingen dansk forskning i ryggen, der støtter hans synspunkt, men han har ret i, at det ville være rart, om Villaume havde testet sit synspunkt mod denne kontrafaktiske hypotese. Villaume er jo

51. Se eksempelvis Charles S. Maier: »The Making of »Pax Americana«. Formative Moments in United States Ascendancy«, i R. Ahmann m.fl. (red.): *The Quest for Stability. Problems of Western European Security 1918-1957*, Oxford 1993, s. 389-434; John Gillingham: »The Nature of an Alliance. A Summary«, i Klaus A. Maier und Norbert Wiggershaus (red.): *Das Nordatlantische Bündnis 1949-1956*, München 1993, s. 293-310; Melvyn P. Leffler: *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration and the Cold War*, Stanford 1992.

faktisk selv inde på, at beslutningstagere i andre af de små NATO-lande, nemlig Benelux-landene, gradvist anerkender Pax Americana-systemets værdi på længere sigt.⁵² Til gengæld skyder Gottlieb sig selv i foden, når han på denne baggrund fastslår: »Derved bliver bogen i virkeligheden ikke meget andet end en lang opregning af standpunkter og stillingtagen-der, som med respekt at melde ikke kan forekomme den opmærksomme læser særlig ubekendte. Sandt at sige er det svært at se, at dansk indsats på verdensscenen i den beskrevne periode kan bære en fremstilling af dette format, og bogen modsiger ikke denne opfattelse«. ⁵³ Denne kritik må betegnes som ren strudsreaktion. Selv om Gottlieb ikke bryder sig om den danske politik, kan det da ikke være argument for ikke at beskæftige sig med den i detaljer. Med udgangspunkt i det basale alliancedilemma, indfangning versus isolation, viser Villaume i en omfattende empirisk analyse, hvordan en småstat som Danmark faktisk havde et (sikkerheds)politisk manøvrerum. Det sker ikke bare ved en opregning af standpunkter eller stillingtagender, men ved at de placeres i en større forståelsesramme. Om konklusionerne er overraskende, kan diskuteres. Det præcise er vel at slå fast, at billedet af Danmark som det modvillige NATO-land ikke er særligt nyt. Men Villaume skal have stor kredit for at have udfoldet så store anstrengelser – under vanskelige arkivvilkår – på at dokumentere, at det forholdt sig sådan, og for herunder også at have fremdraget vigtige og hidtil upåagtede sider af dansk sikkerhedspolitik under den tidlige kolde krig. Den bog lukker mere end et par huller i dansk historieskrivning og vil være uomgængelig for arbejdet med dansk sikkerhedspolitik i 1950'erne i årene fremover.

Særlige sider af den kolde krig: økonomi, politik og kultur

Det digre omfang af Poul Villaumes disputats ændrer ikke ved den kendsgerning, at der stadigvæk er mange aspekter af dansk sikkerhedspolitik i 1950'erne og 60'erne, som fortjener at blive belyst nærmere. Et af disse er bestemt den kolde krigs politiske økonomi. Nogle få arbejder i det regi er dog udkommet de seneste 10 år. Det er især Leon Dalgas Jensen, som har taget problemstillingen op. I tre artikler belyser han dansk økonomi i 1950'erne i relation til, hvad medlemskabet af Marshall-plan-samarbejdet

52. Poul Villaume 1995, s. 858.

53. Henning Gottlieb: »Allieret med forbehold«, *Udenrigs*, 2-1995, s. 72-76, citerer s. 75 og 74.

og NATO betød.⁵⁴ I forenklet form kan man fastslå, at Dalgas Jensens analyser understøtter det generelle billede, som fremkommer i Villaumes bog. At der gennem det atlantiske samarbejde blev stillet krav til Danmark om oprustning, begrænsninger i eksporten til Østeuropa m.m., men at disse krav altid af de danske regeringer blev vurderet i forhold til landets overordnede økonomiske behov og i forhold til den generelle økonomiske situation. Med andre ord blev der firet på kravene, så eksempelvis oprustningen ikke kom til at belaste statens udgifter i det omfang, som NATO's oprustningsmål ellers tilsagde.

Et andet eksempel på den selvvrådige danske kurs på det økonomiske område, som også andre forfattere har haft blik for, er den danske politik inden for det såkaldte COCOM-samarbejde. Hermed har vi bevæget os over i udenrigsøkonomien, idet COCOM-samarbejdet var et vest-allieret samarbejde med den hensigt at begrænse/forhindre eksporten af strategiske rå- og industrivarer til Østblokken. Danmark var fra starten stærkt skeptisk over for dette projekt, idet det var en integreret del af den danske lavspændingsstrategi i det mindste at opretholde nogenlunde intakte handelsforbindelser med Østlandene. I flere tilfælde omkring dansk skibseksport til disse lande kom Danmark direkte på kollisionskurs med Storbritannien og USA. At de lovede skibe trods alt blev leveret, viser atter engang, at Danmark kunne tage sig visse friheder inden for det atlantiske samarbejde.⁵⁵

Inden for den politiske historie mangler vi stadigvæk en større, systematisk studie af sammenhængen mellem partipolitik og dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik i 1950'erne og 60'erne. Til gengæld ligger der i dag indtil flere analyser af de protest- og oppositionsgrupper, der især fra 1960'erne skød op vendt mod atomoprustningen eller den vestlige imperialisme. I et udgivet hovedfagsspeciale fra Odense Universitet analyserer Peter Nordendorf Olson den kortvarige eksistens for »Fredspolitisk Folkeparti«, der på en pacifistisk platform søgte at opnå repræsentation i Folketinget ved valget i 1964.⁵⁶ I en tilsvarende udgivet afhandling, men fra

54. Leon Dalgas Jensen: »Dansk industripolitik mellem kold krig og protektionisme. Sagen om statslånet til B&W i 1950'erne«, i Ole Feldbæk og Erik Lund: *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, København 1990, s. 93-112; »NATO og danske økonomisk-politiske interesser 1949-1956«, i Carsten Due-Nielsen m.fl. 1991(a), s. 83-118; »Dansk forsvaret og Marshall-planen 1947-1960«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 91, 1991(b), s. 459-506. Se desuden Poul Villaume 1995, passim.

55. Tor Egil Førland: *Cold Economic Warfare. The Creation and Prime of COCOM 1948-1954*, upubliceret PhD-afhandling, Oslo Universitet 1991, passim; Vibeke Sørensen 1987, s. 461-527; Leon Dalgas Jensen 1991(b); Poul Villaume 1995, s. 817-831.

56. Peter Nordendorf Olson: *Fredspolitisk Folkeparti. Et pacifistisk forsøg på at opnå folketingsrepræsentation*, Odense 1985.

Aarhus Universitet behandler Johannes Nordentoft og Søren Hein Rasmussen på deres side »Kampagnen mod Atomvåben« og »Vietnambevægelsen«. Disse bevægelser var i høj grad forløbere for den voldsomme vækst i græsrodsorganiseringen i 1970'erne og 80'erne. Søren Hein Rasmussen har selv arbejdet videre med dette tema i en netop afleveret PhD-afhandling. Fokus er på de seneste årtiers store græsrodsbevægelser (EF-modstanden, kernekraftmodstanden og fredsbevægelsen), men afhandlingen følger i et stort og spændende indledningskapitel (kap. 2) protestbevægelsesudviklingen tilbage til afslutningen af 2. Verdenskrig. Søren Hein Rasmussen viser her, at det netop var de sikkerhedspolitiske spørgsmål, fred, nedrustning og atomvåbenmodstand, som havde potentiale til at fungere som samlingspunkt for folkelige protestbevægelser.⁵⁷

Som demonstreret var den kolde krig en militær konfrontation af så omfattende karakter, at den på mange måder også greb afgørende ind i samfundets politiske og økonomiske organisering. Konflikten havde imidlertid også en ideologisk 'overbygning', idet konflikten ikke kun var en konflikt mellem to magtsystemer, men også mellem to forskellige samfundssystemer eller ideologier, om man vil. Den kolde krig kom derfor også til at gribe strukturerende ind i brede samfundsflader som kunst, kultur, undervisning og medier. Som nævnt indledningsvis er det ikke meget forskning, der hidtil er blevet lavet på dette felt i Danmark. På dansk grund er der således kun lavet en større studie af, hvordan amerikaniseringen under Pax Americana's paraply satte sig igennem i efterkrigstidens Danmark. I denne studie defineres amerikanisering som »summen af de økonomiske, politiske, ideologiske og kulturelle påvirkninger, vi modtager fra USA i perioden, men hertil kommer den udformning og bearbejdning af fx produktionsforhold, produktionsmetoder, distributionsmønstre, samværsformer, litterære udtryk og sprogbrug, som disse får i Danmark på basis af den amerikanske rå-matrix«. Som man kan forstå en ordentlig mundfuld, selv for en tidstypisk, marxistisk analyse fra begyndelsen af 1980'erne. Bogen som helhed rummer mange reelle indsigter, men er også bastant firkantet og baseret på alt for spinkelt (og tendentiøst) et materiale, især til beskrivelsen af den kolde krigs politiske og økonomiske grundlag.⁵⁸

57. Johannes Nordentoft og Søren Hein Rasmussen: *Kampagnen mod Atomvåben og Vietnambevægelsen 1960-1972*, Odense 1991; Søren Hein Rasmussen: *Sære alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, upubliceret PhD-afhandling, Aarhus Universitet 1995.

58. Peter Knoop Christensen (red.): *Amerikaniseringen af det danske kulturliv 1945-1958*, Aalborg 1983, citat s. 8.

Et konkret udtryk for realiteten i den koldkrigsinspirerede kulturkamp i disse år får man ved at læse en samling af radiokritik fra kommunisten Hans Scherfigs hånd. I disse uddrag fra *Land og Folk* er Scherfigs hvasse pen især rettet mod, hvad han opfatter som Danmarks Radios bevidst anti-kommunistiske og pro-amerikanske holdninger. Denne publikation er således ikke kun en dokumentation; den er selv et symptom på den politisk-kulturelle atmosfære under den tidlige kolde krig.⁵⁹ I øvrigt må man sige, at den kommunistiske kultur forskningsmæssigt er betydeligt bedre dækket ind end amerikaniseringen. Fra et forstående, men ikke ukritisk udgangspunkt har Morten Thing i sin omfangsrige doktordisputats dokumenteret og analyseret den kommunistiske kultur i Danmark fra 1918 til 1960, mens Bent Jensen – fra et utvetydigt anti-kommunistisk ståsted – ligeledes har dokumenteret, men også hudflettet de venstreintellektuelles fascination af stalinismen i den lidt kortere periode fra 1930'erne til 1950'erne. For begge værker gælder det dog, at den kolde krig ikke fungerer som indgang eller strukturerende ramme for analysen.⁶⁰

Afslutningsvis vil vi vende tilbage til Grønland. I forbindelse med anlægget af Thule-basen blev den oprindelige eskimo-befolkning på stedet tvangsforflyttet. Den historie er også blevet en del af den samlede Thulesag, ligesom erstatningssagen i forbindelse med det i 1968 nedstyrede, atombevæbnede, amerikanske B 52 fly er blevet det. Om tvangsforflytningen har Jens Brødsted og Mads Fægteborg begået en fin lille bog, der bringer den kolde krigs makroperspektiv ned på mikroplanet.⁶¹ På det felt er der i øvrigt stadigvæk meget at gøre. Den kolde krig er en af den moderne histories store strukturer, men hvordan den greb ind i danskernes hverdagsliv har vi ingen systematisk viden om endnu. Derfor venter vi stadigvæk på den første bog om den kolde krigs hverdags- eller socialhistorie.

59. Hans Scherfig: *Den kolde krig i Danmarks Radio. Udvalgt radiokritik 1947-1964*, red. Nils Frederiksen, København 1986.

60. Morten Thing: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*, bd. I-II, København 1993; Bent Jensen: *Stalinismens fascination og de danske venstreintellektuelle*, København 1984.

61. Jens Brødsted og Mads Fægteborg: *Thule – fangerfolk og militæranlæg*, København 1985.

Historisk essay

Organisation og demokrati

Byerhvervsorganisationernes rolle i
demokratiseringsprocessen i Danmark 1830-1915

Af Jørgen Fink

I oktober 1994 afholdtes på Historisk Institut ved Københavns Universitet en såkaldt demokratidag, der skulle belyse forskellige aspekter af demokratiseringsprocessen i Danmark 1830-1915. I sit indlæg på symposiet skitserede arkivar, dr.phil. Jørgen Fink byerhvervsorganisationernes rolle i den danske demokratiseringsproces, som han definerede som en bredere samfundsmæssig moderniseringsproces omfattende også sider af den sociale og økonomiske udvikling. Artiklen er en omarbejdet version af dette indlæg.

Demokratiseringsprocessen i 1800-tallet var led i en omfattende moderniseringsproces, og begrebet kan derfor defineres i en mere eller mindre bred forstand. I snævert forstand består demokratiseringsprocessen alene i etableringen af et parlamentarisk politisk system; i bredere forstand omfatter den ud over det politiske også sider af den sociale og økonomiske udvikling: Standssamfundet blev afløst af et klassesamfund, pengeøkonomien holdt sit indtog, industrialiseringen begyndte og en kapitalistisk styring af erhvervslivet slog igennem, kommunikationen voksede på alle niveauer og urbaniseringen tog fart. En præcis afgrænsning af demokratiseringsprocessen i forhold til de andre elementer i moderniseringen lader sig næppe foretage og er heller ikke nødvendig i den foreliggende sammenhæng. Her er det nok at konstatere, at demokratiseringsprocessen som et overvejende politisk fænomen indgik i en gensidig påvirkning med moderniseringsprocessens økonomiske, sociale og kulturelle elementer.

I det følgende skal byerhvervsorganisationernes rolle i demokratiseringsprocessen skitseres, og deres betydning er ikke særlig stor, hvis man definerer demokratiseringsprocessen snævert politisk. Demokratiseringsprocessen bliver derfor defineret så bredt her, at også spørgsmålet om markedets integrering i den sociale og politiske kontekst hører med.

Demokratiseringen udsprang af et liberalt politisk program: Statsmag-

tens regulerende indgriben og magtudøvelse skulle begrænses og bringes under folkets kontrol. Det efterlod et stort rum uden for statsmagtens kompetence, hvor borgerne kunne optræde frit inden for de rammer, som de almindelige medmenneskelige og samfundsmæssige hensyn (og deres egen økonomiske formåen) satte.

Det liberale politiske program havde to hovedmål: Etablering af folkelig kontrol med det politiske styre og etablering af et frit marked. Dette program blev i princippet realiseret i Danmark i de 25 år fra 1837 til 1862. Man kan tale om tre basale samfundsmæssige opgaver: 1) Fysisk sikkerhed, 2) De materielle behov, 3) Uddannelse og forsorg. Af disse var den første og den sidste opgaver for det offentlige, mens den midterste skulle undrages det offentlige.

Uddannelse og forsorg var i det væsentlige overladt til lokalsamfundene, i det omfang de blev opfattet som offentlige opgaver. Laug og gilder, husstand og familie havde stadig mulighed for at varetage opgaver på dette felt, men de blev suppleret af lokalsamfundene. Derimod havde statsmagten kun begrænsede opgaver på dette område. Den folkelige kontrol med den offentlige aktivitet på dette felt blev som princip etableret med de kommunale reformer i 1837/41.

Den fysiske sikkerhed var overladt til statsmagten og stod i den liberale doktrin som dens hovedopgave. Her blev den folkelige kontrol indført med grundloven i 1849.

Markedet skulle varetage styringen af de materielle behov, og den folkelige kontrol fik her form af det frie forbrugsvalg. Markedets suverænitet blev etableret ved vedtagelsen af næringsloven i 1857 og dens ikrafttræden i 1862. I den foreliggende sammenhæng er markedet af særlig interesse.

Næringsfrihedens indførelse var kulminationen af mange års bestræbelser. Siden slutningen af 1700-tallet havde den danske statsmagt begrænset sine styringsambitioner i forhold til næringslivet. Erfaringerne med de merkantilistiske styringstiltag var skræmmende. Det private initiativ blev derfor støttet gennem en liberal tildeling af privilegier og gennem frimesterinstitutionen, som bidrog til at undergrave den korporative regulering af markedet, som laugene havde forsøgt at håndhæve. Købstadsprivilegierne blev også svækket, fordi centraladministrationen stillede sig imødekommende over for landhåndværket og gav privilegier til handlende, der slog sig ned på landet. Så da næringsfriheden blev indført, var der i lige så høj grad tale om at kodificere en bestående tilstand som om at indføre noget nyt.

Næringsfriheden blev indført under en højkonjunktur, og så længe den

varede, blev næringsfriheden ikke for alvor anfægtet, men da konjunkturerne i 1876 slog om, og de negative sider af markedskræfternes frie spil begyndte at blive meget iøjnefaldende, blev der i stigende grad sat spørgsmålstegn ved, om det var ønskeligt fortsat at unddrage markedet fra enhver form for politisk regulering. 1880'erne blev de afgørende år i den henseende. I løbet af disse år blev det klart, at statsmagten af hensyn til den sociale stabilitet var nødt til at tage flere opgaver op, som tidligere havde været overladt til lokalsamfundene eller til det private initiativ. Det gjorde sig først gældende på det sociale område, men bredte sig senere også til områder, som tidligere havde været overladt uindskrænket til markedskræfterne.

Demokratiseringsprocessen og byerhvervsorganisationerne

De her meget kort skitserede udviklingslinjer blev bestemmende for, hvordan byerhvervenes organisationssystem blev udformet i perioden 1830-1915. Dannelsen af et organisationssystem for byerhvervene falder i to faser med 1880'erne som skillelinje.

Frem til 1880'erne udviklede der sig et standsorganisationssystem. Det var et brud med det traditionelle system med laug og gilder, der havde haft et erhvervsmonopol i det lokalområde, hvor de hørte hjemme. De havde varetaget økonomiske funktioner og havde derfor været knyttet til det enkelte fag, hvis vilkår de regulerede. Med næringsfrihedens indførelse mistede de deres økonomiske funktion. Det blev ganske vist ikke forbudt at danne faglige organisationer, men de skulle være frivillige, og de måtte ikke gribe regulerende ind i markedets funktion. Ved næringsfrihedens indførelse henviste ministeriet de næringsdrivende til at danne håndværker- eller handelsforeninger. I disse foreninger var medlemsgrundlaget socialt og ikke økonomisk. Fagene meldte sig ikke samlet ind; tilslutningen var individuel og var uafhængig af fagtilknytning.

Det var et brud med ministeriets hidtidige praksis, at det anviste de næringsdrivende foreninger af denne type. Så sent som 1836 havde myndighederne kun tilladt fagvise møder, da en række fynske håndværkere havde sat hinanden stævne i Odense. Møder på tværs af fagene kunne ikke tillades af politiske grunde. Men med enevældens afskaffelse var disse hensyn faldet bort, og de tværfaglige standsforeninger var nu blevet den officielt anbefalede foreningstype for de næringsdrivende.

Allerede i 1840'erne var der opstået foreninger af den nye type. Ældst var Håndværkerforeningen i København fra 1840. Den var blevet provo-

keret frem af oprettelsen af Industriforeningen to år før. Industriforeningen blev stiftet for at støtte en industriel opinion i København og for at fremme indførelsen af næringsfrihed. Begge dele var håndværkerne imod, og de dannede derfor en modorganisation. Fra København bredte denne foreningstype sig til provinsen, og da næringsfriheden trådte i kraft, fandtes der håndværkerforeninger i halvdelen af de danske købstæder.

De gjorde et forgæves forsøg på at slutte sig sammen til en landsdækkende håndværkerforening i 1856 med henblik på at tage kampen op mod næringsfriheden, men det lykkedes dem ikke at overvinde den indbyrdes mistro, som især havde form af et skel mellem hovedstad og provins. Et nyt forsøg i 1867 førte heller ikke til noget, men i 1879 lykkedes det under indtryk af konjunkturomslaget i 1876 og den klare agrare dominans på Rigsdagen.

Foreningen fik navnet Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk. Den stod åben for alle former for håndværker- og industriforeninger, både faglige og tværfaglige. Den var fra starten domineret af de tværfaglige håndværkerforeninger, og den blev selv opbygget uden hensyn til faglige tilhørsforhold. Medlemsforeningerne blev samlet efter geografiske kriterier i en række regioner. Deres antal blev efter nogle år begrænset til tre: Jylland, Østifterne og København. Magten i Fællesrepræsentationen lå hos disse tre regionale afdelinger. Det var deres delegeretmøder, der traf de afgørende beslutninger.

Organisationsdannelsen inden for det andet store byerhverv, handelen, fulgte det samme mønster som håndværket, blot spillede organisationsdannelsen traditionelt en mindre rolle i handelserhvervet. København var det eneste sted, hvor der fandtes brancheforeninger, og det betød, at der ikke blev dannet en Københavns Handelsforening, svarende til Håndværkerforeningen i København. Det hang også sammen med eksistensen af Grosserer-Societetet, der som den eneste af de gamle korporative organisationer fik lov til at overleve næringsfriheden i stort set uændret skikkelse. Initiativet til organisationsdannelse udgik almindeligvis fra de større næringsdrivende, og da grossererne i København i forvejen havde Grosserer-Societetet, tog de ikke også initiativ til en ny Københavns Handelsforening, hvor der også kunne være plads til detailhandlerne.

I provinsbyerne fandtes der ikke organisationer som Grosserer-Societetet, og her tog de større handlende initiativ til at danne handelsforeninger. De var ligesom håndværkerforeningerne tværfaglige i deres opbygning og stod i princippet åbne for både en gros- og detailhandlere. Dog skal det siges, at delingen mellem en gros- og detailhandel endnu ikke var blevet så skarp i provinsbyerne, hvor de gamle blandede købmandsgårde stadig do-

minerede ved midten af 1800-tallet. Organisationsdannelsen i handelen var langsommere end i håndværket. Således fandtes der kun 11 handelsforeninger (sammenlignet med 32 håndværkerforeninger), da næringsfriheden blev indført, og 15 år senere, da næsten alle 68 danske købstæder havde fået en håndværkerforening, var antallet af handelsforeninger ikke nået højere op end 32.

Også i handelsstanden blev der dannet en landsdækkende forening. Det skete i 1883, og den fik det besværlige navn Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand. Den var ligesom Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk opbygget efter geografiske kriterier med fire regionale organisationer for provinsen (Lolland-Falster, Jylland, Sjælland og Fyn), medens Grosserer-Societetet indtrådte som regional organisation for hovedstaden. Og ligesom i håndværkets fællesrepræsentation var det de regionale organisationer, der havde indflydelsen. Den landsdækkende organisation var en slags forhandlingsforum uden selvstændig kompetence.

Der var således ved midten af 1880'erne både for håndværk og for handel blevet oprettet et landsdækkende organisationssystem på tværfagligt grundlag. Men som nævnt kom 1880'erne til at betegne et vendepunkt i organisationsdannelsen. I løbet af dette tiår begyndte klassemæssige, sociale og faglige kriterier at vinde afgørende betydning for organisationsdannelsen. Der voksede nye organisationssystemer op ved siden af det tværfaglige, og det allerede etablerede måtte tilpasse sig den nye situation.

I løbet af 1880'erne satte klasseskellet sig igennem som det stærkeste skel i dansk organisationsdannelse. Organisationer, der gik på tværs af klasseskellet, blev enten ophævet eller ændret til kun at omfatte én af klasserne, og de organisationer, der fortsat omfattede både mestre og svende, var i 1890 få og betydningsløse.

Fagbevægelsen opbyggede sit eget – faglige – organisationssystem, som stod færdigt, da De samvirkende Fagforbund blev oprettet i 1898. Fagbevægelsens etablering fremskyndede de tendenser til at opbygge faglige organisationssystemer for mestrene, som allerede så småt var begyndt at gøre sig gældende. I nogle tilfælde var det laugene, der fik en renaissance, i andre blev der stiftet helt nye organisationer, men uanset det konkrete forløb var den overordnede tendens klar: at opbygge sammenhængende, landsdækkende organisationssystemer inden for det enkelte fags rammer. Nederst i hierarkiet stod de lokale, faglige organisationer, for Københavns vedkommende for en del i form af de gamle laug, der havde overlevet næringsfrihedens indførelse ved at omdanne sig til foreninger. De begyndte i 1880'erne at tage nye opgaver op, først og fremmest kon-

kurrenceregulering og arbejdsgiverfunktioner. Det var en proces, der til dels formede sig som et generationsopgør og i hvert fald i mange tilfælde gik over den siddende bestyrelses lig. Næste trin i hierarkiet var, at de lokale foreninger i købstæderne i fællesskab dannede regionale foreninger i løbet af 80'erne og 90'erne, først i Jylland og derpå i Østifterne. I nogle fag blev der senere etableret landsdækkende foreninger som det øverste trin i det faglige organisationshierarki, i andre nøjedes man med et løsere samarbejde mellem de regionale organisationer, men næsten uden undtagelse beholdt de regionale foreninger den afgørende kompetence og delegerede den ikke videre til en landsdækkende organisation.

Med etableringen af det faglige organisationssystem genoptog mesterforeningerne det arbejde, som laugene havde haft med at regulere konkurrencen inden for faget. Det var netop den aktivitet, som lovgiverne ønskede afskaffet, da næringsfriheden blev indført, men der gik altså ikke mere end 20 år, før aktiviteten igen blev taget op. De nye faglige mesterforeninger adskilte sig imidlertid fra laugene ved ikke at have nogen privilegeret position: de havde ikke eneret på erhvervet, og medlemskab var frivilligt; men i mange tilfælde har den faktiske kontrol, de kunne udøve, rigeligt kunnet stå mål med den, som laugene tidligere havde kunnet præstere.

Klasseskellets skarpe gennembrud i 1880'erne accentuerede en anden delingslinje i organisationssystemet, nemlig et socialt skel mellem små og store næringsdrivende. Inden for håndværk og industri blev det en delingslinje mellem håndværket og industrien, inden for handelen blev det en delingslinje mellem engros- og detailhandel. Disse delingslinjer blev tydelige, da de nye, faglige organisationssystemer skulle indpasses i det etablerede organisationssystem.

De faglige organisationer meldte sig i stort tal ind i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk og kom til at udgøre en stadig voksende del af medlemsskaren. Fællesrepræsentationen fastholdt imidlertid sin hidtidige tværfaglige opbygning, og resultatet blev en voksende indre spænding i organisationen, men først så sent som i 1950 blev problemet løst. Ved den lejlighed skiftede Fællesrepræsentationen i øvrigt navn til det nuværende Håndværksrådet.

På det tidspunkt havde det organisatoriske skel mellem industri og håndværk for længst sat sig igennem på det organisatoriske plan. Trods navnet havde Fællesrepræsentationen altid været domineret af håndværket, og den blev af de industridrivende ikke opfattet som repræsentativ for industrien. De oprettede derfor i 1910 deres egen organisation, Industrirådet. Ironisk nok skete det på initiativ af nogle håndværkere, der var util-

fredse med, at Fællesrepræsentationen ikke kunne varetage deres faglige interesser tilfredsstillende.

Fagbevægelsens opbygning fremkaldte også et særligt arbejdsgiverorganisationssystem. Også her var der opræk til en deling mellem håndværk og industri, men under indtryk af, at fagbevægelsen samlede sig i én organisation, gjorde arbejdsgiverne det samme.

Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk havde i begyndelsen af 1890'erne indledt et arbejde på at skabe en landsdækkende arbejdsgiverorganisation, men karakteristisk for organisationens ineffektivitet gik det meget langsomt, og i 1896 tog nogle af de store håndværksmestre i byggefagene i København sagen i deres egen hånd og oprettede sammen med Entreprenørforeningen Arbejdsgiverforeningen af 1896. Året efter meldte de to faglige jernfabrikantforeninger sig ind i denne. Dermed var der opræk til, at arbejdsgiversamarbejdet ville skabe en delingslinje tværs ned gennem håndværket, idet de store håndværksmestre i København havde organiseret sig sammen med industrien, samtidig med, at de øvrige håndværkere gennem Fællesrepræsentationen var i færd med at danne en anden forening. Denne splittelse blev afværget, da Fællesrepræsentationen afstod fra at oprette sin påtænkte arbejdsgiverforening, mod at Arbejdsgiverforeningen af 1896 sammen med de af Fællesrepræsentationens medlemmer, der var interesseret, dannede en ny organisation, Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening. Det skete i slutningen af 1898, og det vedblev i mange år at være et stridspunkt mellem medlemmerne, hvem der havde bøjet sig for hvem i forbindelse med Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforenings oprettelse.

Det skel mellem store og små håndværkere, der omtrent havde ført til dannelsen af to arbejdsgiverforeninger, gjorde sig i øvrigt fortsat gældende, blot gav det sig ikke udslag i oprettelsen af nye organisationer, men derimod i en forskel i tilslutningen. De store håndværkere ønskede en permanent tilslutning til Dansk Arbejdsgiverforening, hvorimod det for de små håndværkere kun var en defensiv alliance. De meldte sig kun ind, når fagbevægelsen var i offensiven; i de perioder, hvor arbejdsgiverne selv gik i offensiven, meldte de sig ud.

Inden for handelen vejede arbejdsgiverinteresserne ikke lige så tungt, som de gjorde i håndværk og industri, og der blev ikke dannet et selvstændigt arbejdsgiverorganisationssystem. Derimod begyndte de faglige interesser også her at gøre sig stærkere gældende. Forud for 1880'erne var det stort set kun i København, at der fandtes faglige eller branchemæssige handelsforeninger, og det var fortrinsvis detailhandlerforeninger, eller foreninger, hvor detailhandlerne dominerede i medlemsgruppen.

I løbet af 1880'erne begyndte der at blive dannet faglige engroshandelsforeninger, som meldte sig ind i Grosserer-Societetet. Og ligesom i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk kom det til at give anledning til uro og forslag til omstrukturering, da de nye faglige organisationer skulle indpasses i den principielt tværfagligt opbyggede hovedorganisation, og ligesom i Fællesrepræsentationen er det – efter lang tid – endt med, at de faglige organisationer er blevet det bærende led i hovedorganisationens opbygning.

De særlige brancheforeninger for grossererere betegnede i sig selv en afgrænsning af grossererne i forhold til detailhandlerne, der ikke blev optaget i disse organisationer. Detailhandlerne dannede så deres egne faglige organisationer. De foretog i 1894 et brud med Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand og dannede i stedet en landsdækkende hovedorganisation for detailhandelen. Den måtte opgives efter kun tre år, men det førte ikke til en heling af detailhandlernes brud med grossererne på det organisatoriske plan. Tværtimod blev det mere udtalt i de følgende år, da flere og flere af de lokale handelsstandsforeninger, som oprindeligt havde været fælles for både en gros- og detailhandel udviklede sig til rene grossererforeninger, idet detailhandlerne meldte sig ud og dannede deres egne handelsforeninger i stedet.

Omkring 1915 var situationen således den, at de tværfaglige organisationssystemer, der var blevet dannet inden for henholdsvis industri/håndværk og handel i de første år efter demokratiets indførelse, og som var tilpasset den politiske doktrin om at overlade markedet til markeds kræfterne, i stigende grad kom under pres fra det faglige organisationsprincip, som i sig selv var en bestræbelse på at regulere både marked og arbejdsmarked. Skillepunktet havde været 1880'erne. Fra da af blev klasse- og sociale skillelinjer inden for organisationssystemet tydelige. Helt nye organisationer blev dannet, og de bestående blev gradvis ændret, men det var en meget langvarig proces, og det billede, der tegnede sig i 1915, var på ingen måde klart.

Byerhvervsorganisationerne og demokratiseringsprocessen

Vender man tilbage til det i indledningen nævnte, at demokratiseringsprocessen kan opfattes i en mere snæver og i en mere bred forstand, må man sige, at i den snævre forstand af begrebet betød byerhvervsorganisationerne ikke meget for demokratiseringsprocessen. Man kan måske sige, at de

gav en vis øvelse i parlamentarisk opførsel, men hvor meget det har betydet kan være svært at afgøre.

Interessen samler sig om demokratiseringsprocessen i bredere forstand. Også her gælder det, at præcise mål for byerhvervsorganisationernes betydning naturligvis ikke kan angives, men man kan pege på i hvert fald tre punkter, hvor det, at der blev dannet et system af byerhvervsorganisationer, og den måde, systemet blev struktureret på, har haft betydning for demokratiseringsprocessen.

Det første punkt er et resultat af, at der overhovedet blev etableret et organisationssystem. Byerhvervsorganisationssystemet har nemlig været afgørende for markedets integration i det socio-politiske system. Doktrinen om, at markedet kunne overlades til markeds kræfterne, som indgik i det liberale program omkring demokratiets indførelse, viste sig efter forholdsvis kort tid uholdbar i forhold til de sociale og økonomiske realiteter. Prisen for at lade markeds kræfterne spille frit var alt for høj. Doktrinen måtte modificeres. Det medførte, at det politiske system måtte udvides. Statsmagten måtte tage flere opgaver op, som den tidligere havde kunnet lade ligge, og den offentlige administration fik derfor pålagt en række nye opgaver. I den proces fik erhvervsorganisationerne fra 1880'erne rollen som med- og modspiller. Der udviklede sig et bureaukrati og et modbureaukrati, som skabte kommunikations- og kommandoveje for en regulering af markedet uden at ophæve princippet om næringsfriheden. Afgrænsningen af, hvor langt den politiske og organisationsmæssige regulering af markedet skal gå, er til stadighed genstand for debat, men organisationernes betydning i denne henseende er afgørende. Tænkte man sig, at organisationerne ikke var blevet dannet, ville en tilsvarende offentlig regulering af markedet ikke kunne være sket uden et langt stærkere indgreb i markedets frihed.

Det andet punkt er et resultat af den måde, organisationssystemet er blevet udformet på. Det er det forhold, at organisationsdannelsen er sket i overskuelige trin. Det kan udledes af den geografiske afgrænsning af organisationerne. Det er nemlig et slående træk, at da de lokale organisationer begyndte at slutte sig sammen, skete det landsdelsvis. Der blev dannet organisationer for København, Østifterne og Jylland for det meste, undertiden med en yderligere opdeling af øerne, og det var næsten uden undtagelse disse organisationer, der bevarede den afgørende kompetence, når de senere blev sluttet sammen i en landsdækkende forening.

Dette træk i organisationsopbygningen er interessant, fordi der hverken administrativt eller markeds mæssigt findes en modsvarende inddeling af landet. Der eksisterede ikke administrative organer inden for den offentli-

ge forvaltning for henholdsvis København, Østifterne og Jylland, og der eksisterede almindeligvis heller ikke særlige markeder omfattende hvert af de tre områder, så der var ikke nogen ydre tilskyndelse til at foretage netop denne opbygning af organisationssystemet. Alligevel slår den igenem i næsten alle fag.

Det er et træk, der er karakteristisk for organisationssystemets indledende fase. På et senere tidspunkt ændres opbygningen. I mange fag går man fra en geografisk til en kulturgeografisk opdeling, hvor det ikke længere er København, Østifterne og Jylland, men København, provinsbyerne (købstæderne) og landdistrikterne, og denne opdeling svarer bedre til forskelle i markedsvilkår. Det er en udviklingslinje, som i nogle fag er fortsat med en egentlig social opdeling, idet organisationer for fagets næringsdrivende i landdistrikterne udviklede sig til organisationer for alle fagets småvirksomheder, uanset hvor i landet de lå.

Men netop fordi opdelingen i organisationer for København, Østifterne og Jylland var så udbredt, skønt den hverken var hensigtsmæssig i forhold til administration eller marked, må den have fyldt en anden funktion. Det er straks mindre indlysende, hvilken funktion det har været, men man kan i hvert fald pege på, at de regionale organisationer gjorde den videregående organisationsdannelse mindre skræmmende og mere overskuelig. Initiativet til den regionale opdeling af organisationssystemet udgik primært fra Jylland og kan vel ses som et udtryk for, at skepsis og modvilje mod centraladministrationen vokser med afstanden til den. Og set i det lys blev den regionale organisationsdannelse altså et middel til at overvinde denne skepsis og modvilje eller i hvert fald kanalisere den ind i politisk anvendelige baner.

Det tredje punkt ligger i, at organisationsdannelsen opfattes som repræsentativ. Det beror først og fremmest på, at den er fri. Der var ikke pligt for de næringsdrivende til at slutte sig til bestemte organisationer (med undtagelse af grossererne i København). Det var altså muligt at etablere sig som næringsdrivende uden først at skulle have tilladelse fra en faglig eller anden organisation. Det betød også, at det var muligt at ændre de bestående organisationer, hvis der var utilfredshed med dem, eller helt nedlægge dem, hvis der var ønske om det. Det kan forekomme selvfølgelig, men kan godt være værd at nævne i en international sammenligning. De danske håndværkere var ikke tvunget ind i et håndværks- og industrikammer som de tyske. Fraktioner kunne derfor også skille sig ud og etablere deres egen forening eller holde sig helt uden for organisationssystemet, hvis de ville. Og denne mulighed blev i høj grad benyttet, som det kunne ses, da den sociale delingslinje fra 1880'erne begyndte at slå igennem in-

den for organisationssystemet. Detailhandlerne kunne frigøre sig fra grosserernes dominans i handelsforeningerne, og de små håndværkere, der ikke ønskede at deltage i et organisationsfællesskab med de store arbejdsgivere, kunne danne deres egne organisationer eller holde sig helt væk. Derved blev organisationsdannelsen smidig i forhold til de erhvervsinteresser, der forekom. Den blev et dækkende udtryk for de eksisterende interesser. Det blev muligt at organisere sig forholdsvis præcist både for og imod.

Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600

Af Inger Dübeck

Den 30. juni 1995 forsvarede førstebibliotekar, PhD Grethe Jacobsen ved Odense Universitet sin afhandling »Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600. Lovfaste Mænd og ærlige Kvinder« (Museum Tusulanums Forlag 1995) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var professor, dr.jur. Inger Dübeck, Aarhus Universitet og professor, dr.phil. Erling Ladewig Petersen, Odense Universitet. Her gengives Inger Dübecks opposition som 1. officielle opponenter.

I. Præsentation

Afhandlingen består af en indledning efterfulgt af 5 kapitler, en konklusion på dansk og et resumé på tysk. Bogen er udstyret med et nyttigt kildeapparat samt et appendiks over laugsskråer og et andet, der gengiver skattetabeller fra Malmø 1517-19, og den afsluttes med et emneregister.

Bogen fremtræder flot i sit ydre og med velvalgte og smukke illustrationer fra samtiden, der dog savner lidt nærmere identifikation. Det er en stor nydelse at arbejde med en bog, der har en så lækker indpakning. Med det oprindelige manuskript in mente skal der også lyde en uforbeholden ros til de hjælpende ånder, der har medvirket til at få teksten til at fremtræde næsten uden trykfejl.

I *Indledningen* (s. 11-42) præciseres afhandlingens retshistoriske sigte. Det er meget rosværdigt, at en historiker så seriøst og dygtigt tager kampen op med komplicerede retlige sammenhænge. Periodeafgrænsningen er fastlagt til 1400-1600. Men købstadlovgivningen fra denne periode har imidlertid rødder i lovgivning, der kan dateres helt tilbage til 1200-tallet. Retspraksis er af forståelige grunde først undersøgt fra tiden efter 1400.

Allerede på de første sider anslås det gennemgående tema på baggrund af »heltinden« Dorothea Nippers sørgelige saga: at det i danske bysamfund som andre steder var mænd, der »formulerede lovgivning og retspraksis« (s. 17). Ingen skal være i tvivl. Vel har vi en historisk disputats omhandlende en række købstadforhold på retshistorisk baggrund, men

der er først og fremmest tale om kvindehistorie på købstadretlig baggrund.

Ikke uden sammenhæng med den ideologiske grundholdning varsles allerede (s. 18) det for afhandlingens grundlæggende teser vigtige begreb »autoritet« som et udtryk for den »ret til at agere, som en lovgivning tillægger en person i kraft af dennes embede«.

Dette offentligretlige autoritetsbegreb sættes i modsætning til det privatretlige myndighedsbegreb, som især antages anvendeligt vedrørende formueretlige dispositioner. Autoritetsbegrebet bruges til at rejse spørgsmålet, om kvinder blev defineret som agerende og tillagt autoritet qua deres aktiviteter, eller om de alene defineredes som familiemedlemmer og måtte være aktive uden regler, dvs. »agere i et retstomt rum uden autoritet« (s. 18).

Teoretisk har præses (s. 38) lånt begrebsparret »formel ret« contra »det retstomme rum« fra juraens verden. Men hun bruger sidstnævnte på en anden måde. På grund af kildematerialet er hun tvunget til at fokusere på »Kvindes forhold til det formelle retssystem«. Derfor vælges – som det siges – terminologien »retstomt rum, når jeg ikke har kunnet finde nedskrevne regler vedrørende kvinder«. Hvor der mangler overleverede, skrevne regler, vil hun tale om »et retstomt rum«, nemlig »retstomt for den moderne historiker, men ikke nødvendigvis for samtiden« (s. 38).

Kapitel I: »Kvinder i europæiske byer« (s. 42-98) afslører præses som en meget belæst historiker med et indgående kendskab til den internationale historiske forskning af både ældre og yngre dato. Kapitlets indre systematik følger i store træk afhandlingens egen. Selv om denne forskningspræsentation er værdifuld i sig selv og meget nyttig for den, som gerne vil orienteres bredt, ville den nok have kunnet befrugte afhandlingens analyser yderligere ved i højere grad end tilfældet er at være blevet inddraget som komparativt materiale i de relevante kapitler til styrkelse af de alene på danske kilder byggede problemstillinger og resultater. Nu står den mere som en smuk portal til en spændende by.

I kapitel II: »Rammerne for danske bykvinder« (s. 99-119) inddrages til belysning af forholdene i det danske bysamfund i den valgte periode en række informationer af statistisk, sociologisk, forvaltningsmæssig, processuel, økonomisk og finansiel art. Også kildematerialet opfattes som en del af rammerne (s. 111). Kilderne opdeles i lovgivning og retspraksis. Ved lovgivning tænkes især på købstadlovgivning og de næringsdrivendes laugsskråer, men også den egentlige rigslovgivning, landskabslove, kgl. breve og lokale vedtægter nævnes. Retspraksis søges udledt af retsprotokoller, skøder, skifter og testamenter.

Når præses (s. 118) fremhæver, at historikeren må sætte sig ud over »skellet mellem lovregel og virkelighed, mellem ret og samfund, og bruge de formelle aspekter af dokumenterne (hvilke de så måtte være) til at belyse samfundets opfattelse af kvinders plads i retssystemet«, understreger hun undersøgelsens ideologiske vægning på bekostning af de mere empirisk retshistoriske og socialhistoriske. Dette indtryk bestyrkes (s. 118) af sætningen, at det bliver vigtigt at se på »*hvad der ikke lovgives for*« og »*hvem der ikke legitimeres*«.

Præses påpeger (s. 98), at ingen tidligere har stillet spørgsmål om, hvorfor kvinders faktiske og veldokumenterede omfattende aktiviteter i detailhandelen ikke gav sig retlige nedslag i retning af at forlene kvinder med offentligretlig autoritet. Præses vil søge at råde bod herpå. Men når hun søger argumenter for en positiv eller negativ udvikling, vil hun (som det siges s. 119) basere sin undersøgelse *snarere på lovgivning end på retspraksis* for at undgå at »modstille lovgivning og samfund«. Heldigvis for forskningen kan hun ikke helt leve op til dette forsæt. De følgende kapitler er bygget på et rigt kildemateriale og omfattende detailstudier, også af retspraksis.

Kapitel III: »Stadier i kvinders liv« (s. 120-202) er struktureret efter kvinders civilretlige status som ugifte, gifte og enker. Her kommer værgemålsregler til at spille en vigtig rolle både vedrørende forholdene for ugifte, dvs. ikke tidligere gifte (s. 121) og for enker (s. 176), om end disse sidstes forhold til lavværgen havde en noget andet karakter end det normale forhold mellem myndling og værge. Det er et vanskeligt materiale at arbejde med, idet kildernes formuleringer jævnlige efterlader tvivl om, hvilken gruppe enlige der tænkes på.

Rent systematisk ville omtalen af sædelighedsforbrydelser samt vold og tyveri på siderne 150-155 og 170-174 nok have været bedre anbragt i det følgende kapitel IV i forbindelse med den bredere gennemgang af købstadlovgivningens forskellige reguleringer, også af strafferetligt indhold.

I *kapitel IV: »Kvinder generelt«* (s. 203-240) gennemgås købstadlovgivning, laugsskråer og retspraksis med særligt henblik på disse kilders mulighed for at belyse kvinders forskellige retlige forhold og deres relationer uden for familien. Sigtet hermed er at søge en lovhjemlet »autoritet« for kvinder. Men hverken den materielle eller den processuelle lovgivning forudsatte kvinders ret til erhverv. I øvrigt møder vi i dette kapitel en broget skare af kvinder: ølkoner, prostituerede, jordemødre og kvinder i vidt forskellige funktioner og situationer som ærekrænkede, respektive ærekrænkende og som voldtægts ofre og vidner.

Kapitel V: »Borgerskab og Skatteborger« (s. 241-305) tilsigter en analyse af reglerne om borgerskab, skatter og andre ydelser med henblik på at afdække, i hvilken grad disse måtte have været kønsbestemte. Præses forbløffes over manglen på definition af begreber som »borger«, mens jeg forbløffes over hendes forventninger til lovgivningens retsteoretiske udsagnskraft (s. 241). Med støtte i enkelte stadsretlige regler om bl.a. ølkoner (s. 242) bliver det fastslået, at »køn« var en afgørende faktor for erhvervelse af borgerskab. Det bliver derfor et hovedpunkt for denne del af undersøgelsen, hvor kvinder måtte søge en hjemmel til opnåelse af borgerskab. Lovgivningen gav ingen udtrykkelige regler, men forudsatte en sammenhæng mellem borgerskab, næringsudøvelse og skattepligt. Netop takket være den elastiske regulering åbnedes vejen for 1400-tallets kvinder til at blive tituleret borgerske. Men da borgerskab i 1500-tallets lovgivning blev knyttet sammen med krav om militære pligter og laugstilhør, hvor der fandtes laug, svækkedes denne mulighed for »autorisation«.

Kvinderne var altid blandt de aktive skattebetalere. Set i lyset af autorisationsbehovet, hvis der i samtiden faktisk eksisterede et sådant, var det en fordel at betale skat, mens skattefrihed fik en overraskende slagside. I stedet for at være et attrået privilegium, blev det en trussel for fattige kvinders næringsberettigelse.

Konklusionen på undersøgelsen kan måske sammenfattes med følgende bemærkning, at kvinder »forblev begrebsmæssigt i familien, men kunne handle udenfor og undertiden opnå privilegier – men som undtagelser« (s. 321).

Der er to problemkredse, som jeg i det følgende gerne vil uddybe, fordi jeg fornemmer, at det er her, nogle vande skilles mellem os: det drejer sig dels om *retskildebegrebet*, således som det anvendes med hensyn til lovgivning og retspraksis, herunder »det retstomme rum«, dels om hvad jeg vil kalde *retssubjektivitet* i vid forstand, dvs. spørgsmålet om begrebet »autoritet« i modsætning til begrebet »myndighed«, herunder begrebet »retsevne« og i denne sammenhæng også spørgsmålet om forudsætningerne for indgåelse af gyldige retshandler.

II. Retskildebegrebet

a. Retspraksis contra lovgivning

»Retspraksis gav ikke klare regler, hverken i modsætning til eller i overensstemmelse med lovgivningen«, siges det s. 312. Det er sætninger som

denne, der frister til at se lidt nærmere på opfattelsen af de forskellige retskilder og brugen af dem i en argumentationssammenhæng.

På s. 27 omtales en undersøgelse foretaget af Sølvi Sogner og Hilde Sandvik om nordisk kvinderetshistorie. Det nævnes, at de har stillet et spørgsmål, som også optager præses meget, nemlig om der var en modsætning mellem lov og virkelighed vedrørende forholdet mellem kønne, og at de i stedet for at prøve at »udskille« virkeligheden fra retsdokumenterne (hvormed præses synes at sigte til lovmateriale), sætter »virkeligheden lig med den, der afspejler sig i retspraksis, altså i fortolkningen af loven«. »Deres konklusion er, at der er en modsætning mellem lovgivningens rammer for kvinder og retspraksis«. De antages derfor at argumentere for en praktisk, funktionsopdelt »sideordning« som udledt af retspraksis, der stod i modsætning til underordningsprincippet i »lære og lov«. Selv om kvinder ikke havde adgang til borgerskab på egen hånd, var de ikke udelukket fra at opnå bevillinger m.v. til at drive næring (s. 28).

Præses er fundamentalt uenig med forfatterne, fordi den smidige praksis som sådan ikke kan rokke ved kønshierarkiet efter hendes opfattelse. Rent retskildemæssigt giver de norske forfattere udtryk for en fortolkning, som i mine øjne er mere realistisk, hvorimod præses synes at foretrække en mere idealistisk eller – om man vil – ideologisk fortolkning af kilderne.

Fra s. 111 og fremefter præsenteres dels lovgivning, dels retspraksis som kildemateriale. Sidstnævnte bliver dog lidt stedmoderligt behandlet (s. 118f.), ikke på grund af de faktisk forekommende store lakuner i det overleverede materiale, men som allerede nævnt (s. 119) foretrækkes lovgivningen snarere end retspraksis, »med henblik på at *undgå* at modstille lovgivning og samfund«, som det overraskende tilføjes. Hvis retspraksis viser sig i modstrid med lovgivningen eller dens intention, ville jeg ikke udelade retspraksis, men jeg ville finde det hensigtsmæssigt at overveje, om retspraksis kunne afspejle en anden virkelighed end den loven spejler og en mere fleksibel retsanvendelse, der byggede på en pragmatisk tolkning af »jus og faktum« til kompensation for en lovgivning, som måske var forældet, utilstrækkelig eller tavs om det pågældende problem. Men præses har en anden opfattelse: den pragmatiske og fleksible fortolkning på grundlag af domspraksis skal afvejes over for den kønsdiskrimination, der ligger i selve domstolssystemet, og (s. 201) tilføjes: »Kravet om at opretholde forskellen mellem det køn, der var del af retssystemet, og det, der stod udenfor«, blev opfyldt, »ikke ved at sætte skel mellem loven og retspraksis, men ved en svingende retspraksis, der, skønt den tillod enkerne at optræde uden værge, gjorde det mindre tillokkende at optræde med...«.

Forholdet mellem lovgivning og retspraksis formuleres ud fra et andet, måske mere mentalitetshistorisk standpunkt, i følgende bemærkning (s. 145): »Den ændrede og noget skarpere kurs mod enlige, selvstændige kvinder, som ses i lovgivningen efter reformationen, aflæses ikke klart af praksis, men denne har på den anden side heller ikke eksempler på, at lovgivningen blev ignoreret eller modsagt. Det ser snarere ud, som om tingmænd og dommere *undgik* at formulere afgørelser, der gav ugifte kvinder større habilitet og kompetence end lovgivningen og dermed mulighed for at opnå autoritet uden for familien«.

Svage sjæle kunne ved læsningen af denne særprægede retspolitiske hypotese fristes til at tro, at det primære sigte med domstolsafgørelser i den valgte periode var noget ganske andet end konfliktløsning på grundlag af lands lov og ret, nemlig en kønspolitisk (anakronistisk) bevidst disciplinering eller socialisering af kvinder, som næppe er tilstrækkelig dokumenteret i undersøgelsen i øvrigt.

Den interventionistiske ideologi, som i stigende grad beherskede centralmagten fra senmiddelalderen og frem, gør det vigtigt at efterspørge, hvilke intentioner der lå bag den reguleringslovgivning, som især spiller en rolle for denne undersøgelse. Fandtes der elementer tilsigtende social styring (disciplinering) og kontrol? I hvilket omfang var de kønsneutrale eller vendt mod specielle grupper i samfundet? Blandt de overordnede principper lå forestillingen om pligten til sikring af »god politik« som en tilstand af god orden i samfundet. Den opfyldtes især via kongens befalingsmyndighed og via rigslovgivning, jf. f.eks. Koldingske reces 1558 § 56 om pligt for de lokale myndigheder til at holde »god skik og politi« og deres deraf afledte reguleringsbeføjelse.¹

Man savner en drøftelse af sådanne og andre mere overordnede synspunkter i forbindelse med vurderingen af lovgivningens betydning for kvindernes »autoritet«.

b. Det retstomme rum

Med støtte i flere lokale vedtægter påpeges (s. 254f.), at »begrebet borger-ske er blevet almindeligt anerkendt, selv om lovgivningen ikke åbner mulighed for, at kvinder kan blive borgere«. Her slutter præses ikke, som hun plejer, fra lovgivningens tavshed til mangel på regler, der kunne have legitimeret kvinders »autoritet«, men fremdrager selv et eksempel på andre rets-

1. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling*, København 1978, s. 445f., 453f. samt 466f.

kilder, nemlig lokale vedtægter, dvs. typisk nedskrevne sædvaneregler, som udfyldte en mangelfuld lovgivning. Hvis sådanne lokale, retlige normer ikke er kendt for præses, er hun ellers tilbøjelig til at slutte fra mangel på lovgivning til mangel på regler. Men retsregler behøvede ikke og behøver heller ikke i dag at være nedskrevne, men kan fremstå mere indirekte.

Den subtile sondring mellem »Det retstomme rum for den moderne historiker, men ikke nødvendigvis for samtiden« (som gøres s. 38f.), forekommer ikke altid mulig for præses at fastholde. Det ser faktisk ofte ud, som om begrebet anvendes til beskrivelse af forholdene i samtiden: S. 321 omtales i konklusionen, at det senmiddelalderlige danske bysamfund måske ikke var så langt fra at åbne mulighed for, at kvinder kunne opnå autoritet, hvorfor udviklingen anskues som »patriarkatets reaktion ... med en strategi, der enten fastholdt kvinder begrebsmæssigt i familien eller efterlod dem i et retstomt rum«.

S. 314 udtales: »Ved at lade kvinder uden for familien forblive i et retligt tomrum eller i et rum, hvis retsnormer ikke kunne bruges i det formelle retssystem«, kunne alle deltage i omsætning og produktion, uden at alle blev »synliggjorte og autoriserede ved eksplicite regler«, og der fortsættes med følgende konstatering: at man har »lovgivet for mænd og ladet kvinder være formelt regulerede i det omfang, de passede ind i de regler, der gjaldt for mænd. Den ændring, der fandt sted i 1500-tallet, medførte ikke, at positive regler blev til negative regler, men at indskrænkende regler afløste manglende regler, så det retstomme område blev reduceret«.

Til sammen udtrykker disse udsagn en retskildeopfattelse, hvorefter »retstomme rum« også gælder samtiden. Deraf følger fristelsen til at slutte, at der helt manglede regler, blot vi i dag ikke kender dem alle. Derfor stiller jeg mig skeptisk til det indrømmet meget visuelle udsagn (s. 320), om »at kvinder bevægede sig ind og ud af retstomme rum i de forskellige stadier af deres liv og måtte improvisere fra sag til sag«.

Forestillingen om, at »markeds- og torvehandelen« (som anført s. 313) skulle være et »ukontrolleret og delvist retstomt rum« står i modstrid med beskrivelsen sammesteds, hvorefter der jo var tale om et livsområde med en omfattende regulering. Men formålet med 1500-tallets lovgivning var større regulering af markeds- og torvehandel generelt. Mange regler omhandlede almindelige så at sige kønsneutrale, materielle forhold, f.eks. på hvilke tidspunkter eller steder man måtte handle, hvorledes en aftale skulle bevidnes og lignende, som også gjaldt for kvinder.

Lokale vedtægter og skriftligt nedfældede retsbøger af stadsretligt indhold afslører ofte en sædvaneretlig hjemlet direkte eller indirekte forud-

sætning om kvinders adgang til at handle på torvet, sælge øl osv. Gifte kvinder og, i et vist omfang, enker havde som bekendt uanset egen position via ægtemandens borgerskab ret til at handle på torvet eller hjemme fra eget vindue eller egen bod.²

På s. 203 er omtalt en regel, der således sædvaneretligt accepterer og legitimerer kvinders adgang til at handle på torvet. Den fremgår af »Tønder stadsret fra 1243, der giver de kvinder, som betaler »kopschat« og sælger og køber, tilladelse til at handle uden værge«. Den siger direkte *exceptis illis, que specialiter habent kopschat et solent emere et vendere*, dvs. de kvinder som *har* »kopskat« og *plejer* at købe og sælge.³

Præsens annektering af begrebet »det retstomme rum« er forståelig, bl.a. fordi det er så malende. Men jeg er enig med Hanne Petersen, når hun i sin afhandling om »Informel Ret« fra 1991, s. 100, siger: »kvinderetsjurister har været fanget i den herskende opfattelse af, hvad ret er, når vi har karakteriseret kvinders liv som »retstomme rum«, og videre: »En anerkendelse af, at der eksisterer en flerhed af normative ordener behøver ikke ... at medføre, at det feministiske udgangspunkt opgives«. Man spærres inde i en dualisme, et enten-eller, der strider imod erfaringer, der viser ikke blot livets, men også retskildernes mangfoldighed. Præsens burde have tillagt de af Hanne Petersens ord, som hun faktisk selv citerer s. 38 og 39, større vægt: »at vi snarere må betragte kvinders liv som rum, der er reguleret af andre retssystemer end de formelle retssystemer«, og at »det retstomme rum« kun eksisterer, hvis man opererer med et retsbegreb, der kun omfatter *formel ret*.

Når jeg forholder mig skeptisk til modstillingen formel ret contra de »retstomme rum«, skyldes det også, at kilderne selv iblandt afslører, at langt fra alle nedskrevne *formelle påbud eller forbud*, dvs. den lovgivning der så ihærdigt analyseres, blev efterlevet i praksis af de retsundergivne eller håndhævet af myndighederne. Forbudsregler, der er udtryk for en gentagelse af eller for en indskærpning af allerede eksisterende forbud eller påbud, peger i denne retning. Hvad skulle det hjælpe med en række formelle regler uanset deres indbyggede intentioner, hvis ingen rettede sig efter dem? Præsens erkender i øvrigt selv s. 97, »at der ikke var laug i alle

2. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 303 og 306.

3. På s. 203 i note 2 henvises til *Købekoner og Konkurrence*, s. 195, hvor jeg citerer Tønder stadsret, men ikke til min note 166, som synes relevant i den her givne sammenhæng. Det oplyses der, at den fremtrædende ekspert i Lübecks retshistorie, Wilhelm Ebel, på grundlag af håndskriftstudier til Lübeck stadsret fra 1235 § 34, hvori udtrykket *copschat* forekommer, er nået frem til, at *copschat* ikke betød den særlige skat af dette navn, men at det dækkede begrebet *kopenschap* (købe- eller handelsret) på nedertysk.

byer, og at ikke alle håndværkere var organiserede, samt at det er et spørgsmål, om de mange restriktioner og forbud mod ikke-organiserede håndværkere har haft nogen større virkning«. En meget stærk binding til det formelle normsystem således som nærværende afhandling forsvarer, finder jeg derfor uhensigtsmæssig. At lade lovgivningen fungere som ideologisk målestok for 1400- og 1500-tallets samfundsopfattelse rummer visse risici, ligesom manglen på formelle, skrevne regler ikke bør overfortolkes.

Efter min mening er der brugt for mange kræfter på den forførende vision om »det retstomme rum« og for få på at efterspore, hvilke etiske, religiøse eller andre mere informelle normer, såsom kutymmer eller sædvaner på næringsrettens område, der kunne have omfattet kvinders aktiviteter, og hvorledes nogle af dem eventuelt forvandlede til retssædvaner i lokal domspraksis og i lokale vedtægter eller stadsretter. Og om disse retssædvaner senere blev optaget eller kodificeret i den generelle rigslovgivning eller blev forkastet af denne eller af den øverste domsmagt. Sådanne konstateringer kunne have fungeret som en mere håndfast indikator på faktiske bagvedliggende ideologier, også vedrørende kønshierarkiet.

III. Retssubjektivitet

Som allerede indledningsvist betonet foretrækker præses en offentligretlig snarere end en privatretlig tilgangsvinkel til spørgsmålet om kvinders retsstilling i byernes erhvervsliv. For at understrege dette har hun valgt begrebet »autoritet«, som dog ofte bruges mere i betydningen »autorisation« (dvs. beskikkelse eller tildeling af kompetence) end som udtryk for selve den beføjelse, kompetence eller magt, som følger indehaveren af et offentligt embede, se s. 28, hvor der tales om at erhverve en »offentlig næringsautorisation som borgerskab«.⁴

a. Retsevne

Når præses (s. 19) tager udgangspunkt i den af Judith Bennett påpegede »forskel mellem autoritet og magt og dens følger for kvinders retsevne«, efterlader det nogen tvivl, fordi der pludselig gøres brug af det normalt personretlige begreb »retsevne«. Det fastslås s. 250, at borgerskab ikke altid var ønskværdigt og kunne være en større ulempe end fordel, men at det

4. Ved *autoritet* forstås normalt sidstnævnte, dvs. evnen eller magten til at forpligte andre, til at pålægge andre pligter som følge af en særlig kompetence, i modsætning til *autonomi*, hvorved forstås evnen til at forpligte sig selv, dvs. til at indgå aftaler.

var nødvendigt som betingelse for at udøve næring, og fordi det var en godkendelse af indehaverens moralske og religiøse habitus. »Et borgerskab legitimerede en persons krav på at blive betragtet som et fuldgyldigt medlem af bysamfundet«, men når det tilføjes, »med uindskrænket retsevne«, savnes en definition på begrebet retsevne. Det synes brugt om noget andet. Sædvanligt menes retsevne at være evnen til at være et berettiget eller forpligtet subjekt i retsforhold eller til overhovedet at være et retssubjekt. Dette er retligt set noget andet end at have habilitet eller besidde en særlig kompetence eller rettighed i privatretlig eller i offentligretlig forstand, herunder en næringsret.

På forunderlig vis synes præses' terminologivalg præget af romerretten, når hun taler om »borgerskab med uindskrænket retsevne«, idet retsevnen, *jus, quod ad personas pertinet*, ifølge »Jus civile« vedrørte frihed, borgerskab og familietilhør, og dette romerske borgerskab, som også kvinder var i besiddelse af, medførte ret til at indgå fuldgyldigt ægteskab og til at drive handel (*jus connubii et commercii*).⁵

Når retten til at udøve håndværk er blevet betegnet som en »persönliches Recht«, der tildeltes af byrådet (s. 75), slutter præses, at dette understreger »det retstomme rum, som kvinder arbejder i«. Men området var ikke uden retlig regulering. Det hindrende moment var ikke mangel på regulering, men det forhold, at hvervet som organiseret håndværker netop opfattedes som et offentligretligt embede eller »Amt«, og at kvinder normalt ikke antoges at kunne beskikkes til embeder med offentligretlige forpligtelser, jf. de parisiske »prudfemmes«, der var fagligt og håndværksmæssigt uddannede eksperter, men ikke kunne forpligte lauget *udadtil* i forhold til offentlige myndigheder (s. 78 og s. 85 med henvisningen til Wilhelm Stieda).

Det synes som om præses i øvrigt i denne forbindelse bruger begrebet »retstomme rum« ikke blot for at udtrykke, at et område af tilværelsen er helt uden retlig regulering (for kvinder), men også til at udtrykke, at et livsområde var »rettighedstomt«, dvs. med færre eller svagere rettigheder for kvinder end for mænd eller borgere. Retsevne synes således brugt om den personlige *rettighed* til at udøve næring, der følger af borgerskabet.

b. Synlighed

Flere steder tales om kvinders »synlighed«, se f.eks. s. 240, om at handelskvinder trods den omfattende handelslovgivning ikke blev mere synlige. En del af årsagen hertil skulle angiveligt ligge deri, at den overleve-

5. Jul. Lassen, *Lærebog i Romersk Privatret*, København 1911, s. 53 og 62f.

rede købstadlovgivning hovedsagelig var den af kongen udstedte eller godkendte, der havde »fokuseret på handel mellem udenbys (bønder og fremmede købmænd) og indenbys folk (byens egne indbyggere)«, mens den lokale lovgivning, de interne vedtægter, der regulerede den interne handel, muligvis har givet handlende kvinder større synlighed, i 1500-tallet dog mere i deres egenskab af hustruer eller tjenestefolk. Men også regler om handel med udenbys, f.eks. med bønder, kunne give kvinder synlighed, nemlig de mange regler om ulovlig forkøb eller forprang.

Der kan være tale om »synlighed« i det skriftlige kildemateriale eller »synlighed« i samtidens virkelighed. Den af præses omtalte synlighed synes at være noget andet end den synlighed, retskilderne af og til selv opstillede som retligt kriterium, nemlig kravet om at være »offentligt kendt som handlende«. Et element af »offentlighed« indgik f.eks. i franske stadsretlige kilder med begrebet »*marchande publique*« og tilsvarende i det engelske begreb »*public dealer*«. I belgisk praksis opstilledes tidligt et krav om, at en gift kvinde skulle optræde »*au vu et au su*«, dvs. synligt for alle, også for ægtemanden, men at denne synlige optræden til gengæld var tilstrækkelig som både faktisk og retlig autorisation til at fungere som selvstændig næringsdrivende.

Bag tankegangen lå sandsynligvis hensynet til den offentlige tillid til omsætningens sikkerhed og til medkontrahtenters gode tro.⁶ Man kunne her også citere den reviderede lübecker stadsret fra 1586 (III-6-21), der definerede en »*Kauffrau*« som en, der køber og sælger, holder *åben* bod eller vindue og vejer og måler med vægt og alen. I disse eksempler er synligheden, den faktiske tilstand som offentligt kendt handlende, det kriterium, som begrundede beføjelsen eller autoriteten til at fungere som købekone med de deraf følgende formueretlige konsekvenser.

Præses siger (s. 306), at kvinder har været »synliggjort ... gennem de familieretlige regler«, dvs. i kilderne, og at det »at blive reguleret kan betyde at få pålagt begrænsninger, men regulering har også et andet formål, nemlig at synliggøre og dermed autorisere«. Præses synes at mene, at der burde have været en retligt formaliseret beskikkelse som forudsætning for en autoriseret synliggørelse, mens de af mig nævnte eksempler bygger på noget rent informelt, som man måske kunne kalde »det faktiskes normative kraft«, dvs. den faktiske, i virkeligheden forekommende »synlighed«, der synes at have dannet forudsætning for en *sædvaneretlig hjemlet næringsret*.⁷

6. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 183ff.

7. Alf Ross, *Om ret og retfærdighed*, København 1953, s. 72.

c. Autorisation

En væsentlig undtagelse fra princippet om, at kvinder ikke kunne beskikkes til offentlige embeder, udgjorde dog jordemoderfunktionen, som gav adgang til edsaflæggelse og andre procesretlige funktioner som sagkyndig i strafferetlige sager. Når jordemødrene (s. 94) siges at blive fortrængt på det offentlige plan af mænd efter 1500- og 1600-tallet, gjaldt dette ikke i Danmark. Jeg tillader mig her at henvise til min artikel om jordemødre i retshistorisk belysning fra 1973.⁸ Spørgsmålet om jordemødrenes retlige autoritet gives i øvrigt (på s. 237) en lidt ambivalent behandling. I stedet for at fremhæve, at domstolene faktisk både byggede på og derved styrkede jordemødrenes fagkyndige »autoritet«, kritiseres den der omtalte dom fra Viborg Landsting fra 1591 for samtidig at kaste tvivl over nogle andre vidner, der tilfældigvis også var kvinder, men sandsynligvis både ufagkyndige og partiske i sammenligning med jordemoderen.

At kvinder i øvrigt kunne opnå andre former for offentlig autorisation viser flere eksempler, dels indirekte den de s. 212 nævnte krokoner pålagte pligt til at betale cise, dels direkte i form af næringstilladelser udstedt af lokale myndigheder (som nævnt s. 224 med note 108) eller ved privilegier udstedt af kongen (som nævnt s. 284f.). Både næringstilladelser og kgl. begunstigelser må utvivlsomt opfattes som egentlige autorisationer. Ikke mindst de sidstnævnte, der hidrørte fra kongen, og fremtrådte som dispensationer fra den almindelige næringslovgivning, hvor den måtte begrænse kvinders erhvervsretlige udfoldelser. Kvinderne opnåede herved en i privilegiet klart beskrevet »autoritet« (s. 213). Jeg er derfor ikke enig i det synspunkt, at kvinder var helt afskåret fra at blive »næringsdrivende med en retlig identitet«, som det fremføres s. 303.

d. Legitimation

Det er en interessant tanke (der fremføres s. 147), at den privatretlige legitimation til at råde uden samtykke fra ægtemanden i det interne forhold mellem ægtefæller, nøglepositionen, skulle afspejle et økonomisk behov ikke blot i det interne forhold mellem mand og hustru med hensyn til husholdningen, men også i det ydre i forhold til byernes omsætning. Når det imidlertid tilføjes, at man på dansk grund ikke brugte den udvej, som købekonereglerner repræsenterede i tyske stadsretter, bortset fra Tønder, er jeg ikke enig. Med både den tyske »Kauffrau« og de danske købekoner er vi netop uden for nøglepositionen eller den almindelige hustrulegitima-

8. Inger Dübeck, »Jordemødre i retshistorisk belysning«, *Historie*, Ny række X, 3, 1973, s. 337-390.

tion, dvs. råden uden mandens viden eller samtykke. En kvinde, der handlede offentligt og var kendt af såvel menigmand som myndigheder som handlende, en »købekone«, måtte forudsættes at handle også med ægtemandens kendskab, dvs. med hans samtykke, udtrykkeligt eller stiltiende, hvorfor hun kunne forpligte både ægtemanden, fælliget og sig selv.⁹

I fremmed ret, især engelsk, fransk og tysk, fremhævedes med retlig føje ofte sondringen mellem selvstændigt handlende hustruer og blot medhjælpende, idet selvstændigheden antoges relevant for opnåelse af udvidet habilitet (myndighed) og kompetence til at forpligte fællesformuen.¹⁰ I dansk ret er det mere hensigtsmæssigt at sondre mellem retshandler i eget navn og retshandler i en andens navn. En gift kvinde, der med ægtemandens samtykke handlede i eget navn, kunne foretage alle relevante dispositioner ligesom sine udenlandske medsøstre eller enker. Hun opnåede dog ikke formelt, men nok faktisk udvidet habilitet. Hun måtte hæfte med de selverhvervede midler, men ægtemanden måtte finde sig i, at fælliget tillige måtte hæfte, i hvert fald subsidiært. Kvinder, der handlede i en andens navn som fuldmægtig eller lignende, var uselvstændige i forhold til hvervgiveren. Til denne gruppe henføres bl.a. netop de almindelige retshandler inden for hustrulegitimationen eller nøglepositionen, der jo skete i ægtemandens navn.

e. Gyldighed

En kortfattet, men interessant oplysning (på s. 165) om hustruen som medhjælper i ægtemandens forretning frister mig til en supplerende kommentar. En »købmand i Malmø afviste i 1539, at han eller hans hustru havde modtaget noget gods til opbevaring, »till troerehondz gemme««. Præses bruger den kun til dokumentation for, at »hustruen kunne få del i mandens retsevne«, hvor retsevne atter synes brugt om den særlige næringsrettighed, der tilkom manden som borger.

Oplysningen om »troerehondz« eller »treuhand« har imidlertid videre perspektiver, som fortjener at blive fremdraget netop i denne sammenhæng til belysning af såvel kvinders retsstilling både i familien og udenfor, som af spørgsmålet om kongerigets øverste domstol bevidst formulerede en afgørelse, der beskar gifte kvinders dispositionsfrihed. Begrebet »treuhand« relaterer sig ikke blot til depositum, men også til lån, pantsætning eller lignende dispositioner, som ofte skete i forbindelse med forskellige mere eller mindre stiltiende former for trediemandsretshandler

9. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 126f.

10. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 218.

såsom fuldmagt, kommission eller konsignation, der kunne udnyttes af »næringsdrivende kvinder, uden at det var nødvendigt at bryde med slægts- og familiesociale rammer«. ¹¹

Begrebet »till troerehondz gemme« hører hjemme under problemerne om overdragelse af løsøre. Efter tysk rets regler om »gewere« forudsattes betroelsen at være sket ved en åbenlys overdragelse. Den, som havde opnået »gewere« over en ting som følge af en sådan betroelse, f.eks. en opbevaring, ansås for legitimeret til at disponere over tingen, f.eks. ved at pantsætte den til trediemand, selv om det stred imod ejerens ret. Konsekvensen var, at den, der havde betroet en anden sin ting, kunne risikere at miste den til en godtroende trediemand efter princippet »Hand Wahre Hand«. ¹²

Vi ved, at magistraten i København fulgte dette princip ¹³ i den berømte sag mellem den professionelle pantelånerske Lisbeth Albrecht Villumsen og den adelige Lisbeth Sehested. Rådstueretten anfægtede ikke gyldigheden af de to kvinders egenhændige dispositioner over Lisbeth Sehesteds guldkæde og sølvbæger. Retten tog slet ikke stilling til problemet, om der havde foreligget eller manglet samtykke fra de to ægtemænd. Rådstueretten forudsatte i sin afgørelse, at sagen skulle afgøres efter købmandsprincippet »Hand Wahre Hand«, fordi der var tale om betroelse.

Rettertingsdommen fra 1590, der tilsidesatte rådstuerettens afgørelse, opfattede derimod sagen som en konflikt mellem de to ægtemænd og staturerede vindikation til fordel for Lisbeth Sehesteds ægtemand bl.a. på grund af vanhjemmel hos Lisbeth Albrecht Villumsen. Dommen rummer et kraftigt paradigmeskift, et ideologisk omsving. Aristokraterne i Rettinget tilsidesatte Rådstuerettens købmandsideologi, der havde favoriseret kvinders selvstændige erhvervsdispositioner. Den slægts- og ejendomsideologi, der sattes i stedet, betød en mærkbar begrænsning af kvindernes rådighedsret, og om man vil, af deres »autoritet«. Vi ser altså, for at vende tilbage til præses' eksempel fra Malmø 1539, at betroelsesterminologien i sig selv var retlig relevant, og især at den gjaldt både mand og hustru.

Præses hævder (s. 192), at »man ikke i litteraturen har været tilstrækkelig opmærksom på, at der ved en overdragelse af ejendom ... har været to slags dokumenter, dels ... overdragelseskontrakten (købebrevet) ... dels beviset for skødningen på tinge (skødebrev)...«. »Salg og skødning var to adskilte handler« (s. 194).

11. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 200ff.

12. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 157ff.; Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen, *Dansk Retshistorie i hovedpunkter*, København 1983, s. 112ff.

13. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 153.

I sine *Forelæsninger over den danske Retshistorie* fra 1895, i Tingsretten (s. 64ff.) gjorde Henning Matzen faktisk ganske meget ud af at præcisere forskellen mellem betingelserne for overdragelseserklæringens gyldighed i forhold til selve skødningen. Aftalen om overdragelse, som typisk skete ved købebrev, forudsatte habilitet (myndighed), som enker jo havde. Men også kompetencen skulle være i orden. Kompetencen omfattede i denne sammenhæng spørgsmålet om retten til at råde over ejendommen med gyldig hjemmel, således at erhververen kunne sikres gyldig adkomst såvel *inter partes* som i forhold til trediemand, jf. Jyske Lov I, 41. Købbebrevet vedrørte primært gyldigheden *inter partes*, men indeholdt i den tidlige fase indtil 1580 også dokumentationen for rådighedsretten udadtil. Efter Jyske Lov I, 37 skulle skødningen ske på tinge, bortset fra adelens såkaldte »hjemmekøb«. Oprindeligt havde skødningen kun processuel bevisfunktion. Men ved forordningen af 22. august 1580 blev skødning offentligt på tinge en gyldighedsbetingelse for overdragelsen i forhold til trediemand. *Inter partes* var et gyldigt købebrev alene fortsat tilstrækkeligt til at sikre købers retsstilling, men udadtil skulle tillige tinglysningen være i orden, for at hele retshandlen kunne anses for gyldig.

Også Ole Fenger har i sine undersøgelser af retsforholdene i »Middelalderbyen« påvist, at der var forskel på den blotte aftale om overdragelse og den senere skødning. Aftalen (købbebrevet) var nok forpligtende, men brud på aftalen kunne ikke medføre dom til skødning, højst en bøde. Undladt skødning kunne medføre, at sælger blev dømt til at tage ejendommen tilbage.¹⁴

f. Myndighed

Selv om et hovedsigte med afhandlingen er at belyse kvinders offentlige autorisation eller autoritet eller mangel på samme, ofrer præses heldigvis en god del kræfter på at belyse en række privatretlige, herunder personretlige aspekter, hvorved mange både interessante og vigtige iagttagelser bringes frem i lyset. Anvendelsen af begrebet »personlig myndighed« på s. 60 som modsætning til karakteristikken: »forbliven under slægtens værgemål indtil ægteskab«, synes dog at udtrykke en opfattelse, hvorefter der skulle være tale om forskellige forhold. Men »personlig myndighed« stod ikke i modsætning til »slægtens værgemål«. Hvis en ugift kvinde blev ansat som tyende, antoges det, at hun havde personlig myndighed til at erhverve sin løn og til at disponere over den, men hun

14. Ole Fenger, Bodil Møller Knudsen og Helle Reinholdt, »I være have«. *Om ret til hus og jord i middelalderbyen*, Århus 1982 (duplikeret), s. 70.

forblev under værgemål i formueretlig henseende, f.eks. vedrørende påtagelse af gældsforpligtelser.

I kapitel III (s. 120) fremhæves, at ugifte kvinder ikke havde en »myndighedsalder«, mens det s. 136 om Katrine Hansdatter siges, »at hun sandsynligvis har været mindreårig på dette tidspunkt«. I afsnittet om »retspraksis i 1500-tallet« påpeges, at der faktisk »eksisterede en opfattelse af en myndighedsalder« (s. 140). De på den følgende side opregnede talrige eksempler fra Malmø viser klart, at ugifte kvinder kunne opnå en vis form for myndighed, ja endog fuldmyndighed eller blive egen værge (s. 142). Udtrykket »egen værge« giver i øvrigt mindelser om den særlige terminologi, som anvendtes i de såkaldte »venia aetatisbevillinger« kendt fra efterklassisk romerret og tysk-romersk ret.¹⁵ Også dette problem er lidt mere komplekst, end lovgivningen og præses lader ane.

IV. Afslutning

Trods påpegede mangler og inkonsekvenser er der tale om et stort og imponerende arbejde, der vel fortjener at belønnes med doktorgraden. Der er tale om et spændende stykke forskning, som forhåbentlig vil sætte sig videre spor i såvel forfatterens egen som i andres forskning.

15. Inger Dübeck, *Købekoner og Konkurrence*, s. 239-248.

Større anmeldelser

Danmark i Senmiddelalderen

Af Ole Fenger

Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i Senmiddelalderen*. (Aarhus Universitetsforlag, 1994). 415 s., 168 kr.

I april 1993 afholdtes på Sandbjerg et tredages forskerseminar med godt 30 historikere som deltagere, alle med senmiddelalderen som arbejdsområde. Atten diskussionsoplæg er bogens indhold, men selve diskussionerne har man forståeligt nok afstået fra at referere.

Seminaret koncentrerede sig om fire temaer: 1) landbrug og landbrugere, 2) samfundsudvikling og statsmagt, 3) byer og handel og 4) kirke og samfund; men indholdsfortegnelsen har følgende overskrifter over emnebuketterne: »Krisen«, »Landbrugssamfundet«, »Politik«, »Byer og handel« samt »Kirken«. Redaktørerne forklarer, at det på seminaret viste sig, at »krisen« udgjorde et selvstændigt tema, med sin egen forskningshistorie, sine egne problemstillinger og metodediskussioner. Det har de taget konsekvensen af og samlet de artikler, der vedrører krisen, i et særligt afsnit: det første.

Dog ikke det allerførste, for det er en af mødelederne, Bergen-professoren *Knut Helles* sammenfattende bemærkninger, som redaktionen med heldig hånd har anbragt som indledning, en god idé, for Knut Helles sikre overblik er en fin appetitvækker og en tiltrængt modvægt til det kalejdoskopiske indtryk, som samleværker bibringer deres læsere.

Krisen med stort K er som nævnt gjort til bogens første emne med tre indledningsforedrag. Mon fordi »senmiddelalderkrisen« skulle overstås, så man kunne komme til sagen? Eller rummer denne efterhånden noget fortærskede kriseproblematik alligevel nøglen til en forståelse af periodens problemer? Noget entydigt svar herpå giver bogen ikke, det nærmeste kommer Knut Helle i indledningen, hvor han ganske vist konstaterer, at perioden nok rummede krisefænomener, men at det overalt gælder om at stille spørgsmålet: krise – for hvem? Man mindes Lenins ord: »Tal ikke om abstrakt frihed, men spørg om frihed for hvad og frihed til hvad?«

I bogens første foredrag sætter *Svend Gissel*, en af vore førende kriseforskere, i sit indledende afsnit ordet »krise« i anførelstegn for at markere processens pluralistiske karakter. I en nyttig oversigt over agrarkriseforskningen betoner han, at man har undervurderet, hvor vidt forskellige vilkårene var fra egn til egn. Altså krise – for hvem, ikke blot rent geografisk, men også i tid, eftersom det sparsomme kildemateriale er fra vidt forskellige perioder. Når hertil føjes, at samme kildetype, f.eks. tiendetallene, nogle steder viser stabilitet eller endog fremgang, andre steder det modsatte, forstår man kriseforskningens problemer – for ikke at sige krise. Meget ligger foran, f.eks. efterlyser Gissel noget så – skulle man tro – enkelt som et justeret kort over eksisterende og nedlagte middelalderkirker. Gissel skriver eksis-

sterende og ikke-eksisterende kirker, og det sidste må sandelig være en vanskelig opgave.

Efter en omtale af utallige enkeltundersøgelser konkluderer Gissel, at »vort billede af den senmiddelalderlige agrarkrise i Danmark er alt, alt for unuanceret«, og at han må give Erik Ulsig ret i, at det danske kildemateriale ikke er godt nok til at give en forklaring på krisen. På øerne var der momenter, der modvirkede krisen, og de har nok også eksisteret i Jylland – måske ikke med samme styrke; »men hvem ved?«, spørger Gissel.

Også *Erland Porsmose* behandler den senmiddelalderlige krise – i Vorbasse. Altså endnu en enkeltundersøgelse, men speciel derved, at man her kender bebyggelsesstrukturen, siden Vorbasse var en »vandrende« jernalderlandsby, og derved, at gårdenes toftestruktur i 16-1700-tallet er identisk med tofterne i 1000-tals landsbyen. Hvordan går det til, at man i et truet område med stærke indicier for befolkningstilbagegang kan bevare bebyggelsesstrukturen uændret igennem en senmiddelalderlig krise? Svaret må ifølge Porsmose være, at denne struktur har en fleksibilitet, der gør, at strukturen kan fungere med eller rumme alt fra 20 til 60 brugere. Har vi overhovedet fat i de reelle strukturændringer, der foregik i senmiddelalderen? Altså igen et spørgsmålstejn og ikke et punktum.

Fra Vorbasse til *Nils Hybel* med teorier om de vesteuropæiske godssystemers afvikling i senmiddelalderen, fordi disse systemers forfald traditionelt er blevet forbundet med krisetilstande i samfundet. Det er man blevet forsigtigere med, og Nils Hybel er da også dybt skeptisk over for generelle teorier om stordriftens forfald og lige så skeptisk, når de af C.A. Christensen og Aksel E. Christensen presses ned over danske forhold. Hybel taler om de malthusian-

ske og marxistiske teoriers elendighed og tilslutter sig den voksende opposition imod disse teorier, som foregår i engelsk demografisk middelalderforskning. Ifølge denne opposition kan man ikke tale om et befolkningsfald før pesten. Hos os har Erik Ulsig hævdet det samme, nu med tilslutning fra Nils Hybel.

Carsten Porskrog Rasmussen indleder sit oplæg om kronens gods med at konstatere, at vi endnu ikke har noget overblik over et så fundamentalt forhold som ejendomsfordelingen i dansk senmiddelalder, og dermed kender vi heller ikke omfanget af de privilegerede stænders samlede gods, ej heller kronens. Kr. Erslev fremkom med et ukvalificeret gæt på størrelsen af kronens senmiddelalderlige gods, et gæt, som andre siden har gentaget, mens atter andre har skønnet anderledes – med det resultat, at uenigheden svinger fra Erslevs 1/8 til andres 1/3 af al jord som krongods før reformationen. Porskrog Rasmussen kan dog konstatere, at vi i de senere år er kommet gådens løsning nærmere i kraft af en række lokale og regionale undersøgelser, ikke mindst takket være hans egen kortlægning af ejendomsfordelingen i 11 midtjyske herreder i Viborg stift. Vi har nu kendskab til ejendomsfordelingen omkring 1530 i 33% af rigets i alt 160 herreder, dvs. en femtedel af Danmark. For denne del viser det sig, at Erslev trods manglende hensyntagen til såvel selvejerafgifter som bispetiende havde ret. Hans skøn »virker næsten uhyggeligt præcist« skriver Porskrog Rasmussen vel vidende, at man ikke kan gange op til rigsniveau, for dertil er de påviste resultater alt for varierende fra område til område. Men for 1/3 af alle jysk-fynske herreder kan forfatteren konstatere, at krongodsprocenten under ét var 9-10. Igen med variationer fra herred til herred, men dog med det mønster, at herreder, hvor der lå

kongelige slotte, havde ret høje krongodsprocenter – typisk 15-20. Selv om den sjællandske øgruppes ejendomsforhold er dårligt undersøgt, har Porskrog Rasmussen ved egne og andres undersøgelser vist vejen frem og uden om Erslevs »præcise« slumpetræf. Lige så givende er hans følgende sider om krongodsets størrelse længere tilbage i middelalderen. På linje med Anders Andrén tolkes kongelevene som administrative støttepunkter, om end af ukendte størrelser; men Valdemar Sejrs krongods siges »temmelig sikkert« at have været ret beskedent, med et rundt tal kan det forsøgsvist anslås til 5%. Med kongelevet reduceret til små forvaltningssæder for lokaladministrationen og patrimoniet til forsørgelse af kongelige børn og gaver til kirken har de største Hvide-jorddrotter som godsbesiddere kunnet måle sig med kongen. Og det var vel at mærke, førend krongodset fra 1320'erne rigtigt smuldrede. Dette ændredes med Valdemar Atterdags og dronning Margrethes godspolitik, men dog ikke mere, end at 10-12% var i kronens besiddelse ved middelalderens slutning. Porskrog Rasmussens bidrag forekommer vigtigt og vægtigt i en middelalderlig og ikke blot en senmiddelalderlig sammenhæng.

Under overskriften »feudalisering og bondekommunalisme« skriver *Anders Bøgh* »noget om samfundet i senmiddelalderen«. Han vælger at bruge det mangetydige og misbrugte feudalismebegreb på samme måde som Aksel E. Christensen: en decentralisering af statsmagt kombineret med trinvis underordningsforhold. Forud gik således pr. definition en centraliseret statsmagt, og en sådan var Aksel E. Christensen jo i stand til at forestille sig, især med sin egen forståelse af Jyske Lovs fortale som grundlag. Ifølge Anders Bøgh er Aksel E. Christensens *Kongemagt og Aristokrati* fra 1945 »det naturlige udgangspunkt for

enhver beskæftigelse med samfundsstrukturen i middelalderen«. Hertil kan spørges, hvor naturligt dette udgangspunkt efterhånden er, med Aksel E. Christensens håndfaste opdeling af dansk middelalder i »mindst fire skiftende, stærkt modstridende og skarpt adskilte opfattelser af samfundets opbygning og sammenhæng«. Men udgangspunktet må siges at være taknemligt, hvis man vil sætte spørgsmålstegn ved f.eks. Aksel E. Christensens tredje periode, »feudalopløsningsperioden« 1241-1340. Og det lykkes. At feudaliseringen, decentraliseringen af statsmagt osv. »har sin begyndelse længe før 1241, er der efterhånden flere, der med held har argumenteret for«. Bøghs første anliggende skal derfor være et forsøg på at påvise, at den nedre grænse ved Valdemar Atterdag og Margrethe heller ikke lader sig opretholde, fordi feudaliseringsprocessen fortsatte. Aksel E. så i Landefreden 1360 et opgør med det feudale samfundssystem, Bøgh ser i den det modsatte, fordi omtalen af kongens værnfunktioner over for hans undergivne er »et ganske klart feudalt træk«. Hertil kan for det første bemærkes, at hvis pligten til at værne de værgeløse, kort sagt pligten til at håndhæve den augustinske fred og retfærdighed, er ensbetydende med feudalisme, så mister dette begreb sin sidste rest af indhold, hvad mange da også har erkendt, f.eks. i Frankrig, hvor man har foreslået det erstattet af *l'ordre seignorial*. For det andet er betegnelsen Landefred for 1360-forpligtelsesbrevet mere end tvivlsom, hvad man kan forvise sig om ved at sammenligne med den ægte vare, 1283-landefreden (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. III, nr. 62), hvor freden og retfærdigheden ikke får for lidt. Så mon ikke Kai Hørby kommer sandheden nærmere, når han i 1360-brevet ser en forberedelse til krig, erobringen af Skåne? Derfor skal alle indre magtfaktorer i fælles fodslag. Altså ad hoc og ikke en

abstrakt stillingtagen til et feudalt samfundssystem. Hvorom alting er, så får udviklingen under Valdemar Atterdag og Margrethe Anders Bøgh til at forlade Aksel E. Christensens – og sin egen – opfattelse af feudalisme som værende identisk med opløsning og svag kongemagt.

Efter et afsnit om kongeværn og godsejrværn behandles overskriftens andet led, »bondekommunalisme«. Bøgh er tøvende over for nytten af »den ikke alt for poetiske betegnelse Kommunalismus«, som unægtelig lyder noget postmarxistisk, men de gamle betegnelser bliver jo udslidte, så nye må der til. På tysk talte man engang om *Gemeinde*, på dansk om bylag, men nu hedder det »bondekommunalisme« som etikette på perioden 1300-1800. Bøgh gør opmærksom på det paradoksale i den senmiddelalderlige opbygning: Øget retlig umyndiggørelse går i spand med øget kollektiv autonomi, bondekommunalisme. Han forklarer det med, at de enkelte godser må være blevet større, dermed bliver godsejeren fjernere, så opkrævning af afgifter stort set bliver hans eneste normale forbindelse med fæstebønderne. Dermed blev den daglige drift og de indbyrdes retstrætter bøndernes eget anliggende, deres autonomi øges.

Bøgh citerer Poul Meyers konstatering af, at bylagets selvstyre er reelt bestemt, dvs. skabt af de problemer, som agrarforfatningen rejser, så Fyns Vedtægts godkendelse af, at landsbyerne laver egne vedtægter herom, er ifølge Meyer ingen nyhed. Jo, siger Bøgh, den sociale nivellering og den øgede autonomi i landsbyerne er forholdsvis »nye reale momenter«. Så må man spørge: i forhold til hvad? Og svaret er: i forhold til den kollektive ufrihed, som ifølge kommunalismus-periodens opfinder, tysk-schweizeren Peter Blickle, eksisterede som et grundvilkår før 1300. Her kan vi igen mindes Lenin: »Tal ikke til

mig om abstrakt frihed« osv. Ifølge Anders Bøgh tog Aksel E. Christensen fejl: Samfundet var mere feudaliseret på reformationstiden end i 1340. Mærkeligt blot, synes Bøgh, at kongemagten trods alt rummede og vedblev at rumme ikke-feudale elementer, for Jyske Lovs fortale siger jo, at kongen er »alle fred skyldig«. Bøgh afstår fra »en nærmere indkredsning af, hvad der ligger i dette«, for det ville kræve en længere diskussion. Dette er vel ikke nødvendigt: Indser man, at kirkens fuldmagt til verdslig øvrighed lyder på det enkle at håndhæve freden og retfærdigheden, så falder tingene på plads i et smukt europæisk mønster.

Ordet feudalisme dukker først op i 1700-tallets Frankrig som fællesbetegnelse for samfundet under *l'Ancien Régime*. Siden er det blevet brugt til meget andet, og det vil kommunalismen nok også blive. Nu handler det her anmeldte værk om senmiddelalderen, men bondekommunalismens periode gik op til 1800. Så hvis man fortsat skal diskutere danske bønders øgede retlige umyndiggørelse og øgede kollektive autonomi, må man nok inddrage både landskabslovenes bønder og herredstingbøgernes 1600-tals fæstebønder. De første har man i historieskrivningen gjort for frie og lige, men at de sidste skulle være socialt nivellerede, stemmer ikke med herredstingbøgernes nuancerede billede, og imod den øgede autonomi taler det faktisk, at der i tingbøgerne så at sige ikke er noteret domme. Sagerne behandles, vidner afhøres, men der er ingen domme; hvem har mon taget sig af dem?

Som det fremgår, giver Anders Bøghs bidrag stof til eftertanke og debat, hvortil kommer, at han tør kalde sin konklusion: »At udviklingen gik imod et stærkt feudaliseret samfund med en relativt stærk statsmagt«, for både en selvmodsigelse og en korrekt diagnose.

Men selvmodsigelsen forsvinder jo ret beset med opgivelsen af Aksel E. Christensens feudalismebegreb. Endelig kan bemærkes, at »den senmiddelalderlige krise« ikke spiller nogen rolle i Anders Bøghs indlæg.

Det gør den samme krise til gengæld i Erik Ulsigs bidrag »Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder«, som indledes med konstateringen af, at godssystemets krise umiddelbart var en effekt af befolkningsfaldet efter de store pestepidemier. Ulsig beskriver bøndernes stigende afhængighed og umyndiggørelse, men hvor Bøgh så den i et feudalt perspektiv, understreger Ulsig, at pestepidemiene og befolkningsfaldet var et fælles europæisk vilkår med ret ensartede følger, tydeligst i de østeuropæiske lande og i Danmark. Endvidere betoner Ulsig, at bøndernes forringede retlige og sociale status ikke betød, at deres økonomiske situation dermed svækkedes i almindelighed. Ud fra bevarede skattemister har man kunnet fastslå eksistensen af rige bønder, og takket være sin ekspertise inden for middelalderlige regnskaber kan Ulsig nærmere sig et svar på, hvor rige disse bønder egentlig var. At der var tale om en kraftig økonomisk differentiering, kan ifølge Ulsig næppe undre; men han finder det værd at bemærke, at adskillige bønder var i stand til at akkumulere likvid kapital. Anders Bøghs sociale nivellering var således ikke ensbetydende med en økonomisk ligestilling.

Om overgangen fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem skriver *Jens Villiam Jensen*: »Traditionelt har man beskrevet denne overgang som en jævn og rolig proces fra højmiddelalderens små hovedgårde med spredtliggende strøgods til 1600- og 1700-tallets hoveribaserede hovedgårdssystem med koncentreret og nærtliggende fæstegods«. Erik Ulsig har forstyrret den rolige og gradvise overgang fra det ene system til det

andet ved at påvise, at det gamle fæstegodssystem var klart dominerende endnu i 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet. Det er Jens Villiam Jensens udgangspunkt, at det gamle system er karakteristisk for hele 1500-tallet, så den adelige godsconcentration først slår igennem i 1600-tallet i forbindelse med skattestatens vækst og krisen i første halvdel af 1600-tallet. Dermed fjerner Jens Villiam Jensens bidrag sig fra senmiddelalderen, men det gør dets betydning for denne periode ikke.

Af speciel retshistorisk interesse er et afsnit om skifteprincipper og skiftepraksis vedrørende adeligt jordegods. Erik Ulsig har analyseret en række adelige søskendeskitter fra især 1400-tallet, som medførte splittelse af gods komplekser af hensyn til den ligelige fordeling af arven. Hertil kan Jens Villiam Jensen føje, at denne praksis fortsatte i 1500-tallet, selv efter at 1547-recessen favoriserede godsconcentration ved adelige søskendeskitter. Først i 1600-tallet slår recessens regel igennem i praksis. Traditionelt har mageskitter imellem krone og adel været indicium for ikke blot kongelig, men også adelig godssamling i perioden 1536-1660. Jens Villiam Jensen mener, at mageskitter imellem krone og adel først i 1600-tallet har medvirket til en bredere og mere generel arrondering af de enkelte adelsgodser. Selv om hans analyse heraf er begrænset til det østlige Lolland og Vendsyssel med Hanherred, og selv om der kan konstateres regionale forskelle, forekommer konklusionen forsvarlig: Godssystemet var hele 1500-tallet igennem grundlæggende et fæstegodssystem, og ikke før i første del af 1600-tallet skabtes de ydre rammer for et egentligt hovedgårdssystem med hoveribaseret hovedgårdsdrift. Der var en solid inert i det senmiddelalderlige system – og i det skifteretlige retfærdighedsprincip om lige behandling af alle arvinger.

Med Jens William Jensens bidrag slutter temaet landbrugssamfundet. Næste tema er »politik«, en overskrift som er bedre end oplæggets »samfundsudvikling og statsmagt«. Det første af tre bidrag er *Jens E. Olesens* »Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udformning 1389-1439«. Det siges indledningsvis, at »de nordiske riger fra 1389 og i de følgende mange år (blev) regeret af unionskongen Erik af Pommern (født ca. 1382)«. Flot klaret af en syvårig, som også siden tildeles en omtrent 50 års kongegerning. Det er for meget af det gode. Erik blev hyldet som konge i Norge 1389, i Danmark og Sverige 1396, og kronet som konge over de tre nordiske riger i Kalmar 1397, men som Olesen også skriver, bevarede dronning Margrethe hovedindflydelsen på unionsstyret indtil sin død i 1412, så dermed reduceres Eriks reelle regeringstid til 27 år. Jens E. Olesen er på hjemmebane, eftersom hans disputats fra 1980 handlede om det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik i årene 1434-49; men i sit indlæg her koncentrerer han sig om regeringssystemets udformning efter 1389, så dronning Margrethe er hovedpersonen, endda efter sin død, fordi Erik af Pommern videreførte hendes politik. For det er jo politik, der er emnet, når talen er om regeringssystemets karakter og dets udtryk i praksis – præcis som det er politik, der ligger bag anvendelsen af lærde etiketter som *regimen regale* og *regimen politicum*. Den kongelige politik gik før som efter 1412 ud på at regere de tre riger som en enhed og ikke som en union eller alliance. Olesen gennemgår, hvorledes denne politik afspejles i organerne for kongens autoritet: hofembdsmændene og det kongelige kancelli samt i udenrigspolitikken. Indtil begyndelsen af 1430'erne lykkedes denne politik takket være støtte fra det danske rigsråd og aristokrati. En krise i

form af et svensk oprør i 1434 ændrede dette med det resultat, at det danske rigsråd i 1439 opsagde Erik huldskab og troskab. Det er Olesens pointe, at Erik af Pommerns behov for rigsrådets støtte styrker dette på kongemagts bekostning i højere grad end tidligere antaget. Men når det tilføjes, at *regimen politicum*-aspektet må betones kraftigere end hidtil, når talen er om den praktiske politiks udformning, må man ikke overse, at begrebsparret *regimen regale* og *regimen politicum* af Thomas Aquinas' elever, og blandt dem især Ægidius Romanus, primært bruges vedrørende lovgivning. Når Erik Lönnroth i 1934 fastslog, at forhandlingerne på Kalmarunionensmødet i 1397 stod imellem to regeringsprincipper, *regimen regale*, der kom til udtryk i kroningsdokumentet, og *regimen politicum*, der prægede Kalmarbrevet, så må man ikke overse, at det afgørende og brændende spørgsmål er, om kongen har lovgivningsmagt eller ej. Da det følgende bidrag, *Poul Enemarks* »Motiver for nordisk aristokratisk unionspolitik«, tager udgangspunkt i samme begrebspar, *regimen regale* og *regimen politicum*, kan det være nyttigt at være opmærksom på, hvad en anden svensker, retshistorikeren Sten Gagnér, har skrevet om kongemagt og lovgivning i senmiddelalderen (*Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*, Uppsala 1960). Kort sagt belyser han udviklingen fra Augustins fred og retfærdighed som grundlag for befalingsmagt, over Thomas Aquinas' kristning af Aristoteles og hans *Politica*, til blandt andre Ægidius Romanus' redegørelse for paven som lovgiver på linje med Gud og samme Ægidius' opstilling af lovgiveren som fyrsteideal, forudsat respekt for Guds vilje. Dette er *regimen regale*, modsat *regimen politicum*, hvor fyrsten er bundet af landets love og de sædvaner, Thomas Aquinas kaldte lovens fortolkere.

Modsat Marsilius af Paduas kætterier var disse meninger på linje med pave og kirke, derfor kunne de rummes i det kongespejl, som Ægidius skrev til den franske kronprins, den senere Filip den Smukke, som forstod at efterleve dem på sin egen måde.

På denne baggrund kan aristokratiets frygt for *regimen regale* ikke undre. Kun med kongelig garanti for, at hvert unionsrige skulle blive ved sin lov og ret, og intet drages fra det ene land ind i det andet, er stormændene garderet. Heri er intet nyt, bag Erik Glippings håndfæstning lå samme frygt for kongelig lovgivning, men Ægidius' skrifter, som var vidt udbredt, kan have skærpet frygten. Med lovgivning således i fokus bliver perspektivet ændret i forhold til Jens E. Olesens, hvor kongens behov for støtte hos og samarbejde med enkeltpersoner og grupper af råder i sig selv er udtryk for *regimen politicum*-aspektet som bestemmende for den praktiske politik. Men det er og bliver forholdet til eget lands gældende ret, der er afgørende, for i den er aristokratiets privilegier funderet.

Mens Jens E. Olesen for Erik af Pommerns vedkommende ville betone *regimen politicum*-aspektet kraftigere end hidtil, vil Poul Enemark modificere og nuancere Lönnroths forenkledede skildring af de to teoretiske regeringsprincipper, når talen er om en vurdering af hele unionsperioden, som han gennemgår i sit indlæg. Kristoffer af Bayern bestræbte sig på at overholde sin svenske håndfæstning, hvilket får Lönnroth til at fastslå, at unionsregeringsformen under denne konge hvilede på *regimen politicum*-princippet i modsætning til Margrethes og Eriks monarkiske union hvilende på *regimen regale*-princippet. Enemark tilføjer, at Lönnroths vurdering kun vedrører styret af Sverige, fordi en regeringsform gældende for alle tre riger ikke var formuleret. Dette sid-

ste er korrekt, men med lovgivningsmagt som grundlag for *regimen regale* så optrådte Margrethe og Erik ikke som lovgivere, hverken nationalt eller unionelt. Og på samme grundlag for *regimen politicum* dristede Kristoffer af Bayern sig heller ikke til at lovgive for Sverige, for den landslov, han lægger navn til i svensk retshistorie, er blot en omarbejdet redaktion af Magnus Eriksens landslov, som i parentes bemærket heller ikke skabte ny ret, fordi den byggede på de gamle svenske landskabslove. Om Christian I. konstaterer Enemark, at kongen ingenlunde altid stod over for en enig front af tilhængere af *regimen politicum*-princippet »ført ud i dets yderste konsekvens«. Hertil er kun at sige, at hvis respekten for gældende lov og ret er kriteriet for *regimen politicum*, så stod kong Christian over for en enig front.

Takket være genopdagelsen af Aristoteles' *Politica*, takket være Thomas Aquinas' opbygning af en videnskab om lovgivning, som danner grundlag for Ægidius' teori om fyrstelig lovgivning af Guds nåde, nås resultatet: »Der König ist zum Gesetzgeber geworden« konkluderer Sten Gagnér. Hermed er den ene nødvendige betingelse skabt for med mening at tale om en »stat«. Den anden betingelse er, at fyrsten er suveræn og alene ansvarlig over for Gud. Disse betingelser blev ikke opfyldt i europæisk middelalder. Ægidius skal efterfølges af en Jean Bodin, før det teoretiske grundlag for suverænitæt og statsmagt er til stede. Og for Bodin er lovgivningsmagt en uomgængelig betingelse.

I en forskningsoversigt fra 1958 konstaterede Erik Lönnroth med betænkkelighed, at der er kommet »et spekulativt træk« over unionsdebatten. Kai Hørby fjøede til, at det spekulative præg kendetegner selve forsøget på at slutte fra statsret til politik, og netop Hørby har

betonet, at middelalderen ikke kendte vore moderne begreber om »staten«. Vi skal derfor være varsomme med at slutte fra en »statsret« som en defineret juridisk disciplin, for en sådan fandtes ikke i middelalderen – og i vore dage hedder den rettelig statsforfatningsret.

Esben Albrechtsens bidrag har overskriften »Nogle betragtninger over statsret og politik i senmiddelalderen«, men emnet er det fundamentale forhold imellem magt og ret belyst ved valgte eksempler. Hovedvægten lægges på de to diametralt modsatte retsstandpunkter bag Sønderjyllands forhold til det danske rige i 14. og 15. århundrede – et selvstændigt len eller en integreret del af kongeriget. En demonstration af, at retten skifter med magten, som derefter søger sin begrundelse – helst i naturrens og Guds lov.

Den fælles overskrift til de følgende fire bidrag er »Byer og handel«. *Bjørn Poulsen* behandler »Land og by i senmiddelalderen« og må som flere andre bidragsydere kæmpe med statistisk set meget smalt repræsentative undersøgelser. Hvor Ulsig påpegede, at landegildefaldet skyldtes manglen på bønder efter pesten og påviste forekomsten af rige bønder, dér kan Bjørn Poulsen supplere med, at handlende bønder synes at være almindeligt forekommende. De solgte deres produkter til opkøbere eller direkte til aftagere i byerne efter transport til lands eller til søs. Så by og land var ikke modsætninger; der var tale om en gradvis skala fra den rurale by til det urbane land i senmiddelalderen. Modsetninger mellem borgere, bønder og adel skærpes først i de følgende århundreder.

Nærmest i forlængelse heraf er *Poul Enemarks* andet bidrag »Danmarks handel i senmiddelalderen«, hvor der indledningsvis sættes spørgsmålstejn ved et par gængse teorier, hvorefter befolkningsfald i senmiddelalderen pr. defini-

tion måtte betyde tilbagegang for handelen. Enemark argumenterer overbevisende for, at tilførsel af billigere østeuropæisk korn til Vesteuropa betød omlægning her til andre afgrøder. Samtidig fik kvægprodukter større betydning med øget import til følge. Resultatet blev øget fjernhandel, som gjorde skipperne og købmænd til selvstændige erhvervsgrupper. Specielt for Skåne-markedet betød disse strukturforandringer, at det mistede sin tidligere betydning som generelt marked for vareudveksling imellem Øst- og Vesteuropa. Varerne sejlede forbi, og markedet reduceredes til en sildesalteplads. Således lyder Enemarks forklaring, og den må uden tvivl foretrakkes frem for Arups, der lod lybsk monopolpolitik være grunden til Skåne-markedets skæbne. Men til den konstatering, at fjernhandel først hører senmiddelalderen til, vender vi tilbage.

Enemark beskriver endelig de danske bestræbelser for at sikre byerne monopol på handel ved forbud imod landkøb og ulovlige havne.

Indskudt imellem Bjørn Poulsens og Poul Enemarks bidrag skriver *Grethe Jacobsen* om »Kvinder og mænd i senmiddelalderens bysamfund«, et emne, hun har valgt at opprioritere i forhold til det oprindelige forslag, der lød på »den socio-økonomiske struktur, gildernes betydning, mænd og kvinder«. Ved denne disposition til fordel for mænd og kvinder i byerne får denne samling af foredrag om »Danmark i senmiddelalderen« unægtelig slagside, eftersom kvinder og mænd på landet ikke får særskilt behandling, og de var dog de fleste, pesten til trods. Nu får vi om dem kun Porsmoses citat af pastor Froms indberetning fra omkring 1820 om spor af tidligere skove og større befolkning i Vorbasse sogn. Ifølge pastoren beretter sagnet, »at der flere gange har været pest, og at alle beboere i Vorbasse, på en

gammel kone og hendes datter nær, uddøde, men at en ung bondekarl er kommen gående nordfra, er gæstfri bleven modtagen af de tilbageblevne i den øde by, har gjort bekendtskab med datteren, giftet sig med hende, og at deres afkom siden har befolket stedet igen«.

Ifølge forordet var foredragsholdernes opgave ikke blot at gøre status over den foreliggende forskningsindsats, men også at skitsere perspektiver og pege på påtrængende opgaver for fremtidig dansk senmiddelalderforskning. Måske fordi hendes emne spænder vidt til et foredrag, gør Grethe Jacobsen ekstra meget ud af at skrive en ønskeseddel over, hvad der bør gøres. Og det er ikke så lidt, når man også her må kæmpe med statistisk set meget smalt repræsentative undersøgelser. Men flere kildeudgaver er vejen frem, og helt konkret, som det påpeges, registre til *Danmarks gamle Købstadlovgivning*. Dette sidste er foreslået før, men udgiverne afsløj, fordi værket for længst er udsolgt. Det bør vel ikke hindre en god idé gennemførelse.

Men selv om meget ligger foran, hører det med til status, hvad der er gjort inden for det omfattende emne, Grethe Jacobsen arbejder med. Og fordi hun opfordrer historikerne til under hele processen at »beholde kønsbrillerne på«, kan det undre, at Inger Dübecks disputats fra 1978, *Købekoner og konkurrence*, ikke omtales i så meget som en note og ej heller i bogens afsluttende bibliografi til Danmarks historie i senmiddelalderen. Hendes undersøgelse tager netop udgangspunkt i senmiddelalderen. Også artiklen »tyende« i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (ved Helmuth Schledermann) savnes.

Hvor Erland Porsmose i sit bidrag om den senmiddelalderlige krises spor i Vorbasse kunne fastslå denne landsbys stabile bebyggelsesstruktur på et arkæo-

logisk grundlag, spørger arkæologen Per Kristian Madsen i sit indlæg, om byarkæologiens genstandsfund kan udnyttes som kilder til f.eks. handelshistorie, eller om disse fund kun er »dagligt tilfældige affald«. Han tager sit udgangspunkt i Poul Enemarks konstatering af byernes torvehandel og næromsætning som karakteristisk for epoken 1000-1300 og de lange handelsruter med næringsmidler som typisk for senmiddelalderen. Per Kristian Madsens idé er den oplagte at forsøge en sammentænkning af de arkæologiske vidnesbyrd med det skriftlige kildemateriale. Indledningsvis må han dog beklage det faktum, at genstandsholdige kulturlag fra senmiddelalderen er uhyre sjældne i europæiske og dermed også i danske byer. Dette i modsætning til perioden før 1300-tallet, hvor fundene er talrige, og de synes klart at vidne om eksistensen af netop lange handelsruter. I Ribe, hvor disse forhold er bedst undersøgt, præges fundbilledet i væsentlig grad af importerede kar og kander, lavet dels i blyglaseret lertøj, dels i forskellige stentøjsagtige varer af nordvesteuropæisk herkomst typisk fra Flandern. Disse fremmede sager bekræfter de lange linjers eksistens, og når Per Kristian Madsen hertil kan føje, at skriftlige kilder fra slutningen af 1200-tallet dokumenterer eksport af kød, smør, fedt, talg, fisk og heste, er det forståeligt, at flandersk lertøj er almindelig udbredt i Ribes fund fra 12- og 1300-tallet. Madsen sammenstiller Ribes fund med andre byfund fra Nordsøområdet og Baltikum, så et mønster af lange handelsruter tegner sig, selv om de arkæologiske massefund ikke afspejler handelsomfang og handelsveje på nogen ligefrem måde. Ud fra sit indgående kendskab til Ribe behandler Per Kristian Madsen samspillet imellem socialtopografi og handel i denne by og understreger behovet for lignende undersøgelser i andre

byer. Han spørger, om massevarer ikke indgik i Ribes handel på et forholdsvis tidligt tidspunkt, allerede i slutningen af 1100-tallet og i 1200-tallet, og peger på indførslen af tufsten og andre byggesten til Ribe bys kirker og henved 50 andre kirker i Sydvest- og Sønderjylland. Tuffen, der kom fra Köln-området, blev importeret i perioden fra ca. 1150-1250. Hermed nærmer vi os de skriftlige kilder med oplysninger om eksport fra Ribe af heste til England i 1224 og af landbrugsprodukter til Vesteuropa i 1271 og 1283. Disse skibe kom jo ikke tomme tilbage.

Byarkæologiens genstandsfund kan som sagt ikke fortælle meget om forholdene i senmiddelalderen, men Per Kristian Madsens formodning om eksport af massevarer fra landbruget via Ribe mod sydvest allerede ganske lang tid før 1300 må få os til at overveje, om de lange ruter først starter med senmiddelalderen – for kirkerne af tufsten kan jo ikke bortforklares, ej heller de importerede genstandsfund i massevis. Per Kristian Madsens forslag om en sammenkobling af de arkæologiske vidnesbyrd og de skriftlige efterretninger er i hvert fald frugtbar.

De sidste fire bidrag har »kirken« som overskrift. Med vanlig »indforståelse« skriver *Troels Dahlerup* om »Kirke og samfund i dansk senmiddelalder«, om konge og kirke, om adel og kirke, købstad og kirke samt kirke og folk. Man må forudsætte eksistensen af en levende religiøsitet, »der dog ikke lader sig kvantificere«, men det gør til gengæld økonomien, hvor kirkens rolle i samfundet synliggøres derved, at 40% af landets jord tilhørte kirkelige institutioner. Kilderne synes få, når talen er om træk af folkereligiøsitet, men antagelig vil kommende forskning kunne sige noget herom. Om »kirken og retten« har Dahlerup ydet sin store indsats, og han har dermed rådet bod på »de se-

neste 150 års mangel på interesse for kirkeret«.

På linje hermed er det positivt, at de følgende indlæg klart bekræfter en stigende interesse for kirkens historie i senmiddelalderen. *Per Ingesman* har tidligere redegjort for forskningshistorien på dette felt og rekapitulerer den kort i sit bidrag »Danmark og pavestolen i senmiddelalderen«, hvor han behandler de problemer og muligheder, som det pavelige kildemateriale rummer specielt i årene 1474-1526. *Per Ingesman* peger på den store fordel, dansk forskning har frem for alle andre, fordi hele det relevante kildemateriale fra Vatikanarkivet findes udgivet i *Acta pontificum Danica*. På det grundlag tager *Ingesman* udgangspunkt i en grafisk fremstilling af fordelingen af de udgivne pavebreve vedrørende Danmark i perioden fra 1316-1536. Denne oversigt skal primært bruges til at formulere relevante spørgsmål vedrørende den meget betydelige stigning i antallet af »danske« pavebreve, der sker fra 1474-1526. Efter nogle kildekritiske overvejelser og en diskussion af udvalgsriterier og repræsentativitet kan *Ingesman* konstatere, at det danske mønster på smukkeste vis følger det generelle, og ser man på brevenes fordeling pr. år, kan såvel højde- som lavpunkter forklares kirkepolitisk og det på en måde, som ikke er set før. Men materialet kan bruges til meget mere, og *Ingesman* peger her på den religiøse side af forholdet til Rom, som jo ikke bliver mindre interessant i forbindelse med baggrunden for den danske reformation. En spændende artikel, som både gør status og viser veje fremad.

Ole Bay behandler »Donationerne til kirken i dansk senmiddelalder«, også her en forsømt problemstilling ud over enkeltundersøgelser. Perioden går fra ca. 1350 og frem til reformationen, og genstanden er donationer af jordegods. Uden at gøre forskel på omfanget af do-

nationerne konstaterer Ole Bay en markant vækst i disse omkring 1380 og en aftagen fra ca. 1490. Forklaringen søger han i udviklingen for institutioner, for persongrupper og for typer af donationer; men et problem er at gennemskue, hvilke retlige fænomener adkomstbrevene egentlig dækker over; gaver kan ligge bag skødninger, pantsætninger, pensionsaftaler og andre retshandler, men behøver ikke at gøre det, selv om den verdslige part gerne så dem betragtet som ensidige uegennyttige gaver. »Man aner en udvikling fra gave- og tjenesteudveksling til mere klare økonomiske relationer«, konkluderer Ole Bay: »En del af forklaringen kan være ændringer i mentalitet eller blot i ordenes betydning«, og man skal være sig for at sætte lighedstegn imellem gavernes omfang og fromheden. At princippet om noget for noget i reglen lå bag, viser for øvrigt de mange søgsmål, der efter reformationen blev anlagt af donatorernes arvinger, fordi sjælemesser blev afskaffet.

Religiøsitet lader sig ikke kvantificere, fastslog Troels Dahlerup. Det kommer ikke bag på forfatteren af bogens sidste bidrag, *Lars Bisgaard*, som behandler »Det religiøse liv i senmiddelalderen« med undertitlen »En tabt dimension i dansk historieskrivning«. Han indleder med et citat af Michael Gelting: »Dansk middelalderforskning har været kendetegnet af en ejendommelig mangel på interesse for kirken«, og specielt når talen er om den ægte vare, kirken idéer og dens indre liv. Historikerne har stort set været uinteresserede i den side af sagen, hvilket må forbløffe, når man betænker, at middelalderens retssystem ikke kunne fungere, hvis gudsfrygt ikke var en realitet. Hvis alle på tinge turde sværge falsk, var alle sagsøgte dermed frifundet – hvad intet retssystem kan leve med, biskop og bedste bygdemænd til trods. Lars Bisgaard be-

høver ikke mange sider for at demonstrere historikernes almindelige afmagt, når talen er om religionens rolle. Denne materialistiske tradition i historiefaget er heldigvis inden for de seneste år blevet anfægtet – og Gud ske lov for det – af blandt andre Gelting, Ingesman og netop Bisgaard, som da heller ikke har svært ved at pege på fremtidige forskningsopgaver – selv om vort hjemlige kildemateriale er sparsomt. Men det gjaldt jo også de foregående emner: den senmiddelalderlige krise, godssystemet, land og by-problemet, mand og kvindeforholdet, genstandsfundene osv. i senmiddelalderen – og på disse områder har man jo ikke holdt sig tilbage. Man har undret sig over, at de for os at se store katastrofer, som f.eks. pestepidemierne, ikke nævnes i de skriftlige kilder, men så glemmer vi religionen, den omstændighed, at middelalderens prædikener ustandseligt formanede: Husk, at du skal dø!, og på kirkevæggen siger de døde til de levende: Som vi er, skal I snart være! Bisgaard citerer C.F. Allen for opfordringen til at åbne øjnene »for de mange kræfter, der røre og bryde sig i samfundets indre«, for de vilkår »hvorunder menneskene arbejde og stræbe«, for først da vindes den rette fortrolighed med tiden og dens forhold og begivenheder. Denne bogs afsluttende bidrag giver samlingen dette nødvendige perspektiv.

Som resultat af et seminars snævre rammer er vi kommet vidt omkring, næsten hele kompasset rundt, selv om dette, kompasset, og andre teknologiske fremskridt ikke blev omtalt. Vi kom flere gange undervejs uden for perioden med det uheldige navn »senmiddelalderen«, som jo umuligt kan udskæres med dybe snit. Med et ekko af Eco er hele middelalderen vores »førnutid«, den nære fortid, som virker i os endnu. »Det, vor tidsalder måske virkelig har til fælles med middelalderen, er, når alt

kommer til alt, den grådige altfavnende mangfoldighed«. »Danmarks Senmiddelalder« afspejler denne mangfoldighed, for man kan ikke behandle det som homogent, der ikke er det. Men vi kan da forsøge at »samentænke«.

På bogens omslag er gengivet en bleg, blodfattig Magnus Petersen-akvarel af kalkmaleriet »Livets hjul« i Tingsted kirke. Igen er døden det sikre, men motivet kan afføde spørgsmålet, om det

går opad eller nedad for dansk middelalderforskning på et tidspunkt, da flere af dem, der længe har tegnet faget, håber på afløsning. Kort sagt, er det skumring eller gry? Digteren fortsatte: »Derpå må I unge svare«. Man kan konstatere, at det har mange af dem gjort på en overbevisende måde med deres bidrag til bogen. Krise – for hvem? Ikke for middelalderforskningen, den trives.

Landboreformerne – kontinuitet eller revolution

Af Peter Fibiger Bang

Bo Johansen: *Kontinuitet og vækst. Landbrugets strukturelle udvikling på Falster 1760-1810. En historisk-statistisk undersøgelse.* (Landbohistorisk Selskab, 1994). 153 s., 88 kr.

Thorkild Kjærgaard: *The Danish Revolution 1500-1800. An Ecohistorical Interpretation. Studies in Environment and history.* Translated by David Hohnen. (Cambridge University Press, 1994). 314 s., 35 £.

Siden jubilæet for Stavnsbåndsløsningen i 1988 har vi set en lang række af handlinger om landboreformperiodens danske landbrug. Den mest markante og kontroversielle af disse var Thorkild Kjærgaards disputats *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, der nu er udkommet i en engelsk udgave, og samtidig har vi gennem Landbohistorisk Selskab fået Kjærgaards tidligere elev Bo Johansens besvarelse »Kontinuitet og vækst« af en prisopgave udskrevet på Københavns Universitet i forbindelse med føromtalt jubilæum.

Kjærgaards disputats fremlagde den

opfattelse, at Danmark omkring 1750 befandt sig i en økologisk krise med overgræsning, udpining og nedbrydning af jorden, rovdrift på skoven og brændselsmangel forårsaget af en meget kraftig befolkningsvækst i lighed med u-landene i dag. Denne togt man fat på at løse gennem en driftsomlægning, der betød en opdyrkning af overdrevene med den kvælstofsikserende foderafgrøde kløver og afvanding af markerne, hvorigennem både græsningsproblemer og udpiningsproblemer blev løst, samtidig med at produktionen voksede i hidtil uset omfang. Sideløbende hermed løste man brændselsproblemerne ved en import af kul og jern, og derigennem hindredes nedbrydningen af skoven. Denne omlægning var ved at være fuldført omkring år 1800 og havde ændret de sociale styrkeforhold i statsmagtens og gårdmændenes favør. Disse gennemførte i omlægningens slutfase landboreformerne for at befæste deres nyvundne styrke på bekostning af godsejerne og husmændene og til skade for Danmark, der ændredes fra et decentralt socialt ansvarligt samfund til et behårdt libe-

ralt samfund med et tilhørende centralistisk bureaukrati. Der skal ikke her bruges plads på en længere gennemgang af Kjærgaards disputats, i stedet kan der henvises til anmeldelsen i *Historie* Ny rk. 19 (s. 737), til *Historisk Tidsskrift* 1992:1 og *Fortid og Nutid* 1992:1, hvor oppositionsindlæggene ved disputatsforsvaret blev bragt, og til et af de kommende numre af sidstnævnte tidsskrift, hvor undertegnede med udgangspunkt i bogen diskuterer økohistorie. Alene skal det bemærkes, at debatten afslørede alvorlige mangler i argumentation og kildegrundlag.

Jeg vil derfor først og fremmest holde mig til at vurdere den engelske udgave. Denne er undergået en række ændringer for at gøre den kortere. Disse består hovedsageligt i, at det store bilag med dokumentationen for kløverdyrkning i Danmark samt en række figurer og illustrationer er blevet udeladt, hvilket næppe har den store betydning for læsningen af bogen. En af udeladelserne forekommer dog uheldig. Det drejer sig om grafen, der på s. 149 i den danske udgave viser udskiftningens kronologiske forløb i Jylland. Med den i hånden kunne læseren lettere vurdere holdbarheden af Kjærgaards totale omvurdering af udskiftnings- og selvejereformerne. For ham var de et spørgsmål om magt, ikke om produktion. Ifølge Kjærgaard skulle de nemlig være fulgt efter en driftsomlægning karakteriseret ved indførelsen af kløver og overdrevenes opdyrkning og afspejle en heraf følgende styrkelse af gårdmandsklassen. Men sammenligner man grafen over udskiftningens kronologi med Kjærgaards egen kortlægning af kløverens gradvise indtog i Danmark mellem 1775 og 1805, synes hans konklusion at vakle. Snarere ser kløverens indtog ud til at følge efter udskiftningen. Uden grafen forekommer det mig derfor, at læseren er frataget en vigtig mulighed for at kig-

ge Kjærgaard i kortene, særligt fordi bogens publikum næppe vil have noget synderligt kendskab til Danmark i reformperioden. Derudover er selve teksten også enkelte steder blevet forkortet, dels gennem egentlige udeladelser, dels gennem en let omskrivning. Men i det store og hele svarer brødteksten i de to udgaver dog til hinanden. Selve oversættelsen synes også at være blevet vellykket, så man bevarer indtrykket af Kjærgaards meget levende, sprudlende og engagerede danske prosa, der gør bogen til en fornøjelse at læse, også på engelsk. Naturligvis kan man finde unøjagtigheder i detaljen, men næppe nogen, hvor teksten væsentligt ændrer betydning. Det er derfor i hovedsagen blevet en vellykket udgivelse.

Alligevel savner man dog, når forfatteren nu faktisk enkelte steder var gået i gang med at redigere i teksten, at han så havde taget bladet fra munden og indarbejdet en stillingtagen til nogle hovedpunkter i den skarpe kritik, der fulgte i kølvandet på disputatsen, om ikke andet så i noteapparatet. Men det har der måske ikke været mulighed for? Savnet er særligt stort, fordi det billede, Kjærgaard i bogen giver af den øvrige forskningstradition i opgøret med denne, er groft forsimplet og sætter den i bås med forrige århundredes besyngelse af den oplyste enevældes liberale landboreformer, der forvandlede et dorskt, bagstræberisk fællesskabslandbrug til et dynamisk, ekspanderende individuelt driftssystem. Denne opfattelse begyndte dog allerede så småt at krakelere ved Stavnsbåndsløsningens 100-års jubilæum ved arbejder af Johannes Steenstrup og V. Falbe-Hansen (se Ole Feldbæk i *Historisk Tidsskrift* 1989:1), og med dette århundredes forskningsindsats inden for sociale og økonomiske forhold er der i de sidste 30 år begyndt at tegne sig et noget mere nuanceret billede. Men måske burde man snarere

takke Kjærgaard for at fastholde den hårde konfrontationslinje og samtidig forlægge slagmarken til et internationalt forum. Dermed har han vist vejen og efterladt en udfordring til den øvrige danske forskning om nu også internationalt at give sit bud på landboreformerne. Forhåbentligt vil dette med tiden kunne få dansk forskning til at orientere sig mere internationalt og inddrage de europæiske erfaringer i analysen af den transformationsproces, der udgør en af de væsentligste forudsætninger for nutidens samfund. Dette arbejde er knapt begyndt.

Mens vi venter på det, kan man passende rette opmærksomheden mod Bo Johansens meget interessante og ofte overraskende statistiske studie fra Falster. Som ovenfor nævnt er bogen oprindeligt en besvarelse af et prisspørgsmål udskrevet i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet i 1988 med ordlyden »Det danske landbrugs strukturelle udvikling ca. 1760-ca. 1810.« Den er nu yderligere blevet gennemarbejdet, hvilket bl.a. har resulteret i, at mange af den oprindelige besvarelses tabeller er blevet omarbejdet til grafiske figurer, hvorved bogen er blevet behagelig overskuelig.

Som elev af Kjærgaard (jf. forordet) tager forfatteren sit udgangspunkt i den meget ensidige billede af dansk landboreformforskning som alt for reformvenlig. Årsagen til denne reformvenlighed finder han i det forhold »at det er sejrherrene, der skriver historien. Sejrherrerne er i denne forbindelse reformtilhængerne« (s. 11). Dette har gjort sig gældende lige siden reformperioden, hvorfor mange af de vigtigste samtidige kilder er færvæde i uheldig grad som fx landøkonomen Gregers Begtrup's store beskrivelse fra starten af det 19. århundrede af Danmarks landbrug omkring 1800, der har domineret forskningens billede lige siden. Mens man måske nok kan være uenig i Bo Jo-

hansens billede af forskningen i dag, kan man næppe i synderlig grad diskutere hans vurdering af store dele af kildematerialet. For at befri sig fra dettes forudindtaget har Bo Johansen derfor sat sig for at fremskaffe »et statistisk materiale, der uafhængigt af tidens debat, kan vise nogle udviklingstendenser indenfor landbruget« (s. 11).

Men inden Bo Johansen går i gang med dette, opstiller han en model til beskrivelse af den strukturelle udvikling i landbruget fordelt på seks variable, nemlig landbrugsbefolkningen, landbrugenes størrelsesfordeling, det tekniske niveau, landbrugsproduktion, arrondering og driftsmåde samt besiddelsesmåde. Man vil naturligvis altid kunne diskutere, hvilke faktorer man skal inddrage i en model, men mon ikke der trods alt burde være blevet plads til godsejeren og hans påvirkning af bøndernes drift som en syvende variabel? Det forekommer i hvert fald undertegnede, at en sådan kvalitativ variabel ville kunne have bidraget til at sætte yderligere perspektiv på undersøgelsens mange interessante statistiske resultater. Det kan næppe overraske nogen, at Bo Johansen ikke har fundet det muligt at fremskaffe et sammenhængende statistisk materiale for landet som helhed, men har valgt at indskrænke sin undersøgelse til en del af Falster svarende til 1% af det samlede bønderhartkorn i Danmark, hvor det nødvendige kildemateriale var til stede. At der kan komme problemer omkring områdets repræsentativitet i forhold til resten af landet er så noget, man må tage med, men næppe kan gøre meget ved i første omgang. Hovedkilderne til undersøgelsen er folketællingerne fra 1769, 1787 og 1801 samt ca. 900 skifter fra området. Dem behandler han grundigt i undersøgelsens kapitel 2, og det lykkes ham overbevisende at nuancere den hidtil herskende opfattelse af problemerne i

forbindelse lever udnyttelse af skifternes oplysninger, således at han gennem deres nettoaktiver kan få et rimeligt mål for den økonomiske udvikling. I det hele taget afslører afhandlingen en høj grad af metodebevidsthed, hvilket ses alene af det forhold, at afhandlingens første tredjedel er viet denne dimension, og det kommer naturligvis analysens resultater til gode. Dog kunne man måske have ønsket sig, at der var blevet gjort forsøg på at beregne usikkerheden på det statistiske materiale.

Så følger en række kapitler, der gennem en opdeling af perioden i 10-årsintervaller undersøger udviklingen i de strukturelle variable, hvorefter bogen afsluttes med et kort konkluderende kapitel. Heri skriver Johansen: »Hovedindtrykket af det statistiske materiale, der her er fremlagt, er vækst. Ikke alene i undersøgelsesperioden 1760-1810, men helt tilbage fra begyndelsen af 1700-tallet... Alt dette gjorde, at bondebrugene kunne gøre sig stadig mindre afhængige af klimatiske udsving, og behovet for de risikominimerende foranstaltninger, som det gamle dyrkningsfællesskab leverede, mindskedes ... Landbruget havde da nået et stade, hvor udskiftningen og de øvrige reformer ikke betød en revolution, men snarere en continuation, som skabte grundlaget for en fortsættelse af den vækst, der karakteriserede perioden forud« (s. 131). Hermed bekræfter han billedet, som efterhånden har vundet hævd, af et dyrkningsfællesskab, der langt fra var statisk, men var i stand til at udvide produktionen i takt med befolkningsvæksten. Samtidig maner han til besindighed i vurderingen af udskiftningens betydning for driften, idet han i den undersøgte fase ikke kunne dokumentere nogen overvældende effekt af udskiftningen. Først efter 10 år synes der at være nogle tegn på effekt og da særligt hos selvejerne. Om dette resultat ubetinget

kan overføres på landsplan, er dog langt fra sikkert. Udskiftningen på Falster kom sent i forhold til landet som helhed, måske fordi man allerede i mange år – sandsynligvis på foranledning af lensmand Joachim von Barnewitz – havde dyrket den kvælstofassimilerende afgrøde ærter, hvorfor man måske ikke i samme grad følte behovet for reformer (Kjærgaard da. udg. s. 72-74, eng. udg. s. 75). Desuden er Johansens vurdering af produktionens størrelse, som han også selv erkender, forbundet med stor usikkerhed, idet det kun for et mindretal af de undersøgte skifter var muligt at vurdere denne, nemlig kun 155 ud af 564. Dette gælder i særlig grad de to intervaller 1770-79 og 1780-89, hvori han konstaterer så stor vækst, at produktionen i den resterende undersøgelsesperiode fremstår som næsten konstant. Dermed bliver effekten af udskiftningen, der netop lå i slutfasen, meget lille. De to intervaller baserer sig nemlig kun på henholdsvis 16 og 7 belæg, hvilket næppe er nok til at udtale sig om produktionen i de to intervaller, når man betænker, at det undersøgte område dækker ca. 450 gårde. Alligevel konstaterer han: »Der synes dog at være en tendens til øget udsæd op gennem 1700-tallet, med en stærk stigning fra 1760'erne til 1780'erne« (s. 97). Her burde han have ladet sig nøje med første del af konklusionen. Endelig viste debatten i forbindelse med Kjærgaards undersøgelse af indførelsen af kløver i Danmark, at udskiftede landsbyer lettere var i stand til at reformere driften og indføre kløver (Karl-Erik Frandsen i *Fortid og Nutid* 1992:1). Mens der måske derfor kan spores en tendens til at undervurdere betydningen af udskiftningen i Bo Johansens materiale, er der dog ikke nødvendigvis tale om et brud med den for tiden dominerende opfattelse, som den fx er kommet til udtryk hos Ole Feldbæk i *Danmarks økonomi-*

ske historie 1500-1840 fra 1993 og i Claus Bjørns bidrag til *Det danske landbrugs historie* fra 1988. Faktisk synes den at bekræfte den opfattelse, at udskiftningen ikke bevirkede et produktionsboom fra dag til dag, men at der fulgte mange års eksperimenter og slid med hegning og overdrevsopdyrkning, før man fik fuld effekt. Således kan der være god grund til fremover økonomisk at skildre perioden mellem ca. 1750 og 1850 i sin helhed, i stedet for som oftest at lægge et skel ved lovreformernes ophør i 1800-tallets første årti. På den baggrund forekommer det derfor rimeligt at acceptere S.P. Jensens skøn (i *Bol og By* 1987:2) over kornproduktionens størrelse omkring 1800 til ca. 7 mill. tdr., hvilket ligger i den lave ende af, hvad man normalt har anslået netop under indtryk af reformernes formodede virkning. Derigennem vil der blive plads til en pæn vækst op til ca. 1840, hvor vi har de første rimeligt sikre oplysninger om produktionens størrelse.

På baggrund af den nævnte forbeholdenhed over for udskiftningens driftsmæssige betydning ser Bo Johansen derfor ligesom Kjærgaard dens betydning i første omgang som liggende et andet sted end det økonomiske. Mens Kjærgaard dristigt tolker den som en reform, hvis mål var mere magt til enevælden, så ser Johansen dem mere besindigt – men ikke mindre nytænkende – som en løsning på de problemer, befolkningsvæksten i det 18. århundrede skabte. Gennem udskiftningens oprettelse af små husmandssteder muliggjorde man en optagelse af det stadigt voksende befolkningsoverskud i landbosamfundet (s. 76-77 og 130-131). Alleerede Birgit Løgstrups studie over »Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede« (i *Bol og By* 1986:2), der påviser, at befolkningsvæksten førte til en

gradvis indskrænkning i husmændenes græsningsrettigheder til landsbyjorden, pegede i den retning. Men efter Bo Johansens studie er den ofte fremførte opfattelse af husmændene som udskiftningens store tabere næppe længere holdbar. I stedet tegner sig et billede, hvor udskiftningen afspejler resultatet af en ny social orden skabt af en øget befolkning. Faktisk påviser Bo Johansen, at der i hvert fald for Falsters vedkommende snarere har været tale om en forbedring, idet de udskiftede husmænd faktisk fik bedre græsningsmuligheder end i landsbyfællesskabets sidste tid (s. 90). Dette får ham dog ikke til at undervurdere husmandsbefolkningens ofte kummerlige forhold (s. 128).

De her anførte forhold er langt fra de eneste interessante i Bo Johansens undersøgelse. Den statistiske tilgang giver mange overraskende og spændende resultater, der fortjener, at man i de kommende år vil forholde sig til dem. Samtidig må man sidde tilbage med håbet om, at andre vil tage tråden op og lave lignende undersøgelser for andre områder af landet. Kun herigennem vil man kunne overvinde problemet om de enkelte lokalområders grad af repræsentativitet.

Står valget derfor mellem revolution som hos Kjærgaard eller kontinuitet som hos Bo Johansen, må man, hvis man insisterer på at fastholde forestillingen om en veritabel landbrugsrevolution, samtidig være opmærksom på, at de strukturreformer, der dominerede perioden mellem 1780 og 1805, ikke ændrede alting fra dag til dag. De var en ramme, der først gradvist blev udfyldt, og ikke, som Kjærgaard mener, slutstenen på en eksplosiv vækst nærmest *overnight*, der herefter lagde sig som »en møllesten om halsen på det danske samfund« (da. udg. s. 223, eng. udg. s. 251).

Statslig nødret 1932-1945

Af Niels Wium Olesen

Henning Koch: *Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*. (Gyldendal, 1994). 593 s., 350 kr.

Med denne retshistoriske afhandling om den statslige nødret i Danmark fra starten af 1930'erne til befrielsen i 1945 erhvervede Henning Koch i januar 1994 den juridiske doktorgrad. Emnet er de forfatningsmæssige og juridiske forhold, der gør sig gældende i den situation, hvor den udøvende magt tilsidesætter gældende lovgivning – herunder også forfatningen – for (angiveligt) at sikre statens opretholdelse og dens indre såvel som ydre fred og sikkerhed. Ofte, eller måske nærmere: ideelt set, vil der være tale om, at myndighederne går imod forfatningens *bogstav* – for at redde dens *ånd*. Fordi det »ingen mening (har) at lade staten gå under – for at redde forfatningen« (s. 35).

Den statslige nødret anvendes i forbindelse med politiske uroligheder eller i tilfælde af – eller overhængende fare for – krig. Ordenspolitiet vil være den udøvende magts redskab til opretholdelse af den indre fred, hvorunder de politiske frihedsrettigheder ofte vil være de første forfatningsgivne rettigheder, der bliver indskrænket. Derfor behandler Koch især »de politiske frihedsrettigheders skyggesider; (...) den nødsituation, hvor de ikke gælder – heller ikke i et demokrati« (s. 15).

Den historiske ramme er de politisk, socialt og økonomisk dramatiske 1930'ere og det danske samfunds store prøve i nyere tid – besættelsen. Undertitlens »1932-1945« markerer året for kommunisternes indtog i Folketinget

(og dermed skabelsen af en væsentlig agitatorisk platform) til befrielsen 1945. Der er i hele bogens historiske gennemgang primært tale om »det officielle Danmarks samtidsopfattelse« af de givne problemer – altså om regeringens, politikernes, administrationens, militærets, domstolenes og politiets opfattelse af farer og fjender, modforholdsregler herimod og sidstnævntes konsekvenser.

Det var de politiske yderfløje, som var frygtet af »det officielle Danmark«: Kommunisterne i stort set hele perioden og de yderligtgående højrepartier – LS, Bondepartiet og de danske samt det tyske mindretals nazister – i perioden fra slutningen af 1930'erne til omkring 1942/43.

Socialdemokratiet er i høj grad den centrale aktør bag Kochs eufemisme »det officielle Danmark«; synligt og institutionelt som regeringsparti fra 1929, men også med indflydelse i administrationen, i politiet og i militæret. Denne identifikation af Socialdemokratiet med staten (i videst mulig forstand) er set før i faghistoriske afhandlinger, men da oftest brugt i politisk-økonomisk forstand: om indflydelsen på den økonomiske fordeling, på arbejdsmarkedet og i uddannelsessektoren etc.

Koch fremdrager kolossale mængder af tidligere ubenyttet og meget spændende kildemateriale og demonstrerer bogen igennem dygtig og sikker beherskelse af historisk metode og analyse. Alligevel afsløres hans udgangspunkt i et andet fag. I første kapitel gøres læseren nemlig bekendt med *formålet* med undersøgelsen, som er at definere, hvorledes man i dag kan »sætte grænserne

for vilkårligheden – den uhammede magtudøvelse« (s. 24, se også s. 36). Det handler altså ikke i første omgang om historisk erkendelse, men derimod om juridisk.

For historiefaget er det jo unægtelig en slående ublufærdighed over for det at *definere* et i bund og grund politisk og fageksternt formål med sin videnskab. Det er vist omkring 15-20 år siden, det var *comme il faut* i Clios have.

Dette afsæt i juran præger dog meget sjældent (om overhovedet) Kochs historiske analyse i negativ retning, men giver derimod en charmerende *Verfremdungs*-effekt.

Kochs bog er delt op i ti kapitler, hvoraf de to første må betegnes som indledende. De resterende otte kapitler er en historisk sagsfremstilling af den undersøgte problematik. Bogen slutter med en kort juridisk konklusion, hvor Koch på baggrund af sine historiske undersøgelser opstiller otte krav til anvendelsen af nødretten. Samtlige forsøger at begrænse den førnævnte vilkårlighed og »den uhammede magtudøvelse«. Bagest i bogen er et fyldigt engelsk summary samt et solidt og spændende noteapparat.

Første kapitel er et komparativt udblik til nødretstraditionerne i de tre »store« europæiske lande (Frankrig, Weimartyskland og Storbritannien). Statslig nødret er et »juridisk tabu« (s. 17), nærmest forbigået i såvel forfatninger som juridisk faglitteratur, men det ses i de tre lande, at man i samme periode rent faktisk anvendte nødretten, og at man var villig til at gå langt i fortolkningerne for at legitimere nødretsforanstaltningerne i forhold til forfatningen og den almindelige retsbevidsthed.

Weimartyskland og især det socialdemokratisk dominerede Preussen er i denne forbindelse særlig interessant, da SPDs nederlag og senere udrensning

blev det skrækscenarium, de danske socialdemokrater forsøgte at afværge.

Dernæst følger et kapitel om »Den politiske kultur i Danmark i 30'erne«, hvor fokus i høj grad er lagt på kommunisternes og højrefløjens kritik af og lejlighedsvis trusler mod det parlamentariske demokrati. Og hertil det officielle Danmarks og især Socialdemokratiets opfattelse af disse trusler fra yderfløjene. I kapitlet præsenteres også oprindelsen til bogens titel (*Demokrati – slå til!*), som i 1933 var DSUs parole over for især de fascistisk inspirerede korps (s. 92).

Uundgåeligt præsenteres i denne forbindelse også Hartvig Frisch' klassiker *Pest over Europa* fra 1933, hvor han netop behandlede det problem, yderfløjene udgjorde for de pressede demokratier i 1930'erne. Frisch mente på baggrund af Hitlers magtovertagelse og det tyske søsterparti, SPDs nederlag, at demokratiet skulle gå aktivt, fysisk om nødvendigt, ind i bekæmpelsen af yderfløjene. Før det blev for sent.

Koch hævder dermed, at Socialdemokratiets »uskyld som statsbærende parti blev endeligt taget« i 1930'erne og kredser i den forbindelse omkring den nietzsche'ske frase, som Frisch også anvendte, »Viljen til Magt« (s. 82ff).

Begrebet kan naturligvis opfattes som centralt i den statslige nødretsproblematik, fordi tilstedeværelsen af magtviljen er en forudsætning for at anvende nødretten, ligesom samme magtvilje også kan komme over i den førnævnte »uhammede magtudøvelse«.

Socialdemokratiet skulle ifølge Koch have fået denne »vilje« i løbet af 1930'ernes kamp for demokratiet, og han citerer i den forbindelse J.O. Krag's ord (fra 1955) om Frisch: »Udtrykket 'vilje til magt' ... bærer lidt af den vel uundgåelige smitte i sig fra pesten, der skulle bekæmpes«, og Koch fortsætter for egen regning: »Statsræsonen havde

sneget sig ind på Socialdemokratiet« (s. 84).

Spørgsmålet er, om ikke Socialdemokratiets »tab af uskyld«, »vilje til magt« og statsræsoneren ikke var en langt ældre sag? Og om ikke Krag-citatet i stedet bar lidt vel rigeligt præg af de 20 efterfølgende års erfaringer?

For det første har det danske socialdemokrati altid (selv i forhold til de udenlandske søsterpartier) været kendetegnet ved en overordentlig stor tiltro til netop staten som magtpolitisk løfte-stang for partiets formål. For det andet blev partiet under Første Verdenskrig eftertrykkeligt smurt ind i realpolitik-kens beskidte verden. Og endelig: da partiet sad alene med regeringsmagten ved overenskomstforhandlingerne i 1925, viste det så megen »vilje til magt«, at det greb ind i konflikten *mod* det største fagforbunds ønske. Angiveligt af hensyn til samfundsøkonomien.

Dét må være et større udslag af »vilje til magt«, statsræson og tab af socialdemokratisk uskyld end at indvilge i (i 1933 foreløbigt kun på det proklamatoriske plan) at indskrænke frihedsrettighederne for de kommunister og fascister/nazister, der kun ville demokratiet og Socialdemokratiet alt ondt.

Herefter behandles politiets centralisering i 1930'erne, debatten om et statsligt enhedspoliti, de første politiudrykningskorps, der arbejdede på tværs af politikredsene, vedtagelsen af den såkaldte urolov fra 1934 efter hvilken »Sammenslutninger og Korps, som har til Hensigt ved ulovlig Magtanvendelse at øve Indflydelse paa politiske eller offentlige Anliggender, er forbudt« (s. 125) samt indskrænkninger i forsamlingsfriheden etc. Altså de første begyndende modforholdsregler mod, hvad der blev opfattet som trusler mod samfundets indre fred, og hermed også de første diskussioner om suspension af visse grundlovsfæstede rettigheder. Ind-

skærpes skal det dog, at 1934-loven ikke var grundlovsstridig, da »sammenslutningerne« havde *ulovlige* formål, men den var et første indgreb mod de politiske frihedsrettigheder og må derfor benævnes som en undtagelseslovgivning eller som »uegentlig nødret«.

Kochs store interesse for politiet fører ind på mange spændende aspekter. Som den udøvende magts redskab var politiet en central aktør. Koch afdækker de forskellige interesse modsætninger inden for etaten og i Politiforbundet og viser, hvordan politikerne brugte og blev brugt af begge instanser.

Ledende politifolk erkendte blankt, at kriminaliteten reelt var for nedadgående, men at et enhedspoliti snarere skulle styrke den bestående samfundsordning over for kommunister, der forsøgte at udnytte 1930'ernes i social henseende »vulkanske Atmosfære« (s. 131).

Resultatet af debatten blev en stigende centralisering af politiet, stærkt forøget mandskab og bevæbning af samme. Kulminationen var oprettelsen af Rigspolitiet i 1938. Hermed var det muligt at gribe ind over for større uroligheder uden at inddrage militæret.

Det fremgår tydeligt, at det for socialdemokrater var en varm kartoffel. Ved folketingsdebatten om Rigspolitiets indførelse argumenterede ledende partifolk for, at enhedspolitet skulle oprettes på grund af den stigende kriminalitet. Som Koch tørt bemærker, var det »mindre end den halve sandhed« (s. 135).

Flere oppositionspolitikere havde lugtet lunt, og selv om de måske ikke var uenige i Rigspolitiets oprettelse, skulle socialdemokraterne ristes. Det blev de af bl.a. Venstres Svenning Rytter, der kaldte Rigspolitiet for »Socialdemokratiets blå gendarmer« (s. 134).

Det er i efterkrigstiden ofte blevet lastet Socialdemokratiet, at det fokuserede så meget på truslen fra venstre og mindre på den fra højre. Koch indskær-

per hertil, at DKP eksplicit havde en voldelig omvæltning af samfundet på programmet – og også havde demonstreret sin vilje til at gøre ord til handling. LS og nazisterne var dog – foreløbigt – »kun« stærkt antiparlamentariske (s. 126).

Da krigen og senere besættelsen indtrådte, viste »det officielle Danmark« dog højrefløjen trods. Den tyske tilstedeværelse fik de forskellige højregrupperinger til at vejle morgenluft og føre sig frem som politisk alternativ. Ifølge »fredsbesættelsens« aftaler mellem værnemagten og den danske regering var landets indre fred udelukkende et dansk anliggende, så længe de tyske militære interesser blev tilgodeset. Disse interesser blev bl.a. defineret som, at der var ro og orden i landet. Men den danske regering frygtede frem til udgangen af 1940, at de danske nazister ville tiltvinge sig magten i ly af de tyske bajonetter ved at skabe så megen »uro i gaden«, at regeringen ikke ville vise sig opgaven voksen.

Det var en yderst delikat opgave for den udøvende magt at sætte sig op imod besættelsesmagts ideologiske fæller: Kunne man regne med de aftaler, der blev indgået med besættelsesmagten, om at opretholdelse af ro og orden i landet var en dansk opgave? (Det kunne man som bekendt ikke). I sommeren 1940 kom det til regulære gadekampe mellem danske nazister og politiet i Roskilde og ved det navnkundige Spadeslag i Haderslev, hvor også tyske værnemagtssoldater deltog på nazistisk side. Ved disse lejligheder greb politiet ind med mødeforbud og arrestationer. Domstolene hjemlede disse skridt i nødretten (s. 181f), og Koch vurderer dem som værende grundlovmæssige (s. 413).

Det var altså den udøvende magt – men sanktioneret af den dømmende – der påtog sig ansvaret for at bryde Grundlovens bogstav for at redde dens

ånd. Det må ses i lyset af, hvor betænkeligt det måtte være, hvis den lovgivende magt (Rigsdagen) lovgav om grundlovsstridige mødeforbud (og andet). Dermed ville en stor del af det parlamentariske demokratis legitimitet formentlig gå fløjten, medens der i det danske samfund (troligt) var en forventning om, at domstolene var uafhængige (og »grundlovmæssige«, som Koch tilføjer s. 182) og udelukkende hjemlede tiltagene i nødretten.

Koch redegør også for de mange episoder, der var i besættelsens første år, hvor frygten for kupplaner fra højre og eventuelle forsøg på grænserevision fra det tyske mindretals nazisters side konstant var stærk. Hertil mobiliserede den udøvende magt også, men problematikken blev besværliggjort af de danske myndigheders uvished over for besættelsesmagts holdning.

Interneringen af de danske kommunister i juni 1941 og den senere kommunistlov i august er den bedst kendte forfatnings- og nødretsmæssige konflikt i perioden. Den behandles da også ganske udførligt i Kochs disputats. »Endelig« ... må man sige, da det om dette emne har været småt med analyserende skildringer af den juridiske side af sagen, men rigeligt af polemiske. Det er fortjenstfuldt, at Koch pointerer, hvordan efterkrigstiden har fokuseret på kommunisternes antifascisme i 1930'erne og glemt deres antiparlamentarisme. Kommunisternes deltagelse i modstandskampen gav dem aflad for antiparlamentarismen.

Koch minder os om, kommunisterne i 1933 i tidsskrifter udtrykte sig således: »Der findes ingen mellemvej mellem proletarietets diktatur og reaktionens pansrede næve!« – Koch forsætter: »da krigen brød ud mellem Tyskland og Rusland den 22. juni 1941 skulle den ikke-kommunistiske og den ikke-fascistiske verden til at vælge en grimasse,

der kunne passe til ét af disse alternativer« (s. 253).

Det er i høj grad blevet diskuteret i eftertiden, hvor heldig en hånd danske beslutningstagere havde i den forbindelse. Og hvor moralsk kortene blev spillet ud. Men situationen var i høj grad vanskeliggjort af det tyske pres, og kommunisterne havde ikke gjort meget for at blive betragtet som andet end samfundsfjender. Resultatet blev, at den udbredte danske antikommunisme og nazisternes interesse i at neutralisere en potentiel fjende bag linierne gik hånd i hånd. Og kommunisterne måtte bøde.

Myndighederne, regeringen og politikerne var generelt ikke synderligt modvillige mod at internere kommunisterne. Der blev interneret flere, end tyskerne havde bedt om, og der var vel at mærke, som Koch skriver, »tale om rent dansk arbejde« (s. 250).

Grundlovens bogstav blev altså i forbindelse med interneringerne brudt af danske myndigheder, men som Koch har redegjort for, var det ikke første gang under besættelsen. De danske nazister havde også mærket nødretten. Men Koch mener *ikke*, at kommunistinterneringerne kan kaldes grundlovsmæssige, da der ikke var tale om decideret politiretlige forstyrrelser af statens fred (som i tilfældet med de nazistiske gadeuroligheder), men om politisk motiverede frihedsberøvelser (s. 318ff, s. 413f). Koch medgiver dog datidens beslutningstagere, at demokratiets pris, om man *ikke* havde interneret kommunisterne, formentlig havde været, at de i 1941 var blevet sendt til tyske KZ-lejre (og ikke først i 1943 som det skete for nogle).

Påberåbelsen af nødretten nøjedes man dog ikke med mod kommunisterne, og det var ifølge Koch den store statsretlige og politiske fejltagelse. To måneder efter interneringerne blev en lov, der med tilbagevirkende kraft forbød al

kommunistisk aktivitet, vedtaget. Dermed havde det parlamentariske system kompromitteret sig selv. Kommunistloven var klart grundlovsstridig (s. 319f).

Justitsminister fra juli 1941, den tidligere politichef, Thune Jacobsen var manden bag loven. Han ville ikke sidde alene med ansvaret for interneringerne og pressede derfor stærkt på for at få vedtaget en lov. Med hjælp fra højesteretspræsident Troels G. Jørgensen udarbejdede han et lovudkast. I sig selv et brud med magtens tre-delning. Næsten overalt i det politiske system var der betæneligheder ved at lovgive, men politikerne lod sig presse af den fagligt dygtige justitsminister og af den lige så overbevisende højesteretspræsident (s. 318ff).

Koch mener, at »lovsforslaget aldrig nogensinde burde været kommet indenfor Christiansborgs mure« (s. 319). Den eneste saglige hjemmel for interneringerne var at finde i nødretten. Ansvaret burde påhvile »regeringen, ikke lovgivningsmagten«. Hermed har Koch på kompetent juridisk grundlag sat både kommunistinterneringerne og -loven i tiltrængt perspektiv.

Kochs bog bringer for så vidt ingen nye tolkninger af »den store« Danmarkshistorie. Der er så godt som heller ingen diskussion med tidligere historisk forskning. Bogens berettigelse i faghistorisk henseende er snarere at beskrive det politiske univers med et juridisk perspektiv. Dertil kommer, at fremlæggelsen af den store mængde nyt kildemateriale i sig selv kaster så megen erkendelse af sig – også vedrørende andre problemstillinger – at bogen er et stort fremskridt for udforskningen af periodens politiske historie.

Disputatsen er meget velskrevet. Overalt flot fortællende og berettende uden at miste det principielle – nødretsproblematikken – af syne. De personlige kommentarer og konklusioner flettes

sprogligt elegant ind i sammenhængen, uden at man er i tvivl om, at der netop er tale om kommentarer. Forfatteren træder frem i bogen – og man føler sig i gode hænder.

Dertil er bogen også elementært spændende. Med sine letkøbte og fagchauvinistiske fordomme alt for pinligt stillet til skue kunne man ellers nok forventede det modsatte af en juridisk doktordisputats.

Beskrivelsen af samarbejdspolitikens næsten klaustrofobiske råderum er fremragende. Den dans på en meget tynd knivssæg, som samarbejdspolitikken var, skinner klart igennem. Også hvor rene og ædle udøvernes motiver ofte, men ikke altid var. Hvor dygtige, skarpsindige og til tider hvor *dristige* de var. Men – ak – også hvor potentielt farlig og moralsk betænkelig samarbejdspolitikken kunne være. Og måske i sidste ende også, hvor usandsynligt *heldige* udøverne var i deres gerning: at det ikke gik værre, end tilfældet var. Disse betragtninger fremgår ikke eksplicit af bogen, men af den narrative sammenhæng – og det er flot.

Med hensyn til det førnævnte (tilnærmelsesvis) lighedstegn mellem staten og Socialdemokratiet godtgør Koch, at der er noget om snakken. Det er et centralt og væsentligt aspekt ved disputatsen. Det er således interessant, at det dengang overvejende konservative embedsmandskorps tilsyneladende var meget loyalt og uden interesse modsætninger i forhold til Socialdemokratiet. Realpolitikken kræver sin mand og sin handling, og dér synes det store og tidlige så forkætrede arbejderparti og de tilsyneladende handlingsorienterede og teknokratiske embedsmænd at være fuldstændig på linie – i Kochs fremlægning.

Det er interessant, men også noget overraskende, og det er en skam, at Koch ikke er gået ind i en problematisering

og diskussion af dette. Tvivlen melder sig også hos læseren, om det nu også altid var så konfliktløst. På sin vis kan man sige, at denne efterlysning af en behandling af dette problem bunder i en *historisk* erkendelsesinteresse, som netop ikke er Kochs, der jo er den *juridiske* erkendelse. En skam er det dog alligevel.

Til tider står lighedstegnet også en tand for uformidlet. Koch citerer fx Thune Jacobsen for at sige til landets amtmænd på et møde i september 1941: »Netop ved at gøre skarp Front mod Kommunismen kunde man sikre Socialdemokratiets fortsatte Bestaaen« (s. 286). Koch burde kommentere dette. I en forsamling af overvejende konservative amtmænd var det vel ikke af hensyn til Socialdemokratiet som sådan, men af hensyn til samarbejdspolitikken (og dermed i dennes selvforståelse: landets bedste) og folkets opbakning bag denne. Justitsministerens pointe var naturligvis: intet Socialdemokrati, ingen samarbejdspolitik, intet folkestyre (så beskåret det end måtte være i 1941). Men i Kochs udlægning står ordene uformidlet og forlængst.

I besættelsestidshistoriografien er opdelingen mellem en konflikt- og en konsensusstolkning ofte blevet gjort. Hvis Kochs disputats skal indplaceres i dette noget rigide skema, så er det på konsensusiden.

Ganske vist har han øje for fx Socialdemokratiets partitaktiske interesser i et forbud mod kommunisterne, men alligevel mener han, at regeringen ikke kunne tage et brud med besættelsesmagten – som blev resultatet med regeringens afgang i august 1943 – på spørgsmålet om kommunisternes internering – »... hertil var besættelsen og befolkningen ikke moden«, som han skriver (s. 265).

En ting er, at Koch ikke fører bevis for denne påstand, at ingen historiker

nogensinde har gjort det, og at det også ville være ganske absurd at gøre det. En anden ting er, at Koch kritikløst overtager samarbejdspolitikernes efterrationaliseringer i befrielsessommeren – og de var ikke præget af sandhedskærlighed, men af øjeblikkets opportunistiske interesser. Men disse efterrationaliseringer er blevet den pæne, friserede og harmoniserede udlægning af besættelsestiden – det nationale klenodie. Hvornår, hvordan, om overhovedet bruddet skulle tages? Ingen kan jo vide det, og det er meningsløst i dag at gøre sig til talsmand for det ene eller det andet tidspunkt. En så lidet underbygget påstand om, at bruddet ikke kunne tages på kommunistinterneringerne, må siges at være klar konsensushistorie.

Alt i alt må Kochs disputats dog også i historikerkredse hilses særdeles velkommen. Det er ikke mindst fortjenstfuldt, at der er kommet en kompetent juridisk vurdering af fx kommunistinterneringerne og -loven, men også fremstillingen af »det officielle Danmarks« opfattelse af 1930'ernes spændte politiske klima er meget velkommen.

Generelt har Koch med sit anderledes

udgangspunkt givet en interessant vinkele på et langt begivenhedsforløb, der ligger i grænseområdet mellem politik og jura. Et evigt aktuelt problemfelt. Koch redegør fint for, hvordan det politiske aspekt blev fremherskende, da det hele skulle fortolkes i efterkrigstiden – blandt andet i Den Parlamentariske Kommission. De juridiske fejltrin i forbindelse med de forskellige nødretstiltag blev gemt af vejen, fordi de politiske interesser bag en pletfri fortolkning var for stærke.

Man kan diskutere det meningsfulde i at forholde sig så konsekvent juridisk til nødretsproblemet, som Koch gør i sin problemformulering. Sagen er vel netop, som Kochs bog viser, at politikken altid sejrer over juraen. Retsopgøret og Den Parlamentariske Kommission var nok besværlige forhindringer på vejen til at lægge det hele bag sig, men udfaldet var vel mere eller mindre givet på forhånd: Selvfølgelig ville det politiske establishment – som helhed, som establishment – klare frisag. Måske – måske? – var det også den bedste udgang på den sag.

Dansk sikkerhedspolitik 1949-1961

Af Kay Lundgreen-Nielsen

Poul Villaume: *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961.* (Eirene, 1995). 969 s.

Dette digre studie over dansk og amerikansk udenrigspolitik blev forsvaret af forfatteren som disputats ved Københavns Universitet i marts 1995. Det er en kulmination efter mange års arbejde

med emnet. En række artikler om del-emner fra forfatterens side har lagt op til en samlet behandling. Resultatet er blevet en meget omfangsrig og stofrig bog om et emne, der hidtil kun i ringe grad har været belyst. Mange og velvalgte fotos, med udførlige tekster, kvikker teksten op, og meget detaljerede registre, forkortelseslister og en udførlig bibliografi gør det trods alt let at orien-

tere sig i de mange sider. Mange delkonklusioner letter også læserens vej gennem de talrige og forskelligartede problemer.

Det skal straks siges, at her foreligger en pionerindsats inden for udforskningen af dansk udenrigspolitik, og i øvrigt også i udforskningen af amerikansk politik over for Danmark i det omtalte tidsrum. Det må stærkt påskønnes, at en forsker har påtaget sig det store slid at besøge et utal af udenlandske, især amerikanske og engelske arkiver for at kunne beskrive og forstå dansk udenrigspolitik. Det er selvfølgelig skammeligt, at det har været nødvendigt at gå sådanne omveje, et forhold forfatteren selv berører i sin indledning (s. 38), og som stærkt blev påpeget af opponenterne ved forsvarshandlingen. Sommeren 1995 førte denne faghistoriske debat om visse ministeriers restriktive fortolkninger af arkivloven af 1992 over i offentligheden ved den hidsige debat om Thule-sagen. Et politisk pres på Udenrigsministeriet og Forsvarsministeriet kan måske nu udvirke, at forskere vedrørende dansk udenrigspolitik efter 1945 kan få rimeligere vilkår. Kendere af forholdene i udlandet har længe undret sig over, at netop Danmark skulle have så mange hemmeligheder at holde på.

På den anden side har denne arkivsituation tvunget forfatteren til at nærme sig de danske synspunkter ud fra de amerikanske og delvis også de engelske indtryk af danskernes holdning. Dermed har han nedbrudt den barriere, der alt for længe har præget studier over dansk udenrigspolitik, for han har været tvunget til også at se sagen fra udlandets, Europas og USAs, side. Det turde ellers være en selvfølge, med Danmarks klare placering i det europæiske magtspil i det 20. århundrede, og med USAs betydelige indflydelse i Europa, især efter 1945.

Det ligger i sagens natur, at en pio-

nerindsats ikke kan behandle alt udtømmende, men kan pege på nye forskningsmuligheder. Det er i høj grad tilfældet med dette værk. Selv om det med forfatterens omfangsrige arkivstudier egentlig er ubilligt at kræve mere, kunne man dog i denne sammenhæng pege på, at heller ikke dette værk, i lighed med de fleste andre danske historikers værker om dette tidsrum, har haft større sans for at gå uden for den engelsk-amerikanske verden. Forholdet til Norden, og især til Norge, er velbelyst, men inddragelsen af tysk og fransk litteratur, endsige arkivstudier, er meget sparsom eller ikke eksisterende. Det er muligt, at forfatteren ikke har kunnet nå at drage fordel af DDRs forsvinden, men vesttyske arkiver har da længe været en mulighed. Også franske udenrigsministerielle akter er tilgængelige til forfatterens slutpunkt, 1961. Forfatteren behandler en række dansk-franske og dansk-vesttyske forhandlinger, men mest ud fra amerikanske kilder! Her er klare muligheder for yderligere forskning. Det gælder også for forholdet mellem Danmark og Polen. Udenrigsminister A. Rapackis ideer om en atomfri zone i Centraleuropa nævnes flere gange, men kun ud fra vestlige kilder. Sammenligninger med mindre europæiske stater som Belgien og Holland foretages stort set kun i konklusionen (s. 857). Ud fra de neutrale småstaters udenrigspolitiske samarbejde i 1930'erne, mellem de såkaldte Oslo-stater, var det ellers et naturligt undersøgelsesfelt.

Det valgte tidsperspektiv, 1949-61, der er velbegrundet ud fra en manglende udforskning af netop det tidsrum og ud fra en vis tilgængelighed af materiale herom, betyder, at forfatteren kun i ringe grad skildrer den betydelige svingning, USA foretog fra 1945-49, og som er forklaringen på USAs holdninger i 1950'erne. Det betyder også, at NATOs berettigelse i en del af perioden fore-

kommer mindre indlysende, end hvis forfatteren havde valgt 1960'erne, 1970'erne og 1980'erne, hvor Sovjets militære evner og politiske vilje til handlinger var større end i det valgte tidsrum. Det ligger i forfatterens tendens ikke at fremhæve, at Sovjets tilsyneladende forsigtighed i Europa i 1950'erne måske netop hang sammen med NATOs eksistens og dermed det vestlige sammenhold. Bogen er generelt fyldigst om tiden fra 1948 til midt i 1950'erne på grund af kildesituationen. Gang på gang må forfatteren gøre opmærksom på, at hans kildemateriale fra sidst i 1950'erne er meget tyndere. Forfatteren er i det hele taget meget omhyggelig med at nævne, når hans kilder ikke giver grundlag for rimeligt sikre konklusioner, og vi får ofte andres afvigende tolkninger præsenteret. Dispositionen er først tematisk, så kronologisk, således at en række emner på skift belyses for hele perioden. Det gør det muligt at klargøre de lange stræk i de enkelte problemer, men kan undertiden for læseren gøre det svært at fastholde de kronologiske sammenhænge og årsagsforklaringer.

Selv en lang anmeldelse vil ikke kunne nævne alle de interessante problemer, som bogen rejser. Det efterfølgende er derfor kun et udpluk af nogle væsentlige diskussionspunkter.

Det ville ikke være sært, om et så omfangsrigt værk indeholdt modsigelser inden for selve teksten. Det er også tilfældet her, både om større og mindre ting. Bogens hovedtese er, at Danmark nok i 1949 formelt blev medlem af NATO, men at det i sin faktiske politik siden da på en lang række punkter tog forbehold, ja nærmest excellerede i danske særstandpunkter. Situationen fra 1980'erne med en fodslæbende dansk NATO-politik og fodnoteproducerende politik skulle altså kunne føres tilbage til 1950'erne, jf. citatet s. 342 og s. 20.

Den store modsætning var Norge, der generelt førte en stærkt pro-atlantisk politik.

Fortolkningen af den amerikanske politik forekommer mig inden for teksten at rumme modsigelser. Kapitel 1 rummer gode og interessante iagttagelser over kilder, litteratur og arkivtilgængelighed, medens kapitel 2, der angives at være en sammenfatning af et værk, forfatteren vil udgive i 1995, om Den Kolde Krig og NATO indtil 1961, er en gennemgang af USA og Den Kolde Krig. Det forekommer utilfredsstillende, at forfatteren her (s. 55), og i øvrigt på mange andre nøglepunkter i værket, henviser til et værk, der ikke er udkommet. Mere betænkeligt er det, at den rammefortolkning, som forfatteren her lægger hen over den amerikanske udenrigspolitik over for Sovjet siden 1945, ikke svarer til den amerikanske udenrigspolitik, vi senere i mange detaljer møder i selve fremstillingen, om USAs holdning til Norden, specielt til Danmark og Norge. Det har nok sin gode forklaring. Forfatteren har måske valgt den forkerte retning i amerikansk historiografi til at etablere sin rammefortolkning. Den passer i hvert fald ikke til USAs politik over for Danmark. Men forfatteren drager ikke den konklusion. Skulle man være polemisk, kunne man ud fra forfatterens egen tekst stille det spørgsmål, om ikke blot Danmark var en forbeholden allieret, men også USA? Gang på gang viser forfatteren jo selv, at USA egentlig ikke var særlig interesseret i Danmark, bortset fra Grønland. Gang på gang viser bogen, at USA undrede sig over, at det var Danmark, der tillod sig at stille krav om amerikansk hjælp, medens det ikke selv ville yde ret meget. Gang på gang må forfatteren konstatere, at USA i en række væsentlige situationer nok ikke pressede danskerne til bestemte holdninger. Hans egen tekst viser egentlig, at USAs over-

magt i det vestlige Europa blev udøvet med stor moderation og tolerance over for afvigende syn inden for alliancen. Det er da også bemærkelsesværdigt, at selv en de Gaulles betydelige afvigelser inden for NATO i 1960'erne var der plads til inden for alliancens vægge. Men med en sådan tolkning ville forfatteren have tilsluttet sig en postrevisionist som John Lewis Gaddis, og det er helt klart ikke hans mening. En nylig artikel om USAs forhold til Finland viser den moderate og nuancerede amerikanske politik over for dette andet udsatte nordiske land. Den påpeger svælget mellem den offentlige amerikanske retorik og den faktiske politik.¹

Hos Villaume er kapitel 2 derimod (s. 55-87), i modsætning til fremstillingens mange nuancer, en noget firkantet oversigt over USAs udenrigspolitik efter 1945, der klart foretrækker revisionisternes venstrefløjstolkning fra 1960'erne og 1970'erne om USAs udfordrende, kapitalistiske, råstofhungrende og militaristiske politik efter 1945, dog især fra Koreakrigens start i 1950. Svarende til dette syn er omtalen af Sovjets udenrigspolitik og især af dets politik i det erobrede Østeuropa, der lå ganske tæt på Danmark, meget spagfærdig. Nøjagtig som hos revisionisterne fremstilles Sovjet for det meste som en svag, konservativ, forsigtig og ikke-ekspansiv magt (se f.eks. s. 60, 63, 83 og 837). Og nøjagtig som hos revisionisterne er der et meget ringe kildegrundlag for en sådan opfattelse, nemlig især de offentlige udsagn fra sovjetiske ledere om deres egen fredelighed. Forfatteren er opmærksom på, at opløsningen af Sovjet i 1991 har muliggjort en nytolkning på et bedre kildegrundlag af Sovjets koldkrigspolitik, men det får ham ikke til at ændre mening, jf. s. 7.

Denne rammefortolkning er ret vigtig, for en vurdering af klogskaben i dansk udenrigspolitik må selvfølgelig

afhænge af, om USA og det øvrige Vesteuropa opfattede Sovjets politik rigtigt, eller om de helt havde misforstået den, og NATO derfor var overflødig, en fejltagelse, ja måske en farlig provokation, der kunne øge spændingen.

Det forekommer mig ikke, at forfatterens samlede syn på den amerikanske udenrigspolitik svarer til de mange detaljestudier, der er kommet om Den Kolde Krig og dens oprindelse, og heller ikke til de sparsomme nyheder, der er kommet om de sovjetiske interne overvejelser. Nogle revisionisters forestilling om, at USA i 1948-49 og i en række senere kriser »opfandt« en krigstrussel fra Sovjet for at brede sin egen magt ud over Vesteuropa og senere over oversøiske områder er interessant som teori, men er svær at begrunde. Og den er, når man betragter de faktiske besluttere, deres indenrigspolitiske miljø og vægten af den udenrigspolitiske tradition i USA, lidet sandsynlig. Det samme gælder forestillingen om de militære og økonomiske motiver til de amerikanske regerings holdninger (se hos forfatteren s. 85-86).

En analyse af amerikansk udenrigspolitik ca. 1943 til 1950, som forfatteren ikke delagtiggør os i, vil vise, at den amerikanske ledelse, modsat fra 1920, nu forstod, at landet som stormagt havde et ansvar for verdensudviklingen, men at det var stærkt tvøende og vaklende i sin praktiske udformning af en sådan ny politik, også over for Sovjet. Ikke mindst de engelske politikere og diplomater mærkede 1945-49 denne amerikanske usikkerhed og slingrekurs. Den amerikanske ledelse havde haft forestillinger om et godt forhold til Sovjet, men var blevet dybt skuffet over den sovjetiske politik. Derfor blev den amerikanske politik, især fra 1950, måske så stejl og stiv, som forfatteren fremstiller den. Pudsig nok nævner han dog selv,

meget sent i bogen (s. 859, note 34), at Krustjof sagde til H.C. Hansen i 1956, at den sovjetiske politik selv bidrog til at skabe NATO, og at det danske skridt var forståeligt.

Alene af budgetmæssige grunde var Truman-administrationen ikke interesseret i en stor oprustning, men i at føre amerikansk udenrigspolitik med lave omkostninger. Det er hovedtesen i et værk, som forfatteren henviser til, men ikke bruger for sit hovedsynspunkt, der direkte modsiger forfatteren (se s. 65, note 22: Robert A. Pollard: *Economic Security and the Origins of the Cold War, 1945-1950*, 1985).

Forfatterens syn på Eisenhower-administrationen og dens udenrigsminister John Foster Dulles virker mere som en genspejling af visse socialdemokraters samtidige fordomme, især ud fra de voldsomme slagord i valgkampen i USA i 1952, end som en refleks af de betydelige omvurderinger i litteraturen, der har fundet sted af såvel Eisenhowers som Dulles' virke. Forfatteren nævner, at ledende danske socialdemokrater 1952-53 var skeptiske ved udsigten til at få en general til præsident og ved de republikanske slagord om befrielse af Østeuropa m.v. Men intet sted i bogen korrigerer han dette syn i forhold til den faktiske amerikanske politik 1953-61. De norske socialdemokrater var ifølge bogen (s. 476) i øvrigt ikke skræmt over regeringsskiftet i USA. Det er da endvidere interessant at bemærke, selv om hverken Hans Hedtoft eller H.C. Hansen var kyndige om det engelsksprogede område – deres erfaringer stammede fra Norden og det germanske område – så begyndte de stadig mere at forstå amerikanernes politik, ja det nævnes endog til sidst (s. 847, note 4), at H.C. Hansen nærede stor sympati for Dulles. Det kunne jo være, fordi han i fortrolige samtaler havde lært den udenrigspolitisk erfarne, ofte forsigtige og nuancere-

de politikere at kende, som offentligheden sjældent så, men som nu ses i mange fremstillinger.

For tiden 1949-61 er det muligt gang på gang at påpege svagheder i forfatterens fremstilling af den amerikanske politik. Det forekommer mig ikke berettiget, at forfatteren gentagne gange (s. 59, 80 og 84) forklejner John Lewis Gaddis' banebrydende forfatterskab. Gaddis viser i sit forfatterskab stor forståelse for Sovjets problemer efter 1945 og er på dette punkt meget nuanceret, men hans hovedsyn præges ikke af den inderlige mistillid til amerikansk politik, der udmærker forfatteren. Og Gaddis' bøger viser en ofte usikker, tøvende og vaklende amerikansk ledelse, især præget af indenrigspolitiske bindinger. De viser også en amerikansk ledelse, 1945-61, der i sit udblik er langt mere nuanceret, end forfatteren her beskriver den.

Såvel i sin bog (s. 58, 60, 85, 864) som i den efterfølgende avisdebat (se f.eks. *Politiken*, 12.3.1995) om bogen henviser forfatteren til Melvyn P. Leffler: *A Preponderance of Power*, 1992. Det har undertiden været svært for undertegnede at genkende Lefflers fremstilling hos Poul Villume. Leffler er modsat forfatteren overvejende meget rosende om Truman-administrationens kloge politik over for Europa og ser egentlig dens sene triumf i omvæltningerne i 1989. Han er tilmeldt nuanceret og forsigtig i sine vurderinger af den amerikanske politik. I øvrigt er han meget opmærksom på – hvad forfatteren konsekvent fortier – at USAs manglende angst militært for Sovjet i dette første tidsrum hvilede på bevidstheden om den voksende vestlige fasthed, enhed og materielle overvægt. Det vil sige, hvis det vestlige forspring ikke blev sikret, så ville der være fare på færde, for Sovjets styrke var bl.a. at udnytte andres svaghed og uenighed. Det må også be-

mærkes, at det var ikke USA, der fra 1917 »opfandt« den kommunistiske trussel, men Sovjetstyret selv. Dets egen ideologi, som det åbent fremmede, om end det til tider slørede den med magt-politik for i visse kriser at kunne overleve som stat, lagde ikke skjul på, at målet var verdensrevolutionen, på langt sigt. Udviklingen 1944-45 viste da også, at store erobrede områder i løbet af få år blev underlagt et sovjetlignende system. Typisk for tendensen hos forfatteren skildres f.eks. s. 58 først nogle amerikanske »udfordrende« skridt 1946-47, og det hedder så: »Kreml svarede igen ved i 1947-48 at stramme grebet om Østeuropa—«. Dette er en dyb misforståelse af Østeuropas rolle i stormagtskonflikten. Det var Sovjets politik i Østeuropa, der langsomt begyndte at forurolige USA, ikke omvendt.

Fra og med Warszawaopstanden sommeren 1944 havde amerikanske diplomater i Sovjet (både A. Harriman og G. Kennan) og i Østeuropa advaret ledelsen i Washington mod de egentlige sovjetiske hensigter over for området. 1945-46 beskrev de nøje den slørede magtovertagelse i en række af disse lande. Først fra begyndelsen af 1946 begyndte ledelsen i USA langsomt at foretage en omvurdering af forholdet til Sovjet, men da var det for længst for sent at gøre noget for det Østeuropa, der i øvrigt direkte ikke interesserede USA ret meget.² Det var angsten for en lignende udvikling i Vesteuropa, især ad politisk vej, der satte gang i en ny amerikansk politik. Frigivne kilder fra de tidligere øststater efter 1989 har i øvrigt til overflod vist, at der var god grund til at male i mørke farver ved skildringen af kommunistiske regimer.

Bag den angst, som forfatteren lettere nedladende (s. 62) skildrer som nærmest indbildt, i USA og Vesteuropa vinteren 1947-48, lå således klare facts om en brutal sovjetisk magtovertagelse i de

baltiske stater og store dele af Østeuropa, samt flere års frustrationer i forsøg på at nå forhandlingsløsninger med Sovjet. Side 86 antyder forfatteren, at han udmærket kender denne sagssammenhæng, men han bruger den ikke i sine forklaringer, tværtimod. I forbindelse med Danmark og truslerne i 1948 og 1949 er det ikke uinteressant, at Kurt Jacobsen i sin ellers meget Aksel Larsen-venlige biografi ikke udelukker muligheden af, at DKP regnede med en sovjetisk invasion (*Aksel Larsen. En politisk biografi*, 1993, s. 375-382). Forfatteren strejfer kun dette i note 35, s. 104. Ved diskussionen om reel angst eller bevidst overdreven angst – forfatteren er ikke altid selv helt klar herom (se s. 59 note 11, 61, 69, 146, 862-863) – er det da også værd at bemærke, at det ikke kun var amerikanere, der havde ringe erfaring med kommunister, men især socialdemokratiske vesteuropæiske ledere, der bl.a. via fagforeningsarbejdet fra 1920'erne og 1930'erne havde et godt kendskab til kommunister, som Hans Hedtoft og Ernest Bevin, der var eksponenter for angsten for Sovjet.

Med rette peger forfatteren på, at 1949-50 betød et afgørende vendepunkt og en skærpelse af Den Kolde Krig. Men igen fremstår det som en fejltolkning fra USAs side af det fredelige Sovjets hensigter. Sært nok nævner forfatteren ikke klart i sin udførlige omtale af et berømt amerikansk dokument, fra april 1950, NSC-68, der stærkt anbefalede en skærpelse af den ideologiske frontstilling mod Sovjet og især en stor oprustning, at Truman lagde dokumentet til side som økonomisk uigennemførligt. Det var først Koreakrigen, altså en sovjetisk støttet aggressionshandling, der muliggjorde indenrigspolitisk opbakning til en sådan ny politik (jf. nævnte værk af Pollard, s. 239-240). Dette hænger tydeligvis sammen med, at også Koreakrigen af forfatteren opfattes som

en fejltolkning fra USAs side, og her er et sjældent punkt, hvor han mener, at nye russiske kilder beviser hans standpunkt, nemlig at Stalin var tøvende om en nordkoreansk invasion af Sydkorea, og at ordren herom ikke kom fra Kreml (s. 68). Dette er imidlertid ikke sikkert.

Russiske kilder er selvfølgelig ikke åbenbaringer, men skal tolkes som alle andre kilder, og gang på gang, og også i dette tilfælde, må man til nu konstatere, at de helt væsentlige dokumenter endnu ikke er frigivet. En undersøgelse ved Kathryn Weathersby viser ud fra russiske arkivalia, at Stalin nok var tøvende over for Kim Il Sung's angrebsplaner i 1949, men ikke fra begyndelsen af 1950. De russiske dokumenter viser også, at Nordkorea var helt afhængig af Sovjet. De afgørende dokumenter om de sovjetiske overvejelser i juni 1950 mangler dog stadig. Stalin så gerne, at hele Korea kom under Nordkoreas kontrol, men var i tvivl, om det ville lykkes.³

Gang på gang i den øvrige fremstilling må forfatteren i øvrigt konstatere, men uden at drage større konklusioner af det, at NATO blev styrket, hver gang Sovjet med udfordrende handlinger bekræftede antagelsen om magtovergreb – det sås ved den sovjetiske indgriben i Ungarn i 1956, ved den sovjetiske oprustning flådemæssigt og med raketter sidst i 1950'erne (Sputnik 1957) og ved de gentagne Berlin-kriser 1958-61.

Skildringen af Danmarks forhold til USA, England og NATO er meget bred, ny og yderst interessant. Den berører både de storpolitiske forhold, de forsvarsmæssige detaljer, den økonomiske krigsførelse og den ideologiske, ikke-militære kamp, især i mediernes. Dansk indenrigspolitik strejfses, men er ikke forfatterens hovedanliggende. I tråd med forfatterens NATO-kritiske tendens er der forholdsvis mange citater fra kritikerne af NATO og USA, som f.eks. Bodil Koch eller de mange selvstændi-

ge iagttagelser fra Thorkil Kristensen. Den konservative Ole Bjørn Kraft skildres derimod mange steder i teksten og især i fototeksterne som svingende, upålidelig og lettere latterlig.

Ser man imidlertid på det politiske indhold i personernes handlinger, kan forfatteren ofte påvise, at forskellene mellem vurderingerne af de storpolitiske forhold mellem ledende socialdemokrater og Ole Bjørn Kraft ikke altid var store. Også VK-regeringen 1950-53 havde tit store forbehold over for den amerikanske politik. Især Erik Eriksens skepsis over for store forsvarsmæssige byrder er et gennemgående tema i bogen. Og til sidst, om end gemt væk i en note, fremhæver forfatteren endog, at venskabet mellem Hans Hedtoft og Ole Bjørn Kraft, med rødder i fælles oplevelser under besættelsen, var væsentligt for udviklingen i dansk udenrigspolitik fra 1949 (se s. 849, note 8).

Det er beklageligt og uforståeligt, at forfatteren bevidst har valgt ikke at tage problemerne om Grønland op (se begrundelsen s. 393 og s. 501, note 1). Ikke kun den offentlige debat i 1995 om Thule-basen, om dansk atompolitik og Grønland i 1950'erne har vist, at emnet er meget væsentligt. Allerede L. Kaplan⁴ pegede i 1984 på, at Grønland var hovedårsagen til den amerikanske interesse for at få Danmark i NATO. Forfatteren er enig heri, og hans egen tekst viser gang på gang, men ganske summarisk, at de danske indrømmelser til USA vedrørende Grønland, og i øvrigt også Færøerne (se s. 617-618), måske var afgørende for, at USA var meget langmodig med de mange danske forbehold vedrørende resten af Danmark (se f.eks. s. 107, 121-125, 141, 350-351, 354, 390, 397 note 15, 826, 850-851). Debatten i 1995 kunne tyde på, at Danmark ikke havde været forbeholden om det forhold, der interesserede USA mest, nemlig brugen af Grønland.

USAs interesse for Grønland var i øvrigt af ældre dato, også ældre end den dansk-amerikanske aftale fra april 1941. Det var tydeligvis den ny teknik med fly, der gjorde Grønland interessant for det amerikanske forsvar. Allerede i 1920 fortalte en amerikansk general Kongressen, at Grønland kunne have baser mellem Europa og Asien i krigstid, og i 1933 sendte det amerikanske udenrigsministerium Roosevelt overvejelser om Grønlands nye betydning ud fra flyteknologien. I 1939 anbefalede en amerikansk admiral, at USA fik flybaserrettigheder på Grønland, og Senatet anbefalede køb af Grønland.⁵ Forfatteren viser, at kontinuiteten i denne interesse klart sås. USA var fra 1947-48 opmærksom på vigtigheden af Grønland og af luftrummet over Skandinavien som den naturlige overflyvningsrute til Sovjet (se s. 123-124), men USA var ikke før 1960-61 særligt interesseret i Østersøen og Danmarks beliggenhed ved stræderne hertil (se s. 124, 141, 151-152, 378).

Det er en veldokumenteret hovedpointe hos forfatteren, at de danske pro-Atlantpagt politikere til deres forfærdelse efter 1949 langsomt opdagede, at Atlantpagtens praktiske krigsforberedelse ikke i flere år indbefattede et øjeblikkeligt forsvar af Danmark. Denne sandhed blev ikke klart meddelt de danske myndigheder af NATO eller af de ansvarlige amerikanske og engelske planlæggere. Og da det langsomt gik op for de danske politikere, meddelte de det ikke videre til den danske befolkning. Spillet mellem de vidende allierede, de mindre vidende danske politikere og den uvidende danske offentlighed er fascinerende og på en måde skræmmende læsning. Kløften mellem myndighedernes hemmelighedskræmmeri og demokratiets forestillinger om åbenhed er et gennemgående tema i bogen.

Flere kommentarer kan gøres til dette emne. Den debat, som især præsident

Wilson's 14 punkter fra 1918 skabte om et mere åbent diplomati, havde indtil 1970'erne meget ringe effekt i USA/Vesteuropa og derfor heller ikke i Danmark. Selv i 1990'erne er det som bekendt stadig et hidsigt debatpunkt i forbindelse med øget åbenhed i EU. I Sovjet og det østlige Europa var hemmelighedskræmmeri fra starten et vitalt led i regimernes styremåde på alle fronter, og især om militære og udenrigspolitiske emner.

Forfatteren nævner nogle samtidige debattører, som Frode Jakobsen (s. 150) og Erik Seidenfaden (s. 281), der fremhævede, at NATOs garanti mest lå i afskrækkelsen og mindre i den konkrete krigsforberedelse, men det er tydeligt, at forfatteren ikke lægger megen vægt på dette synspunkt. Det ses f.eks. i hans behandling af Hedtofts lignende offentlige forklaring april 1951 (s. 165). Den garanti, Danmark fik del i i 1949, var til langt op i 1950'erne helt klart ikke en garanti for forsvar øjeblikkeligt af dansk territorium, men en garanti for slet ikke at blive angrebet, fordi det var medlem af en militært overlegen alliance, ikke mindst i kraft af USAs atomtrusselsevne. Man kan sige, at garantien svarede til den garanti, Polen fik i 1939 fra England og Frankrig. Den kunne i bedste fald afskrække angribere, men kunne i værste fald ikke redde et angrebet Polen straks, men først efter en længere almen krig. Det var også, hvad der skete.

Det paradoksale i Danmarks tilfælde, og dette undrede også amerikanerne, var dog, at da Danmark i 1951-53 fik tilbudt en mere håndfast garanti i form af allierede flys stationering, så medførte det langstrakte overvejelser, henholdende svar og til sidst en afvisning. Da et nyt alliancemedlem fra 1955, nemlig Vesttyskland, på længere sigt lovede et reelt forsvar af Danmark og Nordtyskland, ja så skabte det også et problem, netop fordi landet var Tyskland. De le-

dende danske politikere indså dog, trods det indenrigspolitisk ubehagelige heri, at alene et vesttysk forsvar, med den givne amerikanske og engelske tilbageholdenhed, kunne sikre Danmark mod et konventionelt angreb østfra.

Den begyndende debat i NATO-regi fra 1953-54 om brug af korttrækkende atomvåben til Europas forsvar stillede igen danske politikere i det dilemma, at de gerne ville forsvare Danmark, at de ikke ville yde meget for et eget forsvar, men at de heller ikke ønskede allierede atomvåben placeret i Danmark, helt modsat den politik, som andre småstater som Holland og Belgien førte. I alle disse sager er det interessant, men ikke særligt opløftende, at følge forfatterens skildring af de danske politikere i skæringspunktet mellem frygt for sovjetiske reaktioner, hensyn til den nordiske balance, hensyn til den økonomiske velfærdsudvikling, mindretalsregeringernes stadige angst for kommende valg og vælgernes reaktioner, de ledende politikeres hensyn til De Radikales og DKPs agitation og senere til SFs og Kampagnen mod Atomvåbens opinionspåvirkninger og de ledende politikeres egen indsigt i nødvendigheden af ydre garantier for dansk sikkerhed.

Forfatterens grundtone er kritisk over for NATOs atomstrategi og første-slags-tanker, og han sporer gerne offensive hensigter bag de amerikanske udspil, f.eks. om anbringelsen af fly i Danmark i begyndelsen af 1950'erne. Han nævner gang på gang, at de danske ledere opfattede Danmark som værende i en meget udsat og sårbar position. Men han har ingen bemærkninger om afsløringerne efter 1989, via arkiver i DDR, af Warszawa-pagten klare offensive planer helt frem til sidst i 1980'erne. Den østlige planlægning skulle tilmed også vise, at Warszawa-pagten tog NATOs erklærede defensive hensigter alvorligt!⁶

Forfatteren behandler ikke kun Danmarks forhold til NATO og dets vigtige stormagter som USA og England, men har også afsnit om Danmarks holdning til optagelsen af nye medlemmer som Grækenland, Tyrkiet og Franco-Spanien, og om Danmarks politik over for oversøiske områder, som Algier og Indokina. Jeg vil her nøjes med nogle kommentarer om forholdet til Francos Spanien og til Indokina.

Afsnittet om Spanien (s. 676-686) er kildemæssigt svagt funderet, fordi det ikke hviler på spanske og i ringe grad på danske kilder, men på amerikanske indtryk af de danske holdninger. Forfatteren nævner kort, at den danske modstand mod Francos diktaturland havde rod i 1930'ernes politik, men han kunne have konkretiseret (s. 686), at netop de to socialdemokratiske ledere i 1950'erne, Hans Hedtoft og H.C. Hansen, som unge, personligt fra 1936 var meget fremtrædende i modstanden mod Franco, såvel i pressen, i Folketinget som i ungdomsarbejdet. Det kan ligeledes undre, at forfatteren ingen iagttagelser har over det Portugal, der allerede fra 1949 var medlem af NATO. Vakte det ingen overvejelser hos ledende danske politikere i 1949 eller senere? Problemet er kun strejft s. 671.

Karakteristikken af Franco som fascist (s. 686) er populær og svarede til venstrefløjens opfattelse af ham i 1930'erne og i 1950'erne, men den er for længst forladt af den videnskabelige litteratur om det spanske styre 1939-75. Forfatteren beklager selvfølgelig, at USA fra september 1953 indledte et allianceforhold med Francos Spanien og støttede dets optagelse i NATO. Franco var i øvrigt, ifølge amerikanske kilder, i marts 1951 yderst overrasket over den amerikanske henvendelse, da han tvivlede på, at NATOs europæiske medlemmer ville acceptere ham.⁷ På den anden side kan man i spansk litteratur møde en

stærk kritik af, hvorledes Franco hemmeligt afgav en betydelig del af spansk suverænitet til amerikanerne og deres baser.⁸ Side 684 harcellerer forfatteren over amerikansk udenrigspolitikens tro på at kunne underminere diktaturer ved økonomisk hjælp. Han bruger hertil et citat af Alsing Andersen – typisk for afsnittet dog ud fra en amerikansk indberetning! Det forekommer mig, at denne indirekte kritik af USAs politik over for Spanien er helt malplaceret.

Forfatteren er næppe klar over, at netop på det beskrevne tidspunkt 1958-59 begyndte Spanien, stærkt tilskyndet af USA, en ny økonomisk liberalistisk politik, der gennem 1960'erne og 1970'erne helt klart økonomisk underminerede Francos politiske diktatur, der da også efter diktatorens død i 1975 hurtigt og forbløffende smertefrit kunne ændres til et demokrati med stærke træk af markedsøkonomi.⁹ Dette eksempel, som i øvrigt mange i bogen, viser, at der er en forskel på at være en lille stat, der let ideologisk kan beholde rene hænder, og en ansvarlig stormagt, der skal vælge og ofte mellem slette alternativer.

Dette forhold ses også i USAs politik over for koloniverdenen. Såvel i kapitel 2 som i kapitel 8 holder forfatteren sig til de amerikanske historikere, der ser USA som en arvtager til den europæiske kolonialisme, om end med andre midler (se f.eks. s. 21 og 84). USA skulle efter dette syn fra 1945 have været stærkt optaget af at sikre råvarer og markeder for USAs økonomiske ekspansion. Forfatteren citerer også flere gange med fryd Bodil Kochs (f.eks. s. 692-693) og Thorkil Kristensens kritiske iagttagelser (s. 635, 688 og især 649) over, at USA i det oversøiske fejlagtigt støttede reaktionens politik. Dette er formentlig en stærk forsimpling af den amerikanske udenrigspolitik.

For det første betoner forfatteren ikke, at hvis amerikanerne fuldt ud støt-

tede en række diktatoriske ulandsregimer i antikommunistisk øjemed, så var det ikke deres første valg. Roosevelt gik om Indien og Indokina klart ind for disse landes uafhængighed og var imod engelsk og fransk kolonialisme. Denne tendens i amerikansk udenrigspolitik sås imidlertid også hos Truman og Eisenhower, hvilket forfatteren ikke bemærker (se f.eks. s. 687). F.eks. kunne forfatteren ud fra den nyeste litteratur om Eisenhower og Indokina have leveret den kommentar, at amerikanerne var ret enige i Thorkil Kristensens kritik af den gammeldags kolonialisme. De ønskede i 1954 nok en fortsat fransk krigsførelse, men målet skulle være et uafhængigt Vietnam, ikke et fransk domineret. Ved oprettelsen af Sydvietnam var det amerikanske ønske klart også et regime, der udførte en reformpolitik. Kun i en fodnote (s. 690, note 171), antydes det, at forfatteren er klar over, at der er problemer med hans skildring af Eisenhower-administrationen og Indokina.

USAs ønske om reformvenlige, centrumorienterede regeringer sås også i den udbredte tilfredshed i den amerikanske ambassades indberetninger fra København om Danmark i 1950'erne. Selv om den unge Jens Otto Krag pudsigt nok blev betragtet som en potentielt yderst farlig person (s. 848), var tilfredsheden med de ledende socialdemokraters antikommunisme og reformvilje stor. Den amerikanske politik over for Danmark er således endnu et eksempel på, at USA ikke som det første valg støttede højreorienterede, forstokkede politiske grupper, men helst reformvillige regeringer, der ville fremme økonomisk vækst og dermed velstand og egentlig sikkerhed på langt sigt.

Problemet var nok et andet. I ulande og i det fattige Sydeuropa fandtes det ønskede alternativ oftest ikke, så valget kom til at stå mellem højre- eller ven-

strediktaturer, og her valgte USA i 1950'erne, om end ikke uden intern kritik, ofte at satse på antikommunismen, hvad enten det var i Grækenland, på Formosa eller i Sydvietnam. I øvrigt må det bemærkes, at forskningen om Eisenhower-administrationen og kolonierne/ulandene først netop er begyndt. Det må dog alligevel undre, at forfatteren ikke i sin litteraturliste har nævnt H.W. Brands: *The Specter of Neutralism. The United States and the Emergence of the Third World 1947-1960*, 1989, et værk, der ikke støtter hans teser.¹⁰

Poul Villaumes righoldige og værdifulde værk vil som påvist her kunne ægge til modsigelse ved sin overordnede forståelsesramme, men det vil formentlig også sætte megen ny forskning igang. Først side 865 kommer der f.eks. en kort positiv betragtning af »Pax Americana«, som Danmark i høj grad havde materiel gavn af. Dette synspunkt kunne have præget fremstillingen mere. Havde den danske og den europæiske velfærdsudvikling været mulig uden det sikkerhedsmæssige samarbejde med USA? Fremtidige arkivåbninger i Danmark vil friste nogle til at afprøve de begrundelser for de danske synspunkter, som med stor detaljerighed er fremlagt her. Andre vil let kunne hente ideer til yderligere uddybning af temaer, der kun er anslået, som f.eks. om mediernes rolle eller om NATO, Danmark og den økonomiske politik over for østlandene.

Ud over den velunderbyggede fremstilling af den danske nølen i 1950'erne og de mange indtryk af amerikanernes opfattelse af Danmark er dette værket anden hovedfortjeneste.

1. Jussi Hanhimäki: »Self-Restraint as Containment: United States' Economic Policy, Finland, and the Soviet Union, 1945-1953«, *The International History Review*, 1995, no. 2, s. 287-305.
2. Dokumentation for dette synspunkt i Kay Lundgreen-Nielsen: »USA, Østeuropa og Den kolde Krigs oprindelse. En forskningsoversigt«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 84, 1984, s. 58-85. Jeg tillader mig at henvise til denne artikel, da den ikke findes i forfatterens ellers meget udførlige litteraturliste, lige så lidt som de fleste af de bøger, jeg her har omtalt.
3. *Bulletin. Cold War International History Project*, Spring 1995, Woodrow Wilson International Center, Washington, med udvalg af oversatte russiske dokumenter herom.
4. Lawrence Kaplan: *The United States and NATO. The Formative Years*, 1984, s. 83, 108.
5. Warren F. Kimball: *The Juggler. Franklin Roosevelt as Wartime Statesman*, 1991, s. 251, note 18.
6. Se f.eks. *Bulletin. Cold War International History Project*, Fall 1992, Woodrow Wilson International Center, Washington, oversat aftryk af vesttysk rapport ud fra DDR-arkiver, med kort over angrebsretninger, bl.a. Jylland og Store Bælt, med kommentar ved Mark Kramer.
7. Ugetidsskriftet *Cambio* 16, 17.3.1986.
8. Angel Viñas: *Los Pactos secretos de Franco con Estados Unidos. Bases, ayuda económica, recortes de soberanía*, 1981, s. 239. Om det spanske referat af den amerikanske ambassadørs henvendelse marts 1951, s. 74f.
9. Se bl.a. erindringerne efter den spanske ambassadør i USA 1954-60, nævnt hos forfatteren s. 680, José María de Areilza: *Memorias exteriores 1947-1964*, 1984, s. 116-117. Og Paul Preston: *The Triumph of Democracy in Spain*, 1986, s. 11.
10. Se i øvrigt Gordon Martel (ed.): *American Foreign Relations Reconsidered 1890-1993*, 1994; heri bl.a. Melvyn P. Leffler: »The Interpretive Wars over the Cold War, 1945-60«, s. 106-124, især s. 114 og 118.

Litteraturnyt

OLDTID OG MIDDELALDER

Jens Peter Schjødt m.fl. (red.): *Myte og Ritual i det førkristne Norden. Et symposium.* (Odense Universitetsforlag, 1994). 174 s., 198 kr.

Denne rapport fra et symposium på Sandbjerg i oktober 1991 er den anden i en serie på tre under det fællesnordiske forskningsprojekt »Førkristen nordisk religion«.

Vikingetidens religiøse forestillinger kan man nærme sig på flere måder: Man kan behandle de samtidige kilder (udenlandske, arkæologiske, runologiske og skaldiske) og forsøge at udtrække det tilfældige minimum af logisk stringente slutninger deraf. Man kan betragte det 12., 13. og 14. århundredes skriftlige traditioner med stadig fastholdt bevidsthed om deres nedfældelsestidspunkt. Eller man kan behandle det skriftligt overleverede som meningsfulde litterære enheder, mens man bevidst undlader at tage stilling til deres historiske gyldighed. Fælles for disse priselige metoder er, at de giver meget fattige resultater om selve vikingetiden: »Vi ved ikke noget om noget«, som professor Jón Helgason sagde. Man kan derfor også bryde overtvært med alle kildekritiske bekymringer og lade fantasien råde, mens man kombinerer kilder fra alle tider til en personligt gyldig helhedsvision; så får man en »oldnordisk« religionshistorie med et fristende, dybsindigt indhold, men går samtidig glip af den elementære spænding i spørgsmålet: Er dette sandt eller falsk?

Først skal det nævnes, at Jón Viðar

Sigurðsson behandler det tidlige islandske egenkirkesystem og Britt-Mari Näsström den kristne missions negative syn på frugtbarhedsgudinder som baggrund for kirkens Mariadyrkelse. Når det gælder den førkristne tid, behandler arkæologerne Liv Helga Dommasnes og Ulf Näsman billedkunst, offerfund og gravskikke gennem jernalderen som vidnesbyrd om stigende økonomisk stratifikation og som symbolske meddelelsessystemer. Marie Stoklund fremhæver runeskriftens verdslige karakter og peger på nødvendigheden af en kritisk overvejelse af tolkningsforslag til de sværtforståelige »magiske« indskrifter, før de accepteres som religionshistoriske kilder. Sverre Bagge giver en fremragende analyse af Snorres billede af det tidlige norske kongedømme og betoner dets dybtgående forskel fra det 13. århundredes kristelige herskerideologi. François-Xavier Dillmann argumenterer overbevisende for, at Erik den Rødes Saga ikke kan tages til indtægt for tilstedeværelsen af shamanisme i nordisk hedenold. Else Mundal redegør for problemerne omkring de prosaiske og poetiske overleverede myter og stiller en lang række ubesvarede (og vel også ubesvarlige?) spørgsmål om, hvor forpligtende en konsensus omkring myternes indhold man har haft, og hvilken digterisk frihed der har været tilstået tradenterne – gennem hedensk og kristen tid; hendes udtalte problem er: Hvor gyldigt et billede af hedenske nordboers mytologiske univers har vi overleveret? Jens Peter Schjødt analyse-

rer digtene og prosaberetningerne om Sigurd Fafnersbane og viser deres lighed med initiationsriter i religionshistoriske paralleller. Ottar Grønvik og Gro Steinsland bygger videre på de fantasi-bårne tankebygninger, de har grundlagt ved tidligere lejligheder.

Denne symposierapport demonstrerer forbilledligt, hvor vanskeligt det er at opnå en tværvidenskabelig konsensus om det førkristne Nordens myter og ritualer, når de stringente videnskaber ikke når over det store, adskillende gab af uvidenhed, mens det, der tager sig ud som synteser, opnås på bekostning af de intellektuelle dyder.

Rikke Malmros

Niels Skyum-Nielsen: *Fruer og Vildmænd*, I: Dansk Middelalderhistorie 1250-1340. (Akademisk Forlag, 1994). 328 s., 298 kr.

Fortsættelsen af *Kvinde og Slave*, som kom i 1971, har været afventet med spænding. Ved Skyum-Nielsens død i 1982 forelå der manuskript til tiden 1250-1400. Inger Dübeck oplyser i forordet, at den første del, som nu udgives, var gennemredigeret af forfatteren. Øjensynligt har kontrollen af det utroligt omfattende noteapparat taget sin tid, ligesom også Søren Kaspersens fremfindelse af det store illustrationsmateriale må have fordret meget arbejde, men redaktionen regner dog optimistisk med, at bogen kun udgør en første del. Man må håbe den får ret, læsningen efterlader nemlig det indtryk, at bind I og II er tænkt som en helhed: Fremstillingen bør naturligvis slutte med Margrethe, frue og husbond.

Kvinde og Slave, som dækker tiden 1085-1250, udmærker sig ved forfatterens brug af praktisk talt alt kildemateriale og ved hans detaljerede og præcise henvisninger til det for data og påstan-

de. Også litteraturbenyttelsen er meget omfattende, og registret har endog henvisninger til alle steder i bogen, hvor de forskellige forfattere er brugt. Det gør denne fremstilling til et ekstremt nyttigt opslagsværk. Det var på forhånd klart, at perioden efter 1250 ikke kunne behandles på samme måde, dertil er kilde-materialet her alt for stort. Man tænke sig blot, hvis Skyum-Nielsen ville forsøge at følge kirkekampenes forløb nærmere. Det er lykkedes ham at foretage en prioritering ved at lægge en hovedvægt på emner, som havde hans særlige interesse, kvinderne, de fattige og f.eks. Estland, og foretage en almindelig nedskæring af de fleste andre områder, afgjort mindst på den egentlig politiske historie. Det er uden videre klart, at bogen derfor ikke kan få den særlige værdi som dokumentations- og opslagsværk, som *Kvinde og Slave* har, men det bør ikke skjule for, at de detaljerede kildehenvisninger gør også denne bog til en meget nyttig bog. Derimod kan det undre, at litteraturbenyttelsen er af så væsentlig ringere omfang og præget af nogen vilkårlighed. At der ikke er noget forfatterindeks, er jo redaktionens, forståelige, valg, men den bør lastes for, at personregistret langt fra er fuldstændigt. På f.eks. s. 81-85 mangler således følgende: Erik (Menved), s. 81; hertug Albrecht af Braunschweig, s. 81-82; prior Henrik af Antvorskov, s. 81; kardinal Guido, s. 82; Niels, søn af grev Niels af Halland, s. 82; Niels og Erland Erlandsen, s. 83; Henrik af Mecklenburg, s. 84; dronning Agnes, s. 85. Jeg skal tilføje, at det er vilkårligt gjort, f.eks. medtages Erland Erlandsen s. 82. Derimod har bogen et ganske pænt sagregister, sådanne er jo vanskelige at lave.

Fruer og vildmænd. Fruerne er de kvinder, man ved noget om, og som spillede en politisk rolle, enkedronningerne Margrethe Sambiria, Mechtilde

og Agnes, men det er også jomfru Marie (!) og ridderkulturens kvindedyrkelse. Vildmændene er køllefolket, hyttefolket, dvs. et landproletariat endda ringere end gårdsæderne. Bogens 1. kapitel, »Kvinder og laser«, er ouverturen. I 1256 må Rydårbogen forlade latinen og udtrykke sig på dansk: »Kodkarle var alle gale med deres køller«. I en anden kilde får vi at vide, at »bønderne ødelagde mange borge«. Skyum-Nielsen karakteriserer oprøret, som følger: De egentlige bønder forenede sig visse steder med gårdsæder og »elendige«, og der dannedes en kunstig fællesfront af middel- og underklasser. Kongens folk lemlæstede og dræbte både bønder og elendige.

Vi møder ikke køllefolket senere i fremstillingen, af gode grunde, for de optræder ikke senere i kilderne, (for så vidt er bogens titel vildledende). Skyum-Nielsen forsøger en forklaring: Gårdsæder og vildmænd, bondestandens laveste lag, var »utvivlsomt flere steder efterkommere af slaver og frigivne«. »Måske er det tilladt at regne med, at det har skortet på tilpasning i det bestående system af fuldt frie mennesker«. Hvad vi i stedet for hører om, er de fattige, de betænkes af de rige i dødens stund og nævnes en gang imellem i lovgivningen. Jakob Erlandsen roses for sin omsorg for dem.

Kvinderne kommer ikke ind i bogen med samme aplomb som køllefolket. Vi præsenteres for ridderkulturens fruer og Marias himmelkroning, men senere hen kommer dronningerne og andre, som får politisk betydning, Erik Plovpenningens døtre, Kristoffer 2.s datter Margrethe gift med markgreven af Brandenburg, hertug Valdemars søster Helvig gift med Valdemar Atterdag, hertug Erik af Sveriges og adelsmanden Knud Porses enke, Ingeborg. Listen er lang i det hundredår. De adelige enker og deres testamenter får underligt nok næsten

ingen omtale, Skyum-Nielsen nøjes med at begræde, at døtre kun arvede det halve af deres brødre, men kunne have peget på, at det var mere end i det meste af Europa. Det anføres, at i byerne møder vi kvinder som småhandlende og kroer med kvindelige ejere, og på landet var der selvfølgelig kvinder, der bestyrede gårde.

Skyum-Nielsens kendskab til kilde-materialet var formidabelt og tillader ham at fremfinde nye oplysninger. Jeg anfører i flæng nogle eksempler. Ovenfor er nævnt Kristoffers massakrering af bønderne og de elendige. S. 29 får vi at vide, at samme konge var den første fysisk handicappede på den danske trone, og s. 61 får vi bedre årstal for gråbrødrene i Ystad og Trelleborg. S. 93 belyses kongernes tiendelån hos kirkerne og provenu af de pavelige indsamlinger. Flere steder påpeges det, at der altid kom et økonomisk mellemværende mellem konge og rigsembetsmænd. Ofte indeholder en note en tekstrettelse eller en forbedret oversættelse, som når s. 124 udsagnet om, at Rane Jonsen skønt nøgen og våbenløs efter evne satte sig mod kongens drabsmænd, rettes til værge- og våbenløs.

Men der er sagområder, hvor forfatteren mangler viden. Jeg skal pege på nogle steder. Oplysningerne s. 106 om bødesatser er forvrøvlede, idet der ikke skelnes mellem mandebod og fyrremarksbøde. S. 224 får vi den sædvanlige oplysning om, at de gejstlige kun udgjorde 1/2 procent af befolkningen, og oven i købet et forslag om, at de adelige måske blot udgjorde 1/2 promille; det er beregninger uden hensyntagen til børns og kvinders tal. S. 188 overføres oplysningen fra 1428-tingsvidnet på Sjællands landsting om pligten til at møde mand af huse på ledingsudbudet. S. 233-234 misopfattes adelens birker og adelig handelsvirksomhed. Forsøget (s. 251, 253, 266) på at udregne Danmarks

panteværdi er helt mislykket. Som udgangspunkt hævdes det, at pantesummen til de holstenske grever på 200.000 mark sølv svarede til landets 200 herreder, men forfatteren glemmer, at Sønderjylland ikke indgik i pantsættelsen! Skåne blev vurderet til 34.000 mark svarende til de 34 herreder, siges det, men herfra skal rigtignok trækkes Halland, som ikke hørte med i handelen. Også Valdemars medgift med Helvig misforstås. Mærkeligere er det, at aftalen om Valdemars indløsning af Nørrejylland er fejllæst, idet Skyum-Nielsen her er på hjemmebane.

Som Arups Danmarkshistorie er *Fruer og Vildmænd* en krønike, en fortælling, kronologien og den politiske udvikling udgør ryggraden, og de sociale og kulturelle afsnit placeres hen ad vejen, hvor det nu falder naturligt. Ved skildringen af den politiske udvikling har adskilligt stof naturligvis måttet fravælges, undertiden studser man, mest frapperende forekommer mig umiddelbart behandlingen af 1282, hvor vi kun tilfældigt og rent en passant (s. 84, 104 note 3, 105 nederst) får at vide, at der den 19. marts af kongen afgaves et løfte, som historikerne har benævnt den foreløbige håndfæstning. Det hænger muligvis sammen med, at Skyum-Nielsen opfatter håndfæstningen som først og fremmest fremkaldt af kongeslægtingenes arvekrav og ikke (som Arup) opfatter de mange tyske vidner den 19. marts som kongens lejetropførere og dermed garanter for hans løfte. Han gør en del ud af at påvise, at Otto af Ravensberg havde nære forbindelser til Jakob Nielsen, som havde krav på Nørrejylland, og at Otto i øvrigt var dansk godsejer. Tilsyneladende uden anledning oplyses det desuden s. 107 note 14, at Ebersteinerne besad dansk jordegods, men anledningen må være, at grev Albrecht af Eberstein, som vi i øvrigt slet ikke bliver præsenteret for, var et af vid-

nerne den 19. marts. Men uanset, om nyplaceringen af et par af vidnerne skulle være forklaringen på den manglende interesse for kongeløftet, er den manglende omtale af det lidet elskværdig over for læseren, og det var vel værd at diskutere forskellen mellem kongeløftet og håndfæstningen?

Det her nævnte viser, at Skyum-Nielsen selvfølgelig ikke har læst kilderne uden at have sine forgængere i bagehovedet, hvad enten han henviser til dem eller ej. På samme måde vil kommende forskning have at tage stilling til hans tolkninger. Man kan roligt regne med, at han har arbejdet med hele det politiske forløb, og der er mange nye vurderinger. Som det var at vente, gives der en god og afbalanceret skildring af striden mellem Jakob Erlandsen og kongemagten, uden at forfatteren falder for fristelsen til at brede sig. Der tages afstand fra ideen om, at Kristoffer skulle være blevet myrdet og meget skarpt afstand fra det nyeste påfund, at Jakob Erlandsen blev myrdet. Der gives en noget anden vurdering af Erik Menveds sidste år end vanligt, og af Kristoffer 2.s politik de første seks år får vi en fortræffelig og nuanceret gennemgang. Med rette betones for tiden efter 1326 de konstante jyske oprør og opgør imod holstenerne, og det fremhæves, at Valdemars tronbestigelse i 1340 først og fremmest var danskernes fortjeneste, ikke Lybæks og nordtyske fyrsters. »Men, undskyld, den helt afgørende kraft kommer fra danskerne – De har syv gange rejst sig mod de fremmede« (s. 264).

Bogens illustrationsmateriale er stort, oplysende og relevant og med gode billedtekster.

Skildringen af den politiske historie, fremhævelsen af kvinder og fattige, det store noteapparat med de detaljerede henvisninger gør *Fruer og Vildmænd* til en god og nyttig bog.

Erik Ulsig

Anders Leegaard Knudsen: *Saxostudier og rigshistorie på Valdemar Atterdags tid*. Skrifter udgivet af Institut for Historie ved Københavns Universitet 17. (Museum Tusulanums Forlag, 1994). 143 s., 194 kr.

Jyske Krønike, oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen. (Wormianum, 1995). 71 s., 148 kr.

Jyske Krønike er det vanlige navn på et af de mange forsøg på at føre Saxos opfattelse af Danmarkshistorien op til en senere samtid. I dette tilfælde til 1340. Som sådan er den en ganske rendyrket type, idet den i manuskripterne følger efter den forkortelse af Saxos værk, som kaldes *Compendium Saxonis*. Saxoforkortelsen må da efter alt at dømme være foretaget af den samme anonyme, jyske forfatter, som har produceret fortsættelsen.

Denne Saxoforkortelse er emnet for Anders Leegaard Knudsens PhD-afhandling med den i forhold til indholdet meget pompøse titel *Saxostudier og rigshistorie på Valdemar Atterdags tid*. De vigtigste formål med afhandlingen er at undersøge overleveringen af Saxokompendiet, herunder dets læserkreds, samt at forsøge at indkredse, efter hvilke principper forkortelsen er foretaget.

Det er i det store og hele ganske velbetrædte stier forfatteren forfølger i sin undersøgelse. Men selv om forkortelsesprincipperne tidligere har været undersøgt (af Gustav Albeck), er det nok i analysen af bearbejdelsen af Saxos 1., 5. og 16. bog, afhandlingen har sit tyngdepunkt. Her kan Anders Leegaard Knudsen tage sit udgangspunkt i nogle af de vigtigste resultater af den nyere Saxoforskning og forsøge at indkredse, hvorledes forkorteren har forholdt sig til Saxos således indkredsede ambitiøse projekt. Hovedresultatet bliver, at vor forkorter har været en langt mere jordbunden person, som først og fremmest

har interesseret sig for Saxos demonstration af, at Danmark havde haft konger så langt tilbage, sagen kunne følges. Dette var selvfølgelig en nærliggende interesse i 1340, hvor landet havde været uden konge i otte år.

Anders Leegaard Knudsen forsøger også at komme på sporet af Saxokompendiets læserkreds. Da alle bevarede udgaver af teksten stammer fra 1400-tallet eller kort derefter, fører dette ind i andre miljøer end det, hvor teksten blev til. Det er tankevækkende, at et af de bevarede manuskripter af forkortelse + fortsættelse i plattysk oversættelse er skrevet for rigshovmester Erik Ottesen (Rosenkrantz), samt at en anden version på plattysk med en ajourføring 1342-1481 blev trykt ca. 1502 som det andet trykte værk om Danmarks historie. Mon denne påfaldende interesse skyldes den bemærkelsesværdige mangel på historieskrivning i Danmark i slutningen af 1300-tallet og det meste af 1400-tallet? En sådan tanke forudsætter, at der ikke, som hævdet af Kr. Erslev og Ellen Jørgensen, har eksisteret en nu tabt fortsættelse af Ynge sjællandske Krønike, hvis ekko kan findes i Rimkrøniken, den førnævnte fortsættelse af Jyske Krønike 1342-1481 samt hos Christiern Pedersen. Denne teori nævnes af forfatteren flere steder. Han er mest tilbøjelig til at afvise den, men nogen egentlig, gennemført undersøgelse af spørgsmålet bliver det ikke til, idet Anders Leegaard Knudsen her, som i øvrigt mange andre steder, afgrænser sit projekt meget håndfast under henvisning til arbejdsøkonomiske overvejelser. Dermed bliver det ikke muligt at besvare det ovenfor stillede spørgsmål, som egentlig er ret nærliggende, når man vil beskæftige sig med Saxokompendiets publikum i 1400-tallet.

Anders Leegaard Knudsens afhandling demonstrerer megen lærdom, men ikke de store nyheder, og den må nok

karakteriseres som en bog for feinschmeckere.

Dette gælder imidlertid ikke for det nyeste resultat af Rikke Agnete Olsens fortjenstfulde arbejde for Skalks forlag Wormianum med at gøre middelalderlige krøniker og årbøger tilgængelige for den såkaldt alment interesserede læser. Efter Yngre sjællandske Krønike og Rydårbogen er nu fulgt netop Saxokompendiets fortsættelse, Jyske Krønike. Dette er ikke nogen stor sag: Selve den oversatte tekst fylder 20 små, rigt illustrerede sider. Hertil slutter sig en redegørelse for »Tiden« og for »Manden i tiden« om forfatteren og hans opfattelser af verden og sin samtid samt diverse stamtavler og kort mv. Alt er rundhåndet og smukt illustreret af Jørgen Kraglund efter samtidige originaler.

Mest interesse har Jyske Krønikes

skildring af forfatterens samtid, de sidste ca. 20 år. Her, som også i øvrigt, skinner forfatterens førnævnte engagement i kongemagten som det, der konstituerer og holder sammen på Danmark, klart igennem – uanset at han også er meget opmærksom på, at konger kunne være af forskellig kvalitet. Men derudover bliver krøniken naturligvis en særdeles vigtig primær kilde til de turbulente år efter Erik Menveds død. I betragtning af vor karrige middelalderlige historieskrivning efter Saxo er det værdifuldt, at også denne lille krønike nu er let tilgængelig for læsere, der ikke læser *Scriptores Minores* eller *Danmarks Middelalderlige Annaler* som lystlæsning. Og tilgængeligheden øges i høj grad af Rikke Agnete Olsens gode og letfattede introduktioner og den appetitlige illustrering.

Anders Bøgh

DET 19. ÅRHUNDREDE

Erik Nørr: *Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899*. Stat – forvaltning – samfund. Studie 5. (Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 1994). 563 s., 295 kr.

I flere henseender er denne bog en fortsættelse af forfatterens disputats *Præst og Administrator* fra 1981. Den handlede om sognepræstens administrative funktioner i lokalforvaltningen på landet fra ca. 1800 til sogneforstanderskabernes indførelse i 1842. I den nye afhandling følges op med en undersøgelse af, hvordan det gik med det gejstlige skoletilsyn i mødet med folkestyre og stigende kommunalisering. Det centrale tema er magtkampen mellem kirkelig, statslig og lokal indflydelse på

skoleforhold, som den formede sig i debat og lovgivning samt i praksis efter 1842. Et omdrejningspunkt er den nye kommunallov i 1867. Med denne fik sognerådene ansvaret for skolevæsenets ydre forhold (økonomi), mens skolekommissionerne med præsten som formand fik overladt ansvaret for de indre forhold (tilsyn med lærerne og undervisningen). Med kommunallogen gled præsterne dog samtidig ud af fattigvæsenet, der helt og holdent blev overladt til sognerådene. I indledningen anfører forfatteren da som centrale spørgsmål (s. 16): 1) Hvorfor bevarede præsterne i 1867 indflydelse i skolevæsenet og ikke i fattigvæsenet, samt 2) Hvorfor fortsatte skolens forbindelse til kirken længere i Danmark end i mange andre lande. Først i 1933 og 1949 blev det gejstlige

skoletilsyn nemlig afviklet i Danmark. Eksempelvis var det sket allerede fra 1861 i Sverige, i Norge blev det ændret med skoleloven af 1889, og i Finland var det gejstlige tilsyn fjernet i 1866/84. I stedet havde man fået statslige inspektørtilsyn (s. 126).

Bogen er opdelt i to hoveddele: I. Debat og lovgivning og II. Skoleforvaltningen i praksis. I 1800-tallets sidste halvdel blev der i Rigsdagen fremsat skolelovsforslag ikke mindre end 12-14 gange, og bogens første del handler om den nærmest evigt varende skoledebat og om periodens ændringer i lovgivningen. Det er en fortrinlig indgang til emnet, fordi første del derved også fungerer som en skolepolitisk introduktion til bogens anden del. Erik Nørr starter dog først ved systemskiftet 1848/49 for »Indførelsen af den frie forfatning åbnede alle sluser for meningsytring«. 1840'erne i øvrigt forbigås, fordi forslag om ændringer ikke kom til »realitetsdrøftelser« (s. 31). Hertil må det dog indvendes, at i pjecer, på lærermøder og i petitioner til Stænderforsamlingerne var skoledebatten særdeles levende i 1840'erne, og en stor del af diskussionen omhandlede netop skolens styrelse (»Overbestyrelse«). Den massive skolereformdebat i 1850'ernes første halvdel, som Erik Nørr udreder særdeles detaljeret, havde antagelig ikke fået samme omfang, hvis der ikke med Stænderforsamlingerne og forstanderskabsloven af 1842 netop var skabt tradition for bred offentlig diskussion af skoleforhold. Derfor burde 1840'erne nok være inddraget. Herefter optræder lærerstanden mere og mere selvbevidst, en af afhandlingens klare konklusioner. Forfatteren gennemgår reformdebatterne i 1850'erne og 1870'erne særdeles grundigt. Især debatten i 1870'erne er interessant, fordi Venstres synspunkter her stred så frontalt mod højreregeringernes. At det gejstlige tilsyn holdt sig længere i Dan-

mark end i udlandet, tilskriver Nørr således det politiske klima i 1870'erne. Venstre ønskede, at befolkningens og den kommunale selvbestemmelse skulle øges. Højre blev dog mere og mere utilbøjelig til at give slip på statsstyringen i skolevæsenet, der enten kunne foregå ved statslige inspektører (som i udlandet) eller som hidtil via det gejstlige tilsyn. At inspektør-tilsynet ikke gennemførtes, synes dog mest at skyldes, at lærerstanden var blevet en ny og stærk aktør på den skolepolitiske scene, f.eks. optrådte man fra 1874 nogenlunde samlet i Danmarks Lærerforening. Og lærerne var ikke entydige modstandere af det gejstlige tilsyn, bl.a. gjaldt inertiens lov: Man vidste, hvad man havde, men ikke, hvad man ville få i stedet (s. 129, 425). Under debatten om kommunallovnen af 1867 sås desuden tydeligt en almindelig opfattelse af, at skolevæsenet var et område, hvor kirken (foruden staten) naturligt havde interesser (s. 83). Dette var modsat fattigvæsenet, som generelt blev betragtet som »af reen communal Natur« (s. 82). Derfor gled præsten let ud af fattigvæsenet. Helt at forstå den fortsatte forbindelse mellem kirke og skole i Danmark i modsætning til f.eks. Norge og Sverige, er ikke muligt. Den ellers fornuftige ansats til et godt komparativt perspektiv, der rummes i det andet af de indledende spørgsmål (jf. ovenfor), falder tungt til jorden, når omstændighederne i disse lande ikke belyses bedre, end tilfældet er (s. 58ff., 125ff.)

Første del slutter med et kapitel om skoleloven af 1899, hvortil lærerstanden i øvrigt også var en virksom kraft. Det blev da også lærernes forhold, der især blev forbedret. På tilsynsområdet var ændringerne »meget begrænset« (s. 142). At Nørr slutter sin undersøgelse i 1899, forekommer derfor ikke særlig logisk. Under ét må man med forfatteren jo sige, at det hverken i 1850'erne,

1870'erne eller 1890'erne lykkedes at skabe nogen ny og altomfattende skolelov. Et godt stykke ind i det 20. århundrede var skoleanordningen af 29/7 1814 i det store og hele stadig i kraft (s. 142, 431).

Bogens anden del om skoleforvaltningen i praksis er mere fornøjelig læsning. Ligesom i disputatsen er landsognene i Hornum-Fleskum herreder i Østhimmerland valgt som case-study-område. I dette område er gennemført en del gode analyser inden for emner som bl.a. skolens forvaltning, økonomi, lærerforhold, tilsyn og skolemateriale. Systematiske undersøgelser er dog begrænset til perioden 1868-1880 for at undersøge, hvad kommunaloven af 1867 betød i praksis, inden provisorietiden spillede for kraftigt ind. Kompetencefordelingen mellem skolekommissionen og sognerådet er sat i fokus og belyses ved en lang række enkeltsager. Lærernes embedsforhold, provste- og bispevisitationer, eksamensoverhøring, skolernes økonomi, anskaffelse af skolemateriel, kontrol med skolegangen og tilhørende mulktninger og reglerne for udskrivning er nogle af de mange sider af skolevæsenet, som forfatteren behandler særdeles udførligt. Den røde tråd – magtkampen mellem kirkelig, kommunal og statslig kontrol – er dog ofte noget flimrende. Brugen af de mange enkeltsager slører det samlede billede noget. Selv om forfatteren for det meste følger op med delkonklusioner, har bogen en tendens til at blive en bred skolehistorie med vægt på administrative forhold. Med mange interessante detaljer. Den stærke forbindelse mellem kirke og skole synes eksempelvis at ophæve Grundlovens religionsfrihedsparagraf. Ligeledes berøres flere gange friskolebevægelsen: »Til skolefrihed hørte nemlig også frigørelse fra det tvungne gejstlige tilsyn« (s. 74). Selv om det påvises, at friskolernes frihed reelt var

noget begrænset, undrer det, at friskolerne ikke står stærkere og mere centralt i afhandlingen. »En behandling af friskolernes udvikling ligger uden for denne afhandlings rammer«, hedder det (s. 74). Jeg har ærlig talt vanskeligt ved at forstå logikken i de to udsagn under ét. En udredning (om end nok så kort) af netop tilslutningen til friskolebevægelsen synes dog at ramme centralt i afhandlingens emne, fordi friskolerne ved deres antal (mv.) netop på et handlingens niveau illustrerer holdningen til »statsskolen«, dens indhold og forvaltning, herunder det gejstlige tilsyn.

Disse noget spredte indvendinger til trods er der tale om en gedigen afhandling, der er spækket med gode, solide oplysninger. Den afsluttende konklusion – at der i det 19. århundrede ikke skete nogen revolution af skolestyret, kun en langsom evolution (s. 432) – er vel ikke særlig overraskende. De helt store spørgsmål, som f.eks. almueskolevæsenets betydning i det 19. århundrede for lokalsamfundene såvel som for samfundsudviklingen i almindelighed, berøres ærgerligt nok ikke af forfatteren. Efter den solide skolehistoriske indsats, som Erik Nørr efterhånden har præsteret, kunne det være interessant at blive indviet i de store vurderinger og perspektiveringer. Der er dog mange andre guldkorn, f.eks. påvisningen af den stærke statslige styring i den praktiske skoleforvaltning, trods kommunalisering. Skoleforvaltningens komplicerede opbygning førte nemlig ofte lokalt til uenighed, hvorfor sagerne endte i ministeriet. Kultusministeriet afgjorde således virkelig mange spørgsmål, i mange tilfælde små detaljer (s. 429).

Bogen er velskrevet og særdeles velunderbygget med henvisninger til et imponerende stort materiale. Over 1.400 henvisningsnoter antyder det store arbejde, der ligger bag. Bogen er tillige behagelig fri for stavefejl og desuden

smukt illustreret. Opdelt i veldisponerede afsnit og med de detaljerede henvisninger kan bogen udmærket fungere som en håndbog. Da den er bygget op som en akademisk afhandling, fås det største udbytte dog ved at læse den fra start til slut. Og sådan læst er det ikke en bog for slapsvanse: De mange detaljer er næsten for vidtløftige, og den noget flimrende røde tråd gør, at bogen kun henvender sig til særligt interesserede læsere. De vil til gengæld kunne drage god nytte af bogen og dens mange henvisninger.

Kenn Tarbensen

Jette Mackintosh: *Danskere i Midtvesten. Elk Horn – Kimballton bosættelsen 1870-1925*. Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie. Publikation nr. 22. (Akademisk Forlag, 1993). 222 s.

Niels Peter Stilling and Anne Lisbeth Olsen: *A New Life. Danish emigration to North America as described by the emigrants themselves in letters 1842-1946*. Udvandrerarkivets Skriftserie: Udvandrerhistoriske Studier Nr. 6. (Udvandrerarkivet, 1994). 220 s.

De to bøger repræsenterer på hver sin måde den nyere interesse for den danske udvandrerhistories 'anden' side, den der handler om danskerne som indvandrere i USA. I et par årtier godt og vel har udvandringsforskningen her i landet koncentreret sig om baggrunden for udvandringen fra Danmark, mens undersøgelser af udvandrerne skæbne i det fremmede forsømt. *Danskere i Midtvesten* og *A New Life* er derfor højst velkomne bidrag til belysning af henholdsvis den dansk-amerikanske bosættelses- og assimilationshistorie og det enkelte individs oplevelse af udvandringen og starten på en ny tilværelse.

Med *Danskere i Midtvesten* udgives Jette Mackintoshs PhD-afhandling fra Københavns Universitet fra 1991 i bogform. Den handler om to små lokalsamfund i det vestlige Iowa, Elk Horn og Kimballton, som fra 1870'erne efterhånden blev domineret af danske indvandrere med henholdsvis et indremissionsk og et grundtvigsk præget livssyn. De religiøse modsætninger skabte lokale spændinger og forskelle, men, som bogen viser, bidrog de også til en etnisk vitalitet, som endnu er mærkbar i lokalområdet.

Jette Mackintoshs arbejde er en af de få danske undersøgelser af dansk-amerikanske lokalsamfund, som baserer sig på primært kildemateriale som folketællinger og f.eks. jordsalgsprotokoller. Bogen vidner om forfatterens fortløbelighed med den tidligere forskning i emnet etniske lokalsamfund i USA. Det kommer bogen til gode, at Mackintosh i mange tilfælde kan pege på eksempler fra andre indvandrergrupper bosættelse i USA og således perspektivere de danske lokalsamfunds udvikling, ofte hvor det danske materiale er lidt tyndt. Ligeledes behandles det store talmateriale om de lokale forhold med godt blik for den danske indvandrings historie i øvrigt.

Mackintosh kalder i introduktionen sin afhandling for en »modificeret transplantationsundersøgelse« (s. 11). Modifikationen ligger i, at det danske kildemateriale ikke som f.eks. det svenske er righoldigt nok til at gå i dybden med udvandrerne baggrund i hjemlandet. Desuden lægges vægten i denne afhandling på udviklingen i immigrant-samfundene efter bosættelsen i Amerika. Det er håndfaste forhold som de danske indvandreres jordkøb, bofasthed, demografiske profil og erhvervsstruktur, som undersøges og søges relateret til den religiøse, kulturelle og sproglige udvikling. I enkelte tilfælde

synes selve fremlæggelsen af det indsamlede talmateriale at være blevet et mål i sig selv, og fremstillingen bliver lidt vel tør. Men helhedsindtrykket er, at forfatteren med sin grundige og veldisponerede undersøgelse har dokumenteret en række konkrete forhold, hvor man tidligere måtte nøjes med formodninger.

En af konklusionerne vedrørende danskernes deltagelse i amerikansk landbrug er, at »et stærkt etnisk fællesskab gav grobund for en meget stærkere bibeholdelse af traditioner, end man almindeligvis har antaget« (s. 185). Det samme kunne siges om andre sider af de to lokalsamfunds liv, og bogen er således med til at rokke ved den traditionelle opfattelse af danskernes hurtige og lette assimilation i USA.

Niels Peter Stilling og Anne Lisbeth Olsens *A New Life* er en engelsk version af bogen *Et nyt Liv*, der udkom på Strandbergs Forlag i 1985. Den bygger på talrige uddrag af breve fra omkring 50 danskere, som udvandrede til Nordamerika i perioden 1842-1946. Det store arbejde med brevstoffet har resulteret i en meget spændende behandling af den danske udvandrers historie, hvor det svære – at kombinere beskrivelsen af det, der på én gang var en massebevægelse og en individuel handling – er lykkedes. Det er selvoplevet historie, vi præsenteres for, og den fascinerer både på grund af de private breves karske sprog og ofte meget nøgterne indhold, og den nærhed til de skrivende, læseren opnår.

I modsætning til de fleste andre

bøger, som baserer sig på udvandrerbrev, er brevuddragene i denne bog ordnet tematisk. Det gør det muligt med førstehåndskilder at beskrive centrale sider af udvandrers historien. Men det er samtidig lykkedes at bibeholde en af de klare kvaliteter i de traditionelle udgivelser af udvandrerbrev, nemlig at læseren følger de samme personer over en årrække og derigennem får et detaljeret indblik i, hvordan de klarede sig igennem tilværelsen som indvandrere.

Det er oplagt, at en fremstilling af udvandrers historien af denne type ikke kan gå meget i dybden med de forskellige temaer, men snarere sigter mod den rammende beskrivelse. Nogle temaer egner sig også bedre end andre til at belyses af brevmateriale. Stærkest står kapitlerne om arbejdslivet på landet og i byerne, og de mange brevuddrag afdækker faktisk utrolig mange aspekter. Svagere er afsnittet om f.eks. udvandringens baggrund. Udvandrerne skrev jo ikke hjem herom til dem, der allerede vidste besked. Få udvandrere beskrev det kirkelige liv, de var del af, og her forsøger forfatteren så at afhjælpe stofmangelen med nogle forbindende afsnit. Men f.eks. afsnittene om mormonudvandringen og de danske lutherske kirkelige forhold er blevet vel knappe og også noget mangelfulde.

Bogen kan anbefales som et vellykket forsøg på at skrive en dansk udvandringshistorie, hvor det er de enkelte mennesker i masseflugten, der med deres førstehåndsberetninger fortæller historien.

Henrik Bredmose Simonsen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Karen Glente, Karin Kryger og Orla Pedersen (red.): *Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994*. (Christian Ejlers' Forlag, 1994). 160 s., 200 kr.

En bog om Soldenfeldts Stiftelse lyder ikke så morsom, men den er morsom, pænt indbundet og med illustrationer.

Stiftelsen, der ligger på Sortedamsdosseringen i København, var en testamenterisk gave fra to brødre Soldenfeldt, og den var beregnet for værdige og trængende husjomfruer, lærerinder, syjomfruer og andre fruentimmer – og for »værdige trængende aldrende tjenestepiger«, og dertil må man så sige, at det var dengang.

Stiftelsen blev oprettet med to afdelinger, en for den første kategori og en for det mere beskedne klientel, nemlig de aldrende tjenestepiger. Smuk og behagelig efter datidens målestok og ud fra et ærligt ønske om at hjælpe de ofte oversete enlige kvinder.

Brødrene Soldenfeldt, der var af jødisk afstamning, giftede sig aldrig, den ene var jurist, den anden forlagsboghandler. De havde som husbestyrerinde en søster til Regine Olsen, Kierkegaards Regine, hun blev også betænkt efter deres død, og det antydes, at de to brødre ikke ville stå i vejen for hinanden, man nøjedes med at holde af på afstand.

Bogen er redigeret af Karen Glente, Karin Kryger og Orla Pedersen, og man sluger flere af dens bidrag, bl.a. af Ditlev Tamm om københavnske stiftelser, Hans Kryger Larsen om brødrene Soldenfeldt og Tinne Vammen om forstanterinden, sidstnævnte hed Louise Fenger. Man får her en kvindeskæbne fra dengang, man enten ku' blive gift eller glemmt. Louise Fenger blev ikke gift, men altså husket alligevel i denne bog.

Stiftelsen lever stadig, lidt medtaget, forandret og naturligvis for andre end aldrende tjenestepiger og forhenværende husjomfruer. Og det skal ikke glemmes, at brødrene Soldenfeldt havde forståelse for kvinder ud fra den tids forudsætninger.

Ny Paludan-Müller

Adda Hilden og Jytte Larsen (red.): *Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. (Statsbiblioteket i Århus, 1994). 145 s., 165 kr.

Bogen er tung læsning. Om kvindesag, Dansk Kvindesamfund, Danske Kvinders Nationalråd, kvindelige akademikere, kvinder i arbejderbevægelsen og meget andet. De solide kapitler afbrydes af enkelttilfælde, hvorved man kommer bort fra emnet, men meget er velskrevet, og meningen er god. Bogens baggrund er den kendsgerning, at kun fem procent af biografierne i *Dansk biografisk leksikon* handler om kvinder, og skriftet er en forløber for et kvindebiografisk leksikon.

Fire kvinder ses uden på bogen: kredslæge Margrete Glud, uhyre mandhaftig, og når man nu netop er kvindesagskvinde. Helga Sehested, forkæmper for kvinder i landbruget, og Hulda Pedersen, lærer og foregangskvinde for seksualundervisning og husholdningsuddannelse, venlige, gammeldags damer ud fra billederne at dømmе. Og Jo Jacobsen, gift med og skilt fra den store bryggers barnebarn, smuk, yndig og sådan som man i sin barndom har forestillet sig maharajaens yndlingshustru. Jo Jacobsen ville ikke bare være sin mands hustru, hun lod sig uddanne som psykoanalytiker (i udlandet) og gjorde

en indsats for kvinder og børn. Glimrende mennesker ifølge de loyale og velskrevne biografier, men var de mon blevet omtalt, hvis det havde været mænd? Den første mandlige kredslæge f.eks.?

Nu var det jo en uretfærdighed, at kvinder først fik adgang til universitetet i 1878 og stemmeret i 1915, og kampen for ligeløn og ligestilling er sandelig ikke ført til ende. På internationalt plan var Margaret Thatcher et særtilfælde, nu ses kun (næsten kun) solide jakkesæt, og herhjemme har vi knap forvundet vores glæde over den første kvindelige nationalbankdirektør, der samtidig har bevaret sin kvindelighed, hvilket man ikke skal foragte.

Kvinder i arbejderbevægelsen, kvindelige kontorister og kvinder i Post- og Telegrafetaten har haft meget at slås med, og mange har set surt til de kvinder, der ville forene et udearbejde med ægteskab og børn.

Kvindelige kunstnere har altid været en undtagelse, og disse savnes ikke i *Dansk biografisk leksikon*. Men dette udkom sidst i 1984, og man kan derfor se frem til en beskrivelse, der går frem til nutiden, også fordi begavede og betydelige kvinder er mindre usynlige end i 1920'erne.

Det planlagte værk skulle komme i år 2000.

Ny Paludan-Müller

Willy Dähnhardt und Birgit S. Nielsen (Hrsg.): *Exil in Dänemark. Deutschsprachige Wissenschaftler, Künstler und Schriftsteller im dänischen Exil nach 1933*. (Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., 1993). 731 s., 460,25 kr.

Bogen er en tysksproget udgave af afdøde professor Steffen Steffensens 650 sider store samleværk fra 1986, *På flugt*

fra Nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933, som blev anmeldt i *Historie* 17, 1987-89, s. 118f. Idet der generelt skal henvises til denne anmeldelse, skal det bemærkes, at der er tale om en væsentligt revideret og forøget udgave, der i de enkelte bidrag og deres litteraturoversigter inddrager det seneste tiårs forskning om de tyske emigranter. Udgivernes indledning om Danmark som asylland (s. 14-54) er væsentlig omarbejdet med henblik på informationsbehovet om de danske rammebetingelser hos de tysksprogede læsere. Endelig er der kommet ti nye artikler ind, mens fire mindre bidrag i den danske udgave er gledet ud.

Initiativet til den tyske udgave, der er støttet af en række danske fonds og af den slesvigholstenske regering, opstod i forlængelse af Det kongelige Biblioteks udstilling om exilerede tyske kunstnere, som i 1988 under titlen *Geflüchtet unter das dänische Strohdach. Schriftsteller und bildende Künstler im dänischen Exil nach 1933* blev omplanted til Kiel. Allerede dengang blev der udgivet en ganske omfattende publikation på 239 sider med samme titel, men altså kun omhandlende forfattere og billedkunstnere. Og naturligvis med en mindre udførlig behandling, end de har kunnet få i den foreliggende bog, der samtidig også rummer 300 sider om musikere, journalister og (især) videnskabsmænd og -kvinder.

Der er fortsat tale om et uegalt værk, hvor de 34 bidragyderes artikler spænder fra Johan Bentzons 11/2-sides blåbogs-agtige omtale af saxofonisten Sigurd Rascher til Hans Chr. Nørregaards næsten 60 sider lange, forskningsbaserede artikel om Bertolt Brecht og Danmark. Men det rummer vægtige bidrag om nazi-tidens flygtninge og det officielle og private Danmarks modtagelse af dem. Så det er fortjenstfuldt, at det er blevet gjort tilgængeligt for et tysktal-

lende publikum, heriblandt de mange, der i disse år forsøger i 1930'ernes tyske emigration.

Erik Strange Petersen

Leif Thorsen: *H.P. Sørensen. Arbejdsmand – chefredaktør – overborgmester*. SFAH's skriftserie bd. 34. (Selvskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1994). 154 s., 150 kr.

Bogens forord er dateret 1993, trykkeåret er 1994, og bogen er udsendt 1995. Forfatteren har en lang bibliotekskarriere bag sig: ved Københavns kommunes biblioteker fra 1950 (vice-stadsbibliotekar 1964-81) og 1981-88 første-bibliotekar ved Det kongelige Bibliotek; han har tidligere skrevet om biblioteker, men ikke om historie. Bogen, der er godt illustreret, er også blevet det, man – måske lidt altmodisk – kalder en god folkebiblioteksbog: Egentlig er der ikke noget nyt, men der er stort set det, der skal være, for at give et indtryk af H.P. Sørensen (1886-1962).

H.P. Sørensens tid som arbejdsmand i København var kun kort. Han kom på fagforeningskontor, men tidligt blev hans tid optaget af skribentvirksomhed, og han var fra 1918 journalist (til 1924 redaktør af det socialdemokratiske eftermiddagsblad *Klokken 5*, 1924-41 af *Social-Demokraten*, nu *Det fri Aktuelt*). Efter at være tvunget bort på grund af tysk pres samlede han sig om københavnsk kommunalpolitik, han var borgmester 1943, 1946-56 overborgmester.

Karriereforløbets punkter er med, men ikke særlig dybtgående, og egentlige analyser og vurderinger er der ikke. Det gælder hele bladvirksomheden, og der skete ellers meget i disse år, ligesom det ikke klargøres, hvordan han arbejdede med i dagligdagen. Det samme gæl-

der virksomheden i kommunen; det bliver til de iøjnefaldende og velkendte spidspunkter.

Til gengæld er der meget om hans ungdoms energiske arbejde med socialismens teori og hans syn på pressen. Der er lange referater af artikler og foredragsmanuskripter. Samlet giver de et fyldigt indtryk af H.P. Sørensens betydelige viden; men også her mangler både en egentlig analyse og tilbøjelighed til at sætte ham i forhold til andre og andre bevægelser i tiden.

Vagn Dybdahl

Poul Nyboe Andersen: *Thorkil Kristensen. En ener i dansk politik*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 241 s., 190 kr.

Bogen viser, at Poul Nyboe Andersen, født 1913, fortsat besidder de eminent evner til klar og ligefrem fremstilling, som »alle« bemærkede allerede, da han i 1941 og 1942 udsendte de populære bøger om økonomi (*Penge og penges værdi, Fra guldfod til clearing*), og som fortsatte i hans større værker og sidst i erindringerne *Det umuliges kunst. Erindringer fra dansk politik 1968-77*.

At skrive en bog om Thorkil Kristensen er for så vidt også det umuliges kunst. Dette skal forstås på den måde, at Thorkil Kristensen stort set tilintetgjorde sit privatarkiv, og de *Erindringer*, han udgav i sit dødsår 1989, indeholder bortset fra en række oplysninger om hans politikerperiode 1945-60 ikke meget til oplysning om hans liv uden for politik. Nyboe Andersen har derfor i meget høj grad måttet skaffe sig viden gennem arkiverne (ikke meget, kunne måske have været mere) og den trykte litteratur samt ikke mindst oplysninger fra nulevende samt egen viden. Trods vanskelighederne er det umuliges kunst lykkedes, således at vi nu har en afrun-

det helhedsbiografi af Thorkil Kristensen, dog med den mangel, at der så godt som intet er om hans mere personlige forhold og hans menneskelige udvikling.

Der indledes som det sig bør med slægt, familie og barndomshjem. Derefter følger skole, erhvervsuddannelse (kontor), højskole, student som privatist og politistudiet. Her portrætteres universitetslærerne, det hører sig også til, men karakteristisk nok siges der i virkeligheden intet om Thorkil Kristensens forhold til sine lærere eller om hans syn på dem. Efter embedseksamen var Thorkil Kristensen i en periode ansat i Sparekassetilsynet og havde et kort ophold ved London School of Economics for så i 1938 at blive professor i driftsøkonomi i Århus og senere ved Handelshøjskolen i København. Der er i korthed gode rids af forholdene i Århus, men mest er det Nyboe Andersens egne indtryk og oplevelser. Der er, mærkeligt nok, ikke noget om Thorkil Kristensen som lærer, nogle af eleverne lever dog endnu, derimod noget om Nyboe Andersens åbenbare idiosynkrasi over for Jørgen Pedersen, fagets anden professor. Hans undervisning var nok ikke efter de regulære pædagogiske principper, men dog mere inciterende end Thorkil Kristensens enstonige forelæsninger, der heller ikke gennem klarhed kunne stå sig over for den anden driftsøkonom, Erik Schneiders forelæsninger.

Nyboe Andersen giver heller ikke noget om Thorkil Kristensen som lærer ved Handelshøjskolen. Men samtidig med professorhvervet var Thorkil Kristensen begyndt at skrive i aviserne og holde foredrag i folkelige kredse, og det blev hans felt. Han fik et navn, fordi han kunne fremstille økonomi, så det blev forstået i vide kredse, og ad den vej kom han overraskende ind i politik, da Knud Kristensen gjorde ham til finansminister i 1945.

De femten år, Thorkil Kristensen var aktiv i dansk politik, er behandlet flere gange i mere almene fremstillinger. Sidst bl.a. i Tage Kaarsteds *De danske ministerier 1953-1972* (1992) og mere specielt i Poul Hartling: *Erik Eriksen* (1990). Begivenhederne er således velkendte; men det har naturligvis sin egen værdi, at de trækkes ud og samles om en af de centrale skikkelser. Til dette kommer, at Nyboe Andersen kan bidrage med oplysninger fra andre aktører og i en vis udstrækning med egen viden. Det bliver dog alligevel kun i mindre grad nyt, der kommer frem, og det meste er blot konstaterende uden egentlig analyse og sammenknytning med den almindelige baggrund. Det synes dog klart, at Thorkil Kristensen manglede evner for politisk virksomhed. Det var ikke alene, som det blev udtrykt i samtiden, fordi han indtog »særstandpunkter og udtrykte meninger, der måtte virke mere irriterende end påkrævet«, det var også hans manglende kontaktevner samt den omstændighed, at han ikke var fortrolig med »ånden« i dansk folkestyre. Nyboe Andersen har her et givende afsnit om Svend Thorsens vurdering af Thorkil Kristensen og en sammenligning med Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard.

Bogen slutter med stykker om Thorkil Kristensens tid som generalsekretær i OECD 1960-69 og derefter om hans sidste aktive år inden for udviklings- og fremtidsforskning samt for opbygning af universitetet i Esbjerg. Det hele er med i bogen, og Nyboe Andersen skjuler heller ikke Thorkil Kristensens svagheder, og ved i undertitlen at fremdrage karakteristikken »ener« giver han også forklaringen på, at han ikke blev nogen lederskikkelse, navnlig hvis man tager synonymordbogen under ener, og der standses ved enspændernatur. Der har også været andre enere i dansk politik, for eksempel socialdemokraterne Holger Eriksen og Bodil Koch; men de var

hjemme i dansk folkestyre og kunne virke på dets betingelser.

Vagn Dybdahl

Jørgen Jespersen: *Afdeling KK*. (Friedhedsmuseets Venners Forlags Fond, 1994). 82 s.

Jørgen Jespersen beretter i sin bog om sin tid i sabotageorganisationen BOPA under den tyske besættelse af Danmark. Skønt opvokset i et borgerligt, nationalt og kongetro hjem var han blandt de første medlemmer i den kommunistiske sabotageorganisation. Jespersen var aktiv fra starten af 1943 og frem til befrielsen, det sidste halve år som leder af sin egen gruppe. Et særsyn at en modstandsmand med et så højt aktivitetsniveau igennem så lang tid kunne undgå arrestationer.

Bogen beskriver først og fremmest udførelsen af de enkelte aktioner, som Jespersen var med til. Heraf mange som hører til modstandskampens største samt mest kendte og vellykkede. Be-

skrivelserne er nøgterne og uden overdreven selviscenesættelse. Det er sine steder spændende læsning, men bliver i længden alligevel en smule ensformigt. Mere interessant havde det nok været at nedtone den militæriske beskrivelse af selve aktionernes gang for i stedet at beskæftige sig med den psykologiske side af selve det at være modstandsmand. Det store spørgsmål, der uvægerligt melder sig hos læseren, er, hvordan en 17-19 års knægt (Jespersen er født i 1926) kunne klare det ustandselige pres og det store ansvar det var at deltage i aktionerne og ikke mindst det at være leder af en gruppe? Hvordan kunne han udføre stikkerlikvideringer, hvordan reagerede han på kammeraters arrestation etc.? Og hvordan påvirkede det ham senere i livet? Sådanne spørgsmål behandles deværre ikke.

Bogen, der er udkommet i rækken af årsskrifter fra Frihedsmuseet, er bagest forsynet med årsberetninger fra Frihedsmuseet og organisationer med tilknytning hertil.

Niels Wiium Olesen

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

Kristian Dalsgaard, Svend Gissel og Bodil Bay Nielsen (red.): *Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850. Indlæg på 1. projektseminar 8-10 maj 1992 på Folkeuniversitetscentret Skærum Mølle*. Ulfborg Projektets Skrifter nr. 1. (Geologisk Institut, Aarhus Universitet, 1993). 172 s., 75 kr.

Kristian Dalsgaard og Bodil Bay Nielsen (red.): *Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850. Bebyggelsens alder og agrarstruktur. Indlæg på 2. projektseminar 10.-12. oktober 1993 på Folke-*

universitetscentret Skærum Mølle. Ulfborg Projektets Skrifter nr. 2. (Geologisk Institut, Aarhus Universitet, 1994). 177 s., 75 kr.

De seneste år har store tværfaglige kulturlandskabsprojekter set dagens lys. Her tænkes først og fremmest på det svenske Ystads-projekt, hvis hovedpublikation kom i 1991 (*The cultural landscape during 6000 years in Southern Sweden*). Men også i Danmark har et projekt omkring Limfjorden været igangsat, organiseret fra arkæologerne i Århus, kaldet Limfjordsprojektet. Dette

er løst organiseret omkring projekter, der på en eller anden måde har med Limfjorden at gøre, og hvor tværfagligheden ikke nødvendigvis betyder, at projekterne samarbejder, men kun giver hinanden inspiration på seminarer.

Nu er et nyt tværfagligt dansk projekt på banen, Ulfborgprojektet, hvis første to publikationer nu foreligger. Projektet tager sit udgangspunkt i Ulfborg herred i Nordvestjylland, som er kendetegnet ved at strække sig over tre forskellige landskabstyper: kystzonen med klitlandskaber, jordområdet lige bagved med rige engområder og endelig bakkeølandskabet med lynghede og ådale. Selv om der spores tendenser til at bryde herredsgænsen, rummer herredet rige muligheder for at repræsentere vestjysk forskelligartethed, når det gælder udviklingen i kulturlandskabet. Tværfagligheden spænder lige fra arkæologi, geologi, geobotanik (pollenanalyser) over historie til stedsnavnestudier. Det er måske ikke det mest vidtfavnende spektrum af tværfaglighed, til gengæld er det empiriske fag, der kan understøtte hinanden i analyser af kulturlandskabet.

De to første bind i projektets skriftserie, der nu foreligger, indeholder de foredrag, der blev holdt på de to første seminarer. De bærer præg af, at projektet da var i den indledende fase, hvor der i sagens natur ikke er foretaget egentlige store undersøgelser, hvis slutresultater kan forelægges. En stor del af indlæggene er præsentationer af den pågældende disciplins arbejdsmetoder og -resultater, i mange tilfælde dog rettet mod lokalområdet. Det betyder ikke, at de ikke er interessante i sig selv; i mange tilfælde repræsenterer de en nyttig forskningsoversigt på emnet. Men egentlige nye projektresultater kan de ikke siges at være. Det gælder Lorenz Rerups skarpt optrukne beskrivelse af identitet og nationalisme, specielt om-

kring Sønderjylland, det gælder Poul Enemarks nyttige oversigt over heste- og oksehandel i Jylland, og det gælder til dels Esben Graugårds fine oversigt over økonomiske kraftcentre i Ulfborg herred, der er koncentreret om godser og handelsfolk og skrevet ud fra synspunktet, at »naturen havde ... gjort Ulfborg herred til et af Danmarks rigeste, betragtet ud fra en studehandels økonomi«.

I bind 1 er der også en præsentation af geologiske/kulturgeografiske synsvinkler på området ved Kristian Dalsgaard, en af projektets fædre. En anden af ophavsmændene er Svend Gissel, der præsenterer optakten til forskningsprojektet og hensigten hermed. Endvidere præsenteres her en ny tolkning af ordet birk. Skærum birk optræder sammen med flere andre birker i området i hertug Buris' gavebrev af 1163 til Tvis kloster, og Gissel opfatter birk som en handelsplads, rækkende tilbage til vikingetiden, og ikke som senere som et adeligt retsområde. Jens Aarup Jensen har givet en præsentation af arkæologiske fund fra herredet. Og Jørgen Ryden Rømer giver en nyttig kulturgeografisk oversigt over herredet væsentligst på grundlag af 1688-matriklen; artiklen tjener også til at vise, hvor langt man metodisk kan komme ved at trænge ind i et område med kulturgeografisk/historisk kilde-materiale. Måltrettet som projektoplæg giver Hans Ole Hansen også interessante synspunkter på formidling af forskningsresultater. Anemette Christensen giver på grundlag af erfaringer fra projekt Middelalderbyen et oplæg til registrering af skriftligt middelalderligt kilde-materiale. Endelig er også lokalhistorikerne repræsenteret ved Rigmor Lillelund, der giver et spændende oplæg til Råsted sogns historie, ihukommende hendes deltagelse i Naur sogns historie.

Sidst i bind 1 er der en gengivelse af projektbeskrivelsen for hele projektet,

hentet fra en fondsansøgning. Her lægges vægten på fire felter: 1) en geologisk/geografisk beskrivelse af kystområdets udvikling på grundlag af vandspejlsændringer og sandflugt, 2) en kortlægning og datering af sandflugt og dens følger for dyrkningen på bakkeøen, 3) godssystemet fra middelalderen til 1700, 4) bebyggelseshistorie generelt i herredet.

I bind 2 er alle indlæggene mere målrettet mod projektet. Enten er der tale om præsentation af kommende (del)projekter eller deciderede resultater. Til den første kategori hører Bent Odgårds indlæg om vegetationshistorie, hvor kommende pollenanalyser fra herredet er sat ind i en ramme af resultaterne fra hans vestjyske store disputatsarbejde. Ligeledes er geografen Jens Tyge Møllers præsentation af kystliniestudier et oplæg til spørgsmål, der skal løses i henhold til projektbeskrivelsen. Arkæologen Lis Helles Olesens præsentation af vikingetiden i området lægger også op til kommende års målrettede undersøgelser, ligesom historikeren Jens William Jensens gennemgang af godsstruktur og forskningsdebatten herom afstikker rammerne for en godsstrukturel undersøgelse.

Af deciderede projektresultater præsenterer Gordon Albøge en gennemgang af stednavnematerialet med henblik på datering på grundlag af stednavnene. Konklusionen på analysen er, at de fleste talstærke navnetyper er før-middelalderlige, hvilket er en god trøst, når man læser alle de forbehold, der nødvendigvis må tages over for stednavne. Kristian Dalsgård præsenterer de første analyseresultater fra Stråso, hvor der er foretaget boreprøver i henholdsvis gammelt dyrket jord og udyrket jord (begge arealtyper tilplantet i 1790'erne) for at vurdere dyrkningens indflydelse. Undersøgelsen skal sammen med Jør-

gen Ryden Rømers detaljerede gennemgang af forskellige bonitets- og jordbundsbeskrivelser fra Stråsoegård i 1683 ses som forberedelser til et tværfagligt samarbejdsprojekt.

Svend Gissel har lavet en bebyggelseshistorisk analyse af herredets bebyggelse, nemlig gennem en kartering af bebyggelser omtalt før 1350, hvor 11 ud af de 19 er sogneavne (via Ribe Oldemoder), og gennem lokalisering af de bønder fra herredet, der i 1537-38 betalte ledingspenge og setgærd, som var typisk for selvejere indtil 1300. Der tegner sig på dette grundlag forskelle mellem de mere frugtbare vestlige egne, hvor de tidlige bebyggelser hyppigt forekom, og hvor selvejerne i højere grad kan dokumenteres sammen med navne på -um, -gård og -by – typisk vikingetidige endelser eller endnu ældre – og de østlige hedeegne, hvor selvejergårde hyppigt optrådte med de uadaterbare naturnavne. Dette tyder på, at bakkeområdet nok var udnyttet, men ikke så intensivt som den vestlige del af herredet. Endvidere har Gissel igen arbejdet omtalen af et birk i Skærung og mener, at der har fundet en kolonisering sted fra Tvis kloster på dette sted, således at cistercienserklostret her som kendt fra andre steder har oprettet et grangie. Beviset skulle ligge i, at gavebrevet omtaler skov, eng, møller og fiskevand, men ikke ager. Dette punkt har været genstand for nogen diskussion, hvor det bl.a. fremføres, at der findes arkæologisk vidnesbyrd om jernalderaktivitet på stedet. Anmelderen skal tilføje, at af de omtalte »natur«-elementer må de tre af dem være udnyttet for at man kan tale om dem (mølle, fiskevand og enge, som må være slået som hør for at kunne være i den beskrevne »kultur«-tilstand som eng). De fremførte elementer behøver ikke at udelukke hinanden, da det vel kan tænkes, at de nævnte aktiviteter, der er blevet udnyttet fra nærlig-

gende bebyggelse, er blevet *omorganiseret* og indrettet som grangie, således at kolonisering her de facto snarere skal betyde omorganisering?

Et andet spændende resultat skal også omtales, hvor Gissel og arkæologen Helle Henningsen sammenholder en bebyggelseshistorisk analyse af Velling sogn, hvor Den sorte Død omkring 1350 hærgede i sognet, og hvor to landsbyer ret atypisk har en fælles bymark, med fundet af et tidlig middelalderligt gårdsanlæg. Selv om det er udenherredsk (i Hind herred syd for Ulfborg), er det et spændende miniresultat af et tværfagligt samarbejde.

Sådanne spændende resultater kan vi forhåbentlig vente os en del af i fremtiden fra Ulfborg-projektet. Oplægget virker spændende, ligesom disciplinerne og folkene bagved borger for et godt tværfagligt samarbejde.

Per Grau Møller

Helle Reinholdt: *Middelalderbyen Svendborg*. Projekt Middelalderbyen bd. 6. (Centrum, 1992). 138 s., 295 kr.

I rækken af bybeskrivelser i Statens Humanistiske Forskningsråds resultatrige Projekt Middelalderbyen foreligger nu Svendborg, efter de tidligere bind om Ribe (1986), Køge (1986), Næstved (1987), Viborg (1987) og Odense (1988). Forfatteren er museumsinspektør Helle Reinholdt, og bogen er som de fleste af de tidligere opbygget efter en ret fast plan, der gør bøgerne overskuelige og letter sammenligninger. Projektet har da også fra starten konsekvent lagt vægt på at afdække mulige faste strukturer.

Som et led i redegørelsen for de forskellige kilder til de enkelte byers historie indledes bogen med en detaljeret gennemgang af de skriftlige, arkæologi-

ske, kartografiske og geologiske kilder. Naturforholdene skildres, både de karakteristiske fynske og Svendborgs særlige bylandskab, stærkt kuperet og omgivet af en ring af vådområder, der dannede naturlige afgrænsninger til alle sider. Bebyggelsen gennemgås på grundlag af de seneste årtiers omfattende udgravningsvirksomhed, jernalder- og vikingetidsbebyggelserne og borganlægget Ørkil, der foreslås at være identisk med »Swineburgh«. Et afsnit behandler de gejstlige institutioner i og ved Svendborg, de følgende færdselen, gader og torve og bebyggelsen med dens forskellige elementer, boder, stenhuse, byggematerialer. Endelig behandles byens befæstning, porte og møller, de verdslige institutioner som rådhus, ting og badstue, og erhvervs- og besiddelsesforholdene. Som en naturlig afslutning på bogen om middelalderbyen redegøres for reformationens indvirkning på byens topografi, der for denne by ikke var omfattende, idet to kirker fortsatte som lutheranske sognekirker, Gråbrødreklostrets bygninger blev stående, og Sankt Jørgensgården fortsatte som mild stiftelse. I en sammenfatning trækkes linjerne fra de forskellige afsnit op.

Som i de tidligere bind finder man et godt kort- og tegningsmateriale og gode fotos, dog er flere af de gamle stik gengivet med raster, således at man næsten intet kan se. Endelig rummer bogen meget udførlige noter, kilde- og litteraturliste og sted- og sagregister.

Ole Degn

Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. (Landbohistorisk Selskab, 1994). 179 s.

Siden Jens Holmgaard i 1969 udgav

Nørre Tulstrup-bonden Jens Andersens dagbøger for årene 1786-97 har man set en stadig voksende interesse for sådanne optegnelsesbøger eller dagbøger ført af bønder. Der er udgivet adskillige bondedagbøger, en registrant over sådanne og studier over dem, og et tidskrift hedder ligefrem *Research on Peasant Diaries. Forschungen zu bäuerlichen Schreibebücher, Newsletter*.

Af sønderjyske bondedagbøger eller optegnelsesbøger foreligger allerede flere udgivet, og med udgaven her føjes to vægtige til, Fladstenbogen fra Åbenrå-kanten fra årene 1592-1788 og bonden Anders Sandemands bog fra landsbyen Ørsted på Haderslev-kanten, fra årene 1740-1809. Den førstnævnte er Danmarks ældste bevarede bondeoptegnelsesbog, og i udgavens fyldige indledning redegøres ikke blot for de sønderjyske optegnelsesbøgers baggrund og indhold, men også for deres placering i et område, der havde et forspring for kongeriget. Mens der fra 1600-årene ikke findes nogen bondebøger fra Danmark, har man en betydelig mængde af sådanne fra Sønderjylland, og endnu i 1700-årene dominerer de sønderjyske bøger helt. Baggrunden har været en rodfæstet skrivekyndighed, idet Sønderjylland her var forud i udviklingen.

De to bondedagbøger er gengivet bogstavret og giver et mylder af oplysninger, om de store begivenheder i ejernes liv, bryllup, barnefødsler, død, og om dagligdagens små og store tilskikkelser, ildebrand, høstresultater, henrettelser, sygdom, forlig, kornpriser, kvægsyge, uej, byggearbejder osv., idet udgangspunktet for den ældste som for så mange andre var notater om pengetilgodehavender.

I indledningerne redegøres også for håndskrifterne og de »hænder«, der har skrevet dem, og for teksterne forfattere og deres slægt og hjemsted. Alfabetiske ordforklaringslister er nyttige hjælpe-

midler, ligesom også person- og stedregistre, der i høj grad øger udgavens værdi og samtidig i et glimt ved deres omfang viser, hvor indholdsrige bøgerne er.

Ole Degn

Lene Dige: *Dronninglund sogn i 1700-tallet*. (Forlaget Nord-Press, 1994). 153 s., 198 kr.

Forfatteren Lene Dige betegner i indledningen selv formålet med bogen som en kortlægning af et dansk sogn i 1700-tallet og påpeger, at det er det største i Danmark, på størrelse med Møn. Selv om hun har benyttet et stort utryk kildemateriale og en omfattende litteratur, er det alligevel lykkedes hende at fremlægge en koncentreret, overskuelig fremstilling med en række moderne synsvinkler, idet der lægges stor vægt på befolkningsforhold, husstandsstruktur og erhvervsforhold.

Udgangspunktet er de generelle landbrugsforhold i Danmark i 1700-årene, det danske landskab og Dronninglund sogns særlige naturforhold samt godset Dronninglund, der besad hele sognet, hvorfor de bevarede dele af godsarkivet har været af stor værdi for fremstillingen. Efter en redegørelse for vejene og skovene følger de store, vigtige afsnit om befolkningen og dens erhverv. Foruden folketællingerne og kirkebøgerne har her en minutiøs overleveringsforretning for Dronninglund gods været en vigtig kilde. Befolkningstal og -tæthed, aldersfordeling, vielser, fødsler og dødsfald analyseres nøje, og der fremlægges flere gode iagttagelser; en oplysning, at det skulle være karakteristisk, at fødselstallet falder i år med stor dødelighed (s. 27), må dog bygge på en misforståelse.

Også afsnittet om husstandsstruktu-

ren rummer detaljerede analyser og gode iagttagelser, og det samme gælder de store afsnit om erhvervsforholdene og fæstebøndernes forhold, om gårde og huse, indfæstning og hoveri, hvor der påvises en voldsom forøgelse af hoveriet i slutningen af 1700-årene, samt afsnit om skatter, besætninger og høst, nyopdyrkning og udskiftning.

Fremstillingen afrundes endelig med afsnit om kirken, præsterne, skolevæsen og soldatervæsen samt møller, kroer og markeder. Endelig bringes i en række bilag dels ejerbiografier for Dronninglund Slot, dels et større tabelmateriale med befolkningstal, aldersfordeling, husstande, erhverv, gårdtal, indfæstning, fornavneformer m.m. Dette sidste vil være værdifuldt til sammenligninger ved undersøgelser af andre områder.

Et afsluttende register omfatter under ét stikord og person- og stednavne.

Ole Degn

Henrik Gjøde Nielsen: *Sportens Spor. Gymnastik- og idræthistorie fra Viborg Amt*. (Gymnastik- og Idrætshistorisk Samling, 1994). 153 s., 98 kr.

Henrik Gjøde Nielsen: *Blot Brudstykker. Historisk strejftog i Hals kommune*. (Hals kommune, 1994). 112 s., 98 kr.

Af de to udgivelser er *Sportens Spor* den mest interessante. Siden starten af 1980'erne har der i Viborg været bestræbelser på at etablere et idrætsmuseum. Projektet blev dog skrinlagt i slutningen af 1980'erne, og i stedet dannedes foreningen Gymnastik- og Idrætshistorisk Samling. Den nye forenings hovedopgave er at indsamle og opbevare arkivalier og udstille gymnastik- og idrætsredskaber. Derudover er målet at udarbejde en registratur over idræthistoriske arkivalier i de lokalhistoriske arkiver i Viborg Amt. Registraturen og

det indsamlede materiale danner grundlag for en studiesamling. En anden hovedopgave er at formidle kendskab til gymnastikkens og idrættens historie. Denne bog er det første resultat heraf.

Den idræthistoriske forskning har gennem de seneste 10-15 år etableret sig som en ny og spændende forskningsgren. Navnlig har Ove Korsgaards bog *Kampen om kroppen* (1982) ægget til frugtbar efterfølgelse og modsigelse (senest Niels Kayser Nielsen: »Sport og bondekultur. Om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden«, *Fortid og Nutid*, 1995, 1, s. 3-27).

Henrik Gjøde Nielsen tager imidlertid Ove Korsgaards synspunkt til sig om, at der skulle eksistere en modsætning mellem den højskole- og bondebaserede idræt (gymnastik) og sporten, som blev båret frem af konkurrenceånd og af byborgerskab og arbejderklasse. Han påpeger ligesom Korsgaard, at gymnastik- og idrætsforeningerne i 1950'erne og 1960'erne i sammenhæng med den voksende velstand, landdistrikternes affolkning osv. oplevede en afmatningsperiode. Sporten blev derefter den dominerende kropsudfoldelse. I dag, mener Henrik Gjøde Nielsen, er »enhver form for idræt, inclusive gymnastikken også ... blevet sport, hvor selv æstetiske præstationer måles i point« (s. 23). Dette udsagn må forklare bogens titel – *Sportens Spor*. Denne begrebsmæssige uklarhed betyder imidlertid ikke, at forfatteren kun arbejder med en nutidig synsvinkel på gymnastikken, idrætten, sporten eller hvad man nu ynder at kalde bevægelseskulturen. Tværtimod består hovedparten af bogen af 17 lokalhistorier fra Viborg Amts foreningsliv, som rækker fra Jørgen og Lyby Skytteforening 1868-1883 til firmaidræt i Skive og omegn 1964-1994.

De mange lokalhistorier betyder, at hver enkelt kun er repræsenteret med nogle få sider. Selv om der er anvendt et

omfattende utrykt materiale og litteraturlisten vidner om, at forfatteren har kendskab til nogle af de væsentlige udgivelser, har de enkelte historier karakter af en kort beskrivende præsentation. Det ville have styrket bogen, hvis forfatteren havde koncentreret sig om færre foreninger og til gengæld havde givet os en dybere behandling af forenings-, social- og kulturhistoriske aspekter. Omdrejningspunktet i de enkelte historier er fortrinsvis idrættens institutions- og organisationshistorie, men vi får også glimt af det vigtige sociale liv, der udfoldede sig i forbindelse med foreningernes virke såsom fester, udflugter, foredrag, dilettantkomedie m.m. Mange af foreningerne havde således lige så meget karakter af beboerforeninger. Nogle havde en kort levetid og opstod i kraft af nogle ildsjæle, andre oplevede gode og dårlige tider som følge af svingende interesse blandt de unge i sognet eller konkurrerende foreninger. Beskrivelserne er krydret med flere sjove (kuriose) historier.

Desværre har forfatteren ikke bekymret sig meget om billedmaterialet. Det der er, forekommer tilfældigt placeret. Netop inden for idrætten er der et rigt holdigt billedmateriale, som kunne have løftet bogen.

I bogen *Blot Brudstykker* beskriver Henrik Gjøde Nielsen de fire oprindelige sogne: Vester Hassing, Øster Hassing, Ulsted og Hals, som i dag udgør Hals kommune. Vi får beskrivelser af egnens kirker, møller, kroer, jernalder, landskab, præster, skørlevned, mord, hekseri, jernbaner, mergel, brugsforening, forsamlingshus, ulvefælde og skattebetaling. Mest interessant er beskrivelsen af Hals, der fik købstadsprivilegier i 1656. Byen havde både handelsmæssig betydning, eftersom toldstedet i Ålborg i 1655 blev flyttet til stedet, og den var led i det danske kyst- og fæstningsforsvar samt bevogtning af indsejlingen til Limfjorden. Skansernes militære betydning ophørte efter 1816, hvor Frederikshavn overtog forpligtelserne, og i 1845 blev de endeligt nedlagt. De mange militærfolk og embedsmænd har givet byen et mere differentieret socialt liv end så mange andre småbyer. Den læseivrige turist og den interesserede borger i kommunen kan her få et vist indblik i områdets historie. Billederne er desværre blevet vel lyse, men det må lastes trykkeren.

John Pedersen

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Brandt-arbejdernes Historiske Forening:
Brandts Klædefabrik – erindringer fra arbejdslivet på en fabrik i hjertet af Odense. (Forlaget Brandts Klædefabrik, 1993). 280 s., 198 kr.

Bogen er et produkt af et fireårigt studiekrædsarbejde fra 1988 til 1992 blandt tidligere ansatte på Brandts Klædefabrik i Odense. I tråd med nyere tenden-

ser inden for arbejderhistorien er det »arbejdslivet« – dvs. arbejdernes individuelle og kollektive oplevelse af arbejdet og deres egen relation til dette – der står i centrum. Forfatterne kalder også bogen for en »kollektiv, historisk erindringsbog« (s. 7).

Bogen bygger på et varieret kildemateriale, som overvejende er virksomhedens tidligere festskrifter, fagforenings-

klub-, spareforenings- og samarbejdsudvalgsprotokoller, referater fra aktieselskabets bestyrelsesmøder samt de ansattes erindringer. Hertil kommer et stort og flot billedmateriale. Historien fotælles i et enkelt, pænt og letløbende sprog, som veksler mellem citater, erindringer og kommentarer.

Brandts Klædefabrik blev grundlagt i 1869 og lukket i 1977. Fra starten af 1980'erne har bygningerne i hjertet af Odense fungeret som et af landets førende kulturcentre. Fra sin grundlæggelse indtil nedlæggelsen af driften har virksomheden forestået forarbejdningen af råuld til kvalitetsklæde. Efter Anden Verdenskrig benyttedes også hel- og halvsyntetiske stoffer.

Virksomheden har i hele sit virke været præget af ekstremt patriarkalske forhold mellem »fabrikanten« og arbejderne. I de 108 år, fabrikken virkede, var kun tre-fire fabrikanter ved roret – alle familiemæssigt forbundet. Længst var Aage Mengel leder: fra 1903 til 1962. For arbejdernes forhold bevirkede det, at virksomheden på nær de sidste to-tre krisear praktisk taget aldrig fyrede folk, med mindre de havde gjort sig direkte ud til bens. Gik det sløjt, producerede man til lager i stedet for at fyre folk. Blev man ansat på Brandts, hed det sig, at man fik »et embede« (s. 100). Ofte blev børn og søskende ansat, folk blev gift med kolleger etc. Begrebet »Brandt-familier« opstod. Havde en spinderske fået barn, men savnede en barnevogn på grund af pengene, gav fabrikanten hende en. Og disse relationer fortsatte vel at mærke helt op i 1960'erne.

Bagsiden af medaljen – set fra et arbejdersynspunkt – var lavere løn, farligt arbejdsklima på grund af en overdreven spareiver, mange børnearbejdere i starten, en arkaisk omgangstone og at fagforeningen, tillidsmandssystemet etc. egentlig aldrig blev accepteret af ledel-

sen. Først i 1918 blev det – meget nødtvungen – formelt tilladt Brandt-arbejdere at være organiseret. Men en reel anerkendelse af arbejdernes faglige organisering var der aldrig tale om.

Ledelsesformen var måske også medvirkende til, at virksomheden bukkede under i 1970'erne, idet til dels produktionsapparatet, men især produkterne var stærkt forældede. Ledelsen kunne (ville) ikke omstille til at producere cowboybukser. Den udenlandske konkurrence fra lavtlønsområder var dog nok den stærkeste faktor til krisen, som det var tilfældet overalt i den danske tekstilindustri i 1970'erne.

Der er altså tale om et principielt spændende emne, som omhandler den danske industrialisering i en nøglesektor – fra storhed til fald. Endda med den krølle, at ledelsesformen var så fascinerende speciel, som tilfældet var.

Derfor kunne man nok have forventet sig en mere spændende bog.

For det første er den alt for lang. Mindre end det halve kunne have gjort det. De endeløse referater af Spareforeningens konstitueringsbesværligheder og fra samarbejdsudvalgsmøder om dryppende smørekander (fx s. 199) kan ikke interessere andre end tidligere ansatte – og måske endda knap nok.

For det andet efterlades mange interessante spørgsmål ubesvarede. Hvorfor, mon, virksomhedens ledelse ikke så interesse i arbejdernes organisering, som de fleste større danske virksomheder allerede gjorde i starten af århundredet? Med adgang til referaterne fra aktieselskabetsbestyrelsesmøder og andre kilder kunne svaret på det spørgsmål formentlig antydes. Hvorfor nævnes antallet af ansatte ikke løbende? I 1880'erne var der ligesom i 1971 omkring 200, men hvordan fluktuerede dette tal? Ankomsten af en rationaliseringseksperter i 1969 nævnes (s. 203), men følges praktisk taget ikke op. Her er der jo tale om tekstil-

branchens store spøgelse, og læseren får intet at vide. Hvad skete der, hvordan opfattede arbejderne situationen?

Brugen af en bestemt kilde må hilses velkommen, nemlig protokollen fra det i 1948 oprettede samarbejdsudvalg. Disse udvalg, der efter overenskomst mellem De samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejsgiverforening blev oprettet på større virksomheder, var inspireret af den socialdemokratiske bedriftsrådstanke. Konkrete, praktiske erfaringer fra disse kender vi endnu ikke så meget til. Derfor er det fortjentsfuldt, at de behandles i denne bog. På Brandts Klædefabrik blev udvalget ikke til meget andet end et organ til at bestemme dato for firmaudflugten og effekten af elpærerne. »... en parodi« udtalte en tilidsmand (s. 192) – og ikke det skridt på vejen til industrielt demokrati, som nogle håbede.

Flere arbejdere gav udtryk for, at de gav et helt liv til fabrikken. Det kan måske forklare, hvorfor beskrivelserne af arbejdslivet synes så blottet for relation til det omkringliggende samfund. For læseren synes Brandts Klædefabrik som en osteklokke – og det var den måske også. I det hele taget giver bogen et lidt melankolsk indtryk af en arbejdsplads, som egentlig ikke var særlig rar at være på – men den var sikker, og det var trods alt noget. Denne pointe formidler bogen ganske glimrende.

Niels Wium Olesen

Erik Bartram Jensen: *Madsens billeder 1915-37 – amatørfotografier af eget arbejderliv*. (Forlaget Elementære Aftryk, 1991). 70 s., 55 kr.

Erik Bartram Jensen: *Smiths billeder 1920-35. Amatørfotografier af en fabrikanthamilies liv i Bruunshaab ved Viborg*. (Forlaget Elementære Aftryk, 1994). 39 s., 60 kr.

Jens Vellev: *Bruunshaab gamle Papfabrik*

1919 – 3. oktober – 1994. (Fonden Bruunshaab gamle Papfabrik/Forlaget Hikuin, 1994). 72 s., 99,50 kr.

Ved sin død i 1980 efterlod tidligere mejerist og fyrbøder Frits Ludvig Madsen (f. 1891) sig flere hundrede billeder. Der var tale om noget så sjældent som en stor samling arbejderfotografier. Det var omkring 1915 ret usædvanligt, at en mand fra arbejderklassen gav sig til at fotografere. Billederne, hvoraf Erik Bartram Jensen har samlet et udvalg på 53, udgør således et enestående kulturhistorisk materiale. Bartrams ledsagende billedtekster med oplysninger om billedernes indhold og tilblivelsessituation er baseret på oplysninger fra den afdøde fotografers efterladte familie. Fotografierne er udvalgt kronologisk og dækker tre steder, hvor Madsen havde arbejde: Sverige 1915-17, landsbyen Bælum i Østthimmerland 1917-25 og Bruunshåb gamle papfabrik ved Viborg 1925-37.

I udvælgelsen af billederne har Erik Bartram lagt vægt på at skildre Frits Madsens udvikling og arbejderlivets mange sider. Madsen rejste som 18-årig til Sverige, hvor han blev mine- og landarbejder. I årene 1915-17 arbejdede han på svenske mejerier og blev uddannet som mejerist. Billederne fra denne tid viser især arbejdsituationer, centrifuger og dampmaskiner, men også fritidsliv i bl.a. karle- og pìgekamre. I 1917 blev Madsen mejerist i Bælum sydøst for Ålborg, og i Bælum-sektionen findes ligeledes billeder fra såvel arbejdspladsen som fritiden. De fleste af bogens fotografier stammer dog fra papfabrikken i Bruunshåb, hvor Madsen blev fyrbøder i 1924. Der er i denne sektion en stor del familie billeder, hvoraf mange er opstillingsbilleder, mens andre er af familie-medlemmer samlet til fest og af børn i leg.

Billedsamlingen er en værdifuld dokumentation af en landarbejderkultur, som var meget forskellig fra byarbejderkulturen. Men man kan ikke lade være med at tænke på, om der ikke rundt omkring hos folk findes mange lignende og lige så interessante billedsamlinger, som bare aldrig vil blive publiceret.

Den anden billedsamling rummer 21 fotografier af arbejdet og fritiden hos papfabrikant Janus Smith og hans familie i Bruunshaab i årene 1920-25. Janus Smith (1857-1926) købte i 1916 papfabrikken i Bruunshaab, der dog først kom i gang i 1919. Men allerede ved midten af 1920'erne var den blevet Danmarks største papfabrik. De fleste af bogens billeder er taget af amatørfotografen Ellen Margrethe Rahbek Smith, da hun i sommeren 1921 besøgte familien Smith i Bruunshaab. Billederne fra papfabrikken viser fabriksbygningerne, arbejdet og familielivet. Især billederne, der viser maskinerne og arbejdet, er interessante. I billedteksterne gøres der rede for arbejdsgangen og arbejdsprocesser på fabrikken. De mange familie billeder giver et godt indtryk af hjemmet og fritidslivet i fabrikantfamilien.

Erik Bartrams billedsamlinger viser nogle sider af livet på fabrikken. Vil man have en samlet fremstilling af papfabrikkens historie, må man gå til den jubilæumsbog, som blev skrevet af Jens Vellev i forbindelse med fabrikkens 75-års jubilæum. Jens Vellev følger i bogen Bruunshåb tilbage til 1809, da justitsråd Bertel Bruun købte Asmild kloster og den tilhørende vandmølle, Åle Mølle. Møllen, der blev skabt om til en moderne, vanddrevet klædefabrik, blev i 1822 omdøbt til Bruunshaab. I 1919 blev klædefabrikken, som nu var overtaget af Janus Smith, omdannet til papfabrik. Efter at fabrikken havde indstillet produktionen i 1986, tog en gruppe borgere initiativ til at bevare den som arbejdende fa-

briksmuseum. På fabrikken opbevares en lang række af de gamle maskiner som vidnesbyrd om ældre fremstillingsmetoder, og i museet fortælles der ved hjælp af udvalgte aktstykker fra fabrikkens arkiv, fotografier og genstande om stedets omskiftelige historie. Bogen er gennemillustreret.

Svend Aage Andersen

Per Boje og Hans Chr. Johansen: *En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 287 s., 125 kr.

Bitten og Mads Clausens fond har taget initiativ til denne bog om en af dansk industris største virksomheder og manden, der grundlagde den. På den bære mark ved den fædrende gård i Elsmark på Als, hvor der hverken var havn, råstoffer, store markeder eller vigtige trafikåre i nærheden, formåede foretageren og iværksætteren Mads Clausen at skabe en international virksomhed med en milliardomsætning og et samlet medarbejdertal i 1992 på nærværd 14.000.

Starten på virksomheden var ganske traditionel. Mads Clausen – den teknisk interesserede gårdmandssøn med en maskiningeniørexamen fra Odense Teknikum med middelkarakter – var i starten af 1930'erne nærmest ved en tilfældighed havnet i kølebranchen på Brødrene Grams fabrikker i Vojens. Som følge af verdenskrisen og den deraf følgende toldbeskyttelse og bilaterale handelsaftaler opstod der en mangelsituation for mange af industriens råvarer og halvfabrikata. Således også for kølebranchen. Den fik svært ved at skaffe valuta til de automatiske ventiler, der styrede cirkulationen af kølemidlerne i køleanlæggene, og som man hidtil havde importeret fra USA. Mads Clausen havde uden succes prøvet sig som pro-

ducent af en donkraft af egen udvikling, og han øjnede chancen for at dække det danske kølemarked, som han efterhånden havde skabt gode kontakter indenfor. Han startede ganske enkelt med at skille de amerikanske ventiler ad og forsøgte at eftergøre dem. En sådan form for teknologioverførsel var dog ikke uden problemer. Han manglede de værktøjsmaskiner, som amerikansk masseproduktion var opbygget omkring, og som sikrede den præcision og ensartethed, der var så vigtig for produktet. Men det lykkedes alligevel Mads Clausen i 1933 at fremstille de første brugbare kopiventiler under salgsmærket Danfoss. I modsætning til mange lignende industrier, der var opbygget i ly af valutarestriktioner, formåede Dansk Køleautomatik og Apparatfabrik, som Mads Clausen kaldte sin virksomhed, at fastholde og udvide sin position, da verdenshandelen igen normaliseredes. Grundene hertil var flere. På produktområdet indledte man et intetst forsknings- og udviklingsarbejde, og virksomheden formåede at videreudvikle automatikken og opnå egne patenter. Foruden automatikken begyndte virksomheden også at producere kompressorer til køleanlæg. Med baggrund i den store ekspertise inden for regulering og styring af væskestrømme udvidede man gennem årene programmet til også at omfatte styring af oliefyr og oliebrændere, af anden varmeautomatik (bl.a. den betydningsfulde radiatortermostat fra 1964), hydraulik og strømningsmålere samt elektronisk styring af transportbånd. Produktionen blev løbende rationaliseret og automatiseret, og Danfoss (fabrikken adopterede nu sit produkt navn) sikrede en ensartet masseproduktion med brug af de mest moderne automatiske værktøjsmaskiner, transportbånd og transferlinier. Administrationen organiseredes efter råd fra amerikanske konsulentfirmaer, ligesom af-

sætningen af produkterne i salgs- og reklamearbejdet blev prioriteret højt.

Det lykkedes de to forfattere at give en velskrevet og grundig fremstilling af virksomheden Danfoss, dens stifters og medarbejders historie. Tilgangsvinkelen er en traditionel økonomisk-historisk, der særdeles kompetent behandler produktions-, afsætnings-, organisatoriske og økonomiske forhold. Kapitlerne er kronologiske, der med undtagelse af et par biografiske afsnit tager udgangspunkt i fabrikken og dens produkter. Det fungerer godt, om end naturligvis de seneste år bliver behandlet noget mindre indgående. Der kunne dog ønskes en mere samlet fremstilling af udviklingen af og markedsforholdene for de produkter, som Danfoss' automatik indgik i. Der er spredte henvisninger til udviklingen af køleskabe til husholdninger og overgangen til oliefyret rumopvarmning; men de store linier trækkes ikke op, og netop et stærkt ekspanderende marked var en af hovedgrundene til Danfoss' og Mads Clausens succes. Virksomhedens samspil med – eller nærmere underlægning af – lokalsamfundet præsenteres. Danfoss havde en overvældende indflydelse på Als, hvor der blev lyttet, når virksomheden ønskede bedre transportforhold. En stor del af landsdelens arbejdskraft er tilknyttet virksomheden, der også har forestået et stort boligbyggeri. Mon ikke det er en af de væsentligste årsager til de rolige arbejdsforhold i virksomhedens historie (den berømte fodvaskerstrejke undtaget) og ikke den specielle »Danfosskultur«, der henvises til?

Forfatternes opgave har været at skrive erhvervs- og ikke teknologihistorie. Men der savnes et videre teknologisk udblik. Det er en formidlingsmæssig svær opgave at præsentere hermetiske kompressorer eller termostatiske reguleringsventiler; men det til tider uopfindsomme billedmateriale kunne med

fordel være suppleret med enkelte tekniske tegninger eller principskitser af f.eks. et køleanlæg, således at de ventiler og anden styringsautomatik, som var virksomhedens hovedhjørnesten, kan forstås i en klarere teknisk sammenhæng.

Søren Toft Hansen

Laust Jensen: *Avisen indefra*. (Gyldendal, 1994). 167 s.

Det er en af dansk presses mest succesrige avismagere, der her har skrevet sin selvbiografi. Laust Jensens journalistiske karriere startede 1935 som skribende journalist på Landbrugernes Sammenslutnings dagblade *Folket* og *Nordjysk Tidende*. Som reaktion på bladets tilnærmelse til nazismen op sagde han sin stilling 1940. Efter en periode som freelance kom han 1943 til *Vejde Amts Folkeblad*. Fra 1952 på *Aarhus Stiftstidende* og fra 1958 på *Politiken* havde han ledende poster i redaktionssekretariatet. 1962 havde han en afstikker som docent på Journalisthøjskolen, hvorefter han atter aktivt indgik i avisdrift. Denne gang i chefredaktionerne på *Jyllands-Posten* (1964), *Berlingske Tidende* (1970) og igen *Jyllands-Posten*, hvor han var ansvarshavende chefredaktør fra 1976 til 1984, og hvor han afsluttede sin karriere som formand for bestyrelsen og fondsstyrelsen. Det er først og fremmest som manden bag *Jyllands-Postens* overgang fra regional- til landsavis og den for dansk presse i perioden enestående oplagsfremgang, der har skabt Laust Jensens ry som bladmand. På baggrund af denne succes har han været tilkaldt som konsulent ved både *Det Fri Aktuelt*, *Information* og det nu hengangne *Land og Folk*.

I et meget velformuleret og til tider humoristisk sprog fører han os gennem redaktionerne, hvor han har haft sin

gang de sidste 60 år. Bogen giver en god beskrivelse af arbejdsangene på en avisredaktion. Laust Jensen falder dog i den fælde, som også mange andre journalistiske selvbiografer gør det, at han jagter den »gode historie«. Der er mange sjove episoder, men en stor del af energien bruges på en hæsblæsende gennemgang af journalistiske kollegaer gennem tiden, der i anekdotisk form skønsomt bliver tildelt ros eller ris. Bogens hovedværdi ligger i beskrivelsen af de økonomiske og redaktionelle dispositioner og strategier, der skabte Laust Jensens succes. Hverken *Aarhus Stiftstidendes*, *Politikens* eller *Berlingske Tidendes* bestyrelser forstod at honorere de tiltag, som Laust Jensen krævede for en succesfuld avisdrift. I stedet for nedskæringer var økonomisk satsning på medarbejdere, distribution og markedsføring opskriften på at vende en avis fra krise til succes. *Politiken* var ved at blive kvalt af sin egen bestyrelse, der ikke havde begreb om, hvad blad drift var (s. 91), og *Berlingske Tidendes* ejeres indflydelse gav sig til tider »groteske udslag« (s. 135). Kun *Jyllands-Postens* ledelse havde det fornødne fremsyn og var villige til at satse økonomisk. Det gennemgående tema er presseforsker Niels Thomsens teser om avisindsats (*Dagbladskonkurrencen*, I-II, København 1972), men man får fornemmelsen af, at Laust Jensen mener, at inspirationen nærmest er gået den modsatte vej. Hans karriere er et levende eksempel på, at avisindsatsen er uomgængelig for succes på et stagnerende bladmarked. Man aner en hoveren mod både *Politikens* og *Berlingske Tidendes* bestyrelser, da *Jyllands-Posten* set i bakspejlet oplagsmæssigt har overhalet dem begge.

Laust Jensen slutter beskrivelsen af sit eget karriereforløb med den fredsaf tale, som *Jyllands-Posten* indgik med sit personale under aviskonflikten i 1977.

Jyllands-Posten udmeldte sig af Dansk Arbejdsgiverforening og gav personalet en omfattende tryghedsaftale, mod at de gav afkald på deres strejkeret. Den aftale har siden været en af hovedhjørnestene i avisens drift. Det kunne have været interessant, om Laust Jensen havde sluttet med det forløb, der førte til, at han sagde sin post som formand for *Jyllands-Postens* bestyrelse op i 1993: nemlig *Jyllands-Postens* mellemlæderes klare mistillidsvotum til Jørgen Schleimann, der i høj grad var Laust Jensens opfindelse som chefredaktør.

Søren Toft Hansen

Anders Monrad Møller: *Fra Etatsforening til Dansk Told & Skatteforbund*. (Dansk Told & Skatteforbund, 1994). 277 s.

Told- og skatteområdet er inden for de senere år blevet behandlet i det digre værk *Dansk Toldhistorie*, og ved at tage personaleorganisationer op udfylder det foreliggende værk dermed et hul, som Toldhistorien efterlod. Da der imidlertid er tale om et jubilæumsværk om den for nylig fusionerede Etatsforening, berøres andre dele af organisationslandskabet derfor kun perifert, hvorfor det undertiden er vanskeligt at følge med i kataloget af organisationer, der i historiens løb vandrer over scenen. Et par diagrammer kunne her have hjulpet tingene på plads. Det skal dog understreges, at selve fusionsprocessen mellem Toldetatsforeningen og Skatteforvaltningens Tjenestemandorganisation, der førte frem til dannelsen af Dansk Told og Skatteforbund i 1990, er ganske godt behandlet, og at dele af sidstnævntes historie mere specifikt derfor også belyses.

Hundrede år er lang tid at dække. Tyngdepunkter må naturligt nok udvælges. Især er der gjort et meget ihærdigt arbejde for at beskrive selve etable-

ringsfasen, og også den spændende brydningstid omkring 1. Verdenskrig er godt behandlet. Derimod er besættelsesårene meget sporadisk medtaget, og heller ikke de allersidste år er kommet så godt med. Desuden kan man hævde, at også 1960'erne står lidt svagt placerede, men her argumenterer forfatteren – og til dels med rette – for, at de mange administrative omlægninger og det centrale spørgsmål om departementets og direktoratets placering allerede er indgående behandlet i det før omtalte toldhistoriske værk.

Det er et ganske omfattende arkivstudium, der ligger til grund for fremstillingen. Det er på den måde fint i detaljen, men visse perspektiver kunne godt være trukket langt skarpere op, uden at det skal påstås, at de er aldeles glemte. Det ville bl.a. have været interessant med lidt mere udblik til andre dele af fagbevægelsen, om ikke andet så de offentligt ansatte. Men ikke mindst som forfatter af et jubilæumsværk er man tvunget til at holde sig inden for rammerne af den snævert stillede opgave og ikke lade sig friste af ellers spændende komparationer, som den jubilerende forening strengt taget ikke har betalt for. Dette er nok en risiko for jubilæumsgenren generelt.

Det betyder som sagt ikke, at de lidt bredere perspektiver forbliver uinteresserede. Det lykkes at få flere interessante træk frem, der navnlig i efterkrigstiden er accentueret. For det første beskrives udviklingen af Etatsforeningen fra noget nær en klub med en del selskabelige aktiviteter til en egentlig fagforening med vægt på arbejdsforholdene. Fra starten gjaldt det også de fælles interesser, men de er i tidens løb blevet stærkere formuleret, mens selskabeligheden i takt med den svindende standsfølelse er gledet i baggrunden.

For det andet kan aflæses en forskydning fra en loyal og arbejdsgivervenlig

forening, der i starten klart måtte have officiel opbakning oppefra, til en selvstændig organisation, der om nødvendigt også kan vise tænder.

For det tredje har udviklingen afløst de stærke lederkræfter og sat organisationsapparatet i stedet. I begyndelsen var det i høj grad entreprenante og karismatiske enkeltpersoner, der satte gang i foreningslivet, mens det nu er båret frem af ressourcerstærke sekretariater.

For det fjerde er foreningen blevet en del af fagbevægelsen som sådan, hvor

samarbejdet med Centralorganisationerne (CO II, men i videre forstand også med andre) efterhånden er blevet styrket. Dette har imidlertid ikke betydet, at interessemodsætninger over for andre faggrupper er afsvækket. Tværtimod kan man ligefrem sige. Således synes man ofte klemt mellem HK på den ene side og AC på den anden. Disse tendenser kunne dog fortjene en mere systematisk behandling, og det ville ikke have været en dårlig ide at samle tråde- ne i et afsluttende kapitel.

Karsten Ronit

KULTURHISTORIE

Axel Bolvig: *Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder.* (Gyldendal, 1994). 159 s.

Når man har læst Bolvigs bog, bliver man klar over, hvor empirisk og nøgtern den herskende tradition på middelalderkunstens område er. Bolvigs tilgangsvinkel er ganske anderledes: oversigtsorienteret, teoribaseret og båret af en klar syntese. Det er på én gang befriende og forfriskende, men også modsigelsesæggende og vredesfremkaldende.

Bogen falder i forlængelse af værket *Kirkekunstens storhedstid*, som Bolvig udsendte i 1992, og som behandlede den romanske kunst. Allerede heri lovede Bolvig at følge den op med en fortsættelse om gotikken, og det er det løfte, der nu indfries. Bøgerne er tænkt sammen; de dækker til sammen hele den middelalderlige periode, og måden de er bygget op på, er også identisk. Først indføres læseren i stilbegrebets oprindelse og udvikling, dernæst place- res kirkerne i en social og samfundsmæssig sammenhæng, og der redegøres for nogle af de overordnede problem-

stillinger, der er knyttet til perioden, og endelig afrundes der med en behandling af udvalgte kunstneriske frembringelser og egnede analysemetoder til forståelse af disse. På denne måde er bøgerne yderst velegnede som introduktioner til kirker og kunst i middelalderen. Meget iderigdom og mange uortodokse synsvinkler kan man også finde. Anvendes bøgerne som introduktioner, skal man imidlertid være klar over, at Bolvig selv tager standpunkt og med megen iver fremfører en syntese. Jeg skal siden komme tilbage hertil, for sammenblandingen er ikke uproblematisk.

Det hører med til Bolvigs force, at han ikke er bundet af ét fags bestemte tilgang til emnet. Både kirkearkæologi, kunsthistorie og historie konsulteres, og Bolvig virker meget velorienteret inden for de forskellige discipliner, ligesom han anvender den nyeste litteratur fra både indland og udland. Et eksempel på Bolvigs anstrengelser på dette punkt er, at han indarbejder Jes Wienbergs disputats fra 1993 i sin afhandling og tager stilling til dens tese, selv om den må være kommet på et for ham ubejligt

tidspunkt. Fagene kirkehistorie og teologi ligger til gengæld uden for Bolvigs horisont. Bl.a. derfor forbliver Bolvigs helhedscocktail helt hans egen, og man kan frygte – hans provokerende fremstillingsfacon taget i betragtning – at man i de berørte forskningsdiscipliner vil føle sig mere trådt over tærne end tiltrukket af Bolvigs helhedsperspektiv. Det ville i givet fald være synd.

Det er Bolvigs udgangspunkt, at samfundets sociale struktur er afgørende for kirkens bygning og dens udsmykning. Mens aristokratiet således havde været dominerende i højmiddelalderen, kom den senmiddelalderlige agrarkrise i anden halvdel af 1300-tallet til at betyde, at de middelstore bondebrug på landet vandt frem, nu beboet af fæstebønder, og da byen nød godt af afvandringen fra landbruget, fremstod her en gryende borgerstand. Disse nye befolkningsgrupper kom til at sætte deres afgørende præg på den senmiddelalderlige kirke og dens kunst.

Det er i dette lys, Bolvig ser det gotiske stilbegreb. Han har redegjort for dette i bogens første to kapitler med en fremlæggelse af den internationale og danske debat. Den udenlandske diskussion er imidlertid fremstillet lemfældigt, fordi Bolvig fokuserer unødigt kraftigt på en fransk-tysk strid om, hvor gotikken havde sin oprindelse. Det får til følge, at seriøse indlæg drukner eller slet ikke omtales. Fremlæggelsen af den danske forskningsdebat fra Holbergs dage og frem er langt mere sober. Problemet har været at få gotikken defineret på dansk grund, fordi den danske gotik kun i ringe grad har værker, der ligner de store udenlandske katedraler. Det har givet mange underlige definitioner og fremkaldt mange forskellige forklaringer. Kunsthistorikeren Francis Beckett placerede ansvaret hos landets ledere i de politiske opgangstider under Valdemar Atterdag og Margrethe, fordi de

ikke udnyttede de gunstige tider til at skabe varige kunstneriske monumenter, mens forskere siden enten har undvejet at se problemet i øjnene, eller som Hugo Johansen har kaldt den danske gotik for reduktionsgotik, forstået på den måde, at den var en udvandet udgave af den nordtyske gotik. Bolvig tilslutter sig Johansens reduktionsgotik, men følger forklarende til, at borgernes og bøndernes fremmarch hindrede elitens monumenttalbyggeri.

Netop det at skelne mellem en elitekultur og en folkekultur er en af de landvindinger, som Bolvig har hentet ind fra sine flittige studier af den nyere internationale debat på området. Bolvig citerer arbejder af Peter Burke og russeren Aron Gurevich, og han tager stilling til debatten ved at opfatte sognekirkens rum som et sted, hvor der herskede en fælleskultur. »Senmiddelalderens kirkeudsmykning kan karakteriseres som folkekultur i officielt regi«, skriver Bolvig, fordi fælleskulturen »har sit udspring i og er afhængig af de upriviligerede stænder« (s. 94). Dette slår dog først endelig igennem henad år 1400, og kunsten før denne tid i tidsrummet 1250 til 1400 har rod i den internationale gotiks forfinelse, medens kunsten efter år 1400 har den kradsse realisme, som Bolvig henfører til bondekulturen.

For kirkebyggeriets vedkommende foretrækker Bolvig at tale om gotisering. Begrebet har han fra Jes Wienbergs ovennævnte disputats, *Den gotiske labyrint*, hvor det dækker over de mange tilbygninger og overhåvlinger, der finder sted i senmiddelalderen, og hvis symbolværdi skulle være en markering af kirkens øgede selvstændighed. Denne tese accepterer Bolvig, men på sognekirke-niveau kobler han det mere direkte sammen med fæstebønderens fødsel. Det er fæstebønder, der nu bliver kirkeværger rundt om ved sognekirkerne, og som kirkeværger får de også

medbestemmelse over udsmykningen i kirkerne.

Alt er nu lagt til rette til at rette blikket mod de kalkmalerier, hvis folkelige karakter Broby Johansen allerede har betonet og fremhævet i sin klassiske fremstilling, *Den danske Billedbibel*. Bolvig holder sig ikke tilbage, for han kan lide kalkmalerierne. »Motiverne og den kunstneriske udformning kan ... bedst forklares som udtryk for den brede sognebefolknings egen visuelle verdensforståelse« (s. 132), og fantasifigurerne på hvælvene er »forbløffende beviser på folkekulturens invasion i kirkerummet« (s. 135). Bolvig er så grebet af denne for folket så demokratiske tidsalder, at han kaster sig ud i sammenligninger med den postmodernistiske virkelighed. De danske gotiske kalkmalerier udgjorde i virkeligheden »det første hypershow«, værksteds-malerne var »oprørske institutionsnedbrydere«, »antikunsthængere«. Bogens slutord er som en fanfare: »Et gotisk kirkerum fyldt med billeder fra gulv til tophælv må have været et cyperspace for de billedglade fæstebønder. Senmiddelalderens virtual reality fandtes i Guds hus« (s. 143).

Den tidligere kunstneriske leder af Gl. Holtegaard har som en anden Kehnet Nielsen vendt kniven på hovedet på den pæne danske historikerverden. I formidlingsøjemed går bogen nye veje, næsten som en happening med iøjnefaldende overskrifter som »faste for fattigrøve« og forfatterens associative bevidsthedsstrøm flyder frit fra firserkunst, til Cobra, til Stalintid. Ja, undskyld, man får næsten lyst til at vende begrebet popkunst på hovedet.

Når bogen ægger til modsigelse og kalder på vreden, som hævdet i indledningen, skyldes det ikke blot en sprogbrug som den citerede, det skyldes også den forenkling, der følger af den klare syntese. Hvis man er lidt barsk, er Bol-

vig blevet fanget af sit eget forehavende på en uheldig måde, et forehavende, som jeg opfatter som en introduktion til centrale problemstillinger vedrørende middelalderkunsten bundet sammen af den tese, at kirkens brugere, aristokratiet og fæstebonden, i hver sin periode satte sit afgørende præg på kirkerummet. Det er, som om tesen ganske er kommet til at styre udvælgelsen af emner og oplysninger. Tankegangen lyder: fæstebonden bragte det folkelige ind i kirkerummet, ergo koncentrerer vi os om den kunst, hvor det folkelige dominerer. Den finder vi i udvalgte sognekirker og udvalgte kalkmalerier. Den kritiske læser må her indvende: hvad så med resten?

F.eks. kalkmalerierne i Bellinge kirke på Fyn og deres billedprogram? Bolvig fejrer dette af bordet, fordi det er isoleret elitekunst for Odensebispens. Men ikke kun Bellinge har et billedprogram, det har rigtig mange kalkmalerier. Det turde de sidste tredive års intensive forskning i ikonografi have vist. Den ikonografiske metode har Bolvig imidlertid ikke meget til overs for, for den har domineret alt for meget. Det kan man mene, og det kan der være noget om, men indvendingen fjerner jo ikke ikonografiens opnåede resultater. Har man en introducerende hensigt med sin bog, kan man ikke blot feje erhvervet indsigt ind under gulvtæppet, fordi det ikke stemmer så godt med ens hypotese. Bolvig er i det hele taget ikke begejstret for at tale om påvirkning af fælleskulturen oppefra, og hvor han kan, afviser han den. Den traditionelle forståelse af kalkmalerierne som didaktiske redskaber for kirken i oplæringen af folket, som Søren Kaspersen har udbygget ved at vise, at der mange steder stod bisper bag kalkmaleriudsmykninger, bryder Bolvig sig ikke om, for hvorfor skulle de så bruge et så »folkeligt« sprog? Men på den måde kan man vel højst betvivle et em-

pirisk underbygget resultat, ikke afvise det. Hvad skal man i den sammenhæng stille op med altertavlerne, der var i så hastig vækst i perioden, og deres dybsindige ikonografi? Disse berører Bolvig slet ikke. Skrev man den senmiddelalderlige kunsts historie alene ud fra altertavlerne, kunne man med lige så stor ret tale om kirkens billeder i stedet for bondens billeder og forklare dette socialt ved, at kirken som institution var i vældig vækst i 1400-tallet. Denne del af den senmiddelalderlige virkelighed får Bolvigs læser blot ikke noget at vide om.

For det andet er det selvsagt et problem at skrive en bog om kirkerummet og dets kunst uden at ville skrive om kirken, dens forkyndelse eller de gejstlige institutioners udvikling. Muligheden for en masse nuanceringer falder på den måde på gulvet. Tag nu f.eks. Bolvigs menighedsbegreb. Ved at læse bogen får man næsten det indtryk, at den kristne menighed først opstod, da den danske fæstebonde begyndte at komme i kirken i senmiddelalderen, fordi i højmiddelalderen havde kun samfundets fuldborgere siddet i kirken, og det var primært for at holde møder. Slår man efter i noten for at se Bolvigs kilde, er det såmænd Bolvig selv fra sin forrige bog om den romanske kunst. Ringen er sluttet, men synderlig overbevist er man ikke.

For det tredje kan det undre, at Bolvig giver bonden og borgeren så ulige en behandling. Selv om de i udgangspunktet er ligestillet, får fæstebonden 98% af opmærksomheden. Denne skævhed kan føres helt tilbage til fremstillingen af den udenlandske debat om gotik, hvor det har været en hovedstrøm at se gotikken som et byfænomen. Dette nævner Bolvig ganske vist, men han overfører det ikke til danske forhold. Købstadsvæksten i senmiddelalderen og dens mange store bykirker får stort

set ingen behandling i bogen. Af samme grund bliver Bolvigs borgere til statister. Set ud fra den danske forsknings-tradition kan det måske forsvares, fordi litteraturen om dem er ringe, men *Danmarks Kirker*, som optræder i litteraturlisten, kunne da være brugt. Under alle omstændigheder savnes en begrundelse for, hvorfor bykirkerne er ladet ude af billedet.

Endelig kan der være grund til at standse op ved Bolvigs opfattelse af det folkelige. Det synes at være lig med det oprørske og det antiautoritære, krydret med en god portion fis, pjank og fjas. Det kan visse kalkmalerier give belæg for, men det er et spørgsmål, om man skal gøre det til en hoveddel i sin definition. Indrømmet, der er en lang tradition for gøre sådan, men for mig at se betyder det, at man definerer det folkelige ud fra sit kendskab til elitekunsten. Kunne det folkelige ikke bestemmes mere positivt ud fra egne præmisser?

Afslutningsvis skal blot påpeges, at bogen er udstyret med en meget nyttig bibliografi, som giver en god oversigt over både dansk og udenlandsk litteratur på området. Enkelte bøger, der er henvist til, er dog faldet ud; det gælder Hugo Johansens og Claus Smidts bind om »Kirkens huse« i *Danmarks Arkitektur*, redigeret af Hakon Lund, bind 6 (s. 49, note 55), samt en Waller 1982 (s. 123, note 14), som ikke nærmere har kunnet identificeres.

Lars Bisgaard

Danmarks Kirker. Ribe amt, hefte 28-31; *Danmarks Kirker. Århus amt*, hefte 41-44; *Danmarks Kirker. Holbæk amt*, hefte 27-28. (Nationalmuseet/Poul Kristensens Forlag, 1993-95). Pr. hefte: 88-200 s., 105-136 kr. (hft.).

Ribe amt hefte 28 behandler de sidste

fire kirker i Malt herred, Malt, Folding, Vejen og Læborg. Malt kirke udmærker sig i flere henseender. Francis Beckett mente, at døbefonten er mesterværket blandt de jyske granitfonte, og dertil har kirken haft gyldent alter og glasmalerier i det 13. århundrede. Altret er slået i stykker og berøvet sine bjergkrystaller, vel engang i det 14. århundrede, de fundne rester kan ses på Nationalmuseet. Hefte 29-31 indeholder Gørding herreds otte kirker. Sognene nærmest Ribe – Darum, Vilslev og Jernved – med marsk og eng har store, smukke tufstenskirker. Ligesom for de velbyggede kirker i kystsognene ved Esbjerg gælder, at disse sogne blev vurderet højt i Ribe Oldemoders kirkeliste fra o. 1350. *Danmarks Kirker* gør jo en dyd af kun at fremlægge og beskrive materialet, men andetsteds har hovedredaktøren af Ribe amt, Ebbe Nyborg, diskuteret disse forhold nærmere. Vilslev kirke har fine senromanske kalkmalerier, kendt er det elegante korbuebillede af Abels offer, mens vi fra Darum har resterne af senmiddelalderlige altertavler, såvel til højalter som sidealter, især en meget smuk Madonna med et nøgent Jesusbarn på armen (nu i Varde Museum). Et par andre kirker, Gørding og Åstrup, har også haft gode billedværker fra middelalderen, men de er hårdhændet »restaureret« i 1880'erne. En Maria blev omdannet til Maria Magdalene, hun bevarede kronen, men barnet blev til en salvekrukke! Fra nyere tid er der gravminerne i Bramminge, herunder Kaj Lykkes hovedløse skelet; hovedet er via Anatomisk Museum i København havnet på Bramminge Museum. I en note bryder redaktøren her vittigt med princippet om kun at fremlægge og registrere. Pragtstykket er, eller var, gravmonumentet i Hunderup kirke over Niels Lange og Abel Skeel. Niels Lange var rigsråd og ejer af Kærgård i Hunderup sogn, et af Vestjyllands ret få, lidt større

adelsgodser. Den slags oplysninger er der ikke altid plads til i Kirkeværket, men til gengæld får vi at vide, at monumentet udgør et lidt enklere sidestykke til gravmælet i Herlufsholm over Herluf Trolle og Birgitte Gøye, som var udført hos Cornelis Floris i Antwerpen ligesom kongehusets samtidige gravmæler i Slesvig og Roskilde. Problemet i Hunderup var blot, at den smalle kirke ydede dårlig plads; i ubeskedent adelig selvforsståelse anbragte fru Abel monumentet foran altret. I 1822 blev det hårdhændet fjernet, og først i 1951 løstes problemet ved at lade alter og gravmæle bytte plads. Allerede i 1576 kom der i øvrigt et kongeligt forbud imod sådanne fritstående adelige monumenter. På sarkofagens sider afbildes i medaljoner de fire evangelister, i dag noget medtagne, men af overordentlig skønhed.

Blandt kirkerne udskiller Vejrup sig ved sin beskedenhed. Den lille kirke har romansk grundplan, men er nybygget o. 1530 på gamle fundamenter. Det er interessant, at kirken noteres i Ribe Oldemoder o. 1350, men at der o. 1500 er tilføjet en oplysning om, at den da var øde.

Det vestlige gamle Århus amt, Vrads og Tyrsting herred, er ikke noget rigt landbrugsområde, og landsbykirkerne er følgelig beskedne og »almindelige«. På grænsen imod øst løber imidlertid Gudenåen, hvor klostrene lå tæt, således i området her Voer og Vissing (se hefte 40). Der er ikke meget tilgængeligt af deres kirker eller andre bygninger, men om Voer får vi tre gode kort, herunder et udtegnede matrikelkort, som viser hele omegnen, og en skitse, som forklarer åens forløb. Blandt landsbykirkerne udmærker Tyrsting sig, nyopført i 1760'erne med kvalitets rokokoudstyr, altertavle flankeret af præste- og degnestole, prædikestol og vestpulpitur, alt sammen fra Jens Jensen den Yngres værksted i Horsens og med gode malerier. Et sær-

ligt indtryk gør det i altertavlen indfældede alabastrelief af dommedag, et belgisk arbejde fra 1551. I Træden kirke bemærkes prædikestolen fra 1570'erne, som bestemt ikke ligner de almindelige danske renæssanceprædikestole, den er af kalksten med gode relieffer af evangelisterne. Endelig kan peges på den imponerende løve-døbefont i Ejstrup og, mest overraskende, murfriserne på den lille Vinding kirke. Det fremførte viser de store herregårdes betydning. Det var ejeren af Matstrup i Tyrsting sogn, som nybyggede kirken, og det var hans forgænger Erik Hardenberg, som i 1570'erne opførte en ny hovedbygning på Matstrup med kapel, hvor formentlig både det belgiske relief og prædikestolen blev placeret. Disse forhold er naturligvis grundigt behandlet i litteraturen før, Kirkeværkets hovedfortjeneste ligger i inventeringen af de almindelige kirker og det almindelige inventar. Men hermed sættes de andre i det rigtige relief.

Them sogn har haft hele fire kirker, i senmiddelalderen forsvandt sognene Brande, Tømmerby og Virklund. Derimod bestemmes Krejbjerg som et kapel.

Dobbeltheftet fra Holbæk amt gælder Holbæk, dvs. Tveje-Merløse og købstanden. Hvidekirken i Merløse med dobbelttårnet er en af Danmarks berømteste og mest særprægede kirker. Den restaureredes 1893-95 af Storck, hvorved de gotiske hvælvinger forsvandt, og kirken genskabtes som en ren romansk kirke. Frådstensmurene afrensedes udenpå, hvilket strengt taget er uhistorisk, men af glimrende virkning. De romanske malerier blev opfrisket, opmalingen dæmpedes eller fjernedes i 1973, hvilket strengt taget også er uhistorisk. Fornuftigvis bringer Kirkeværket en af Kornerups akvareller, så man kan se, hvad malerierne forestiller.

Fra Holbæks middelalder kendes et

par kirker, men efter reformationen blev dominikanernes kirke sognekirke. I 1869 blev den nedrevet, men dens udseende er veldokumenteret, og meget af inventaret, epitafierne, overført til den ny kirke. Kirkeværket bringer hele 13 knivskarpe fotografier fra nedrivningen. De er fascinerende at se på, men det er lidt synd for Holbæk, som ikke vrimler med kulturmindestmærker, at man mistede kirken.

Erik Ulsig

Johanne Maria Jensen: *Gennem lys og skygger. Familiefotografier fra forrige århundrede til i dag*. (Systime, 1994). 264 s.

Bogens tema er fotografering og brug af familiefotografier fra slutningen af 1800-tallet og op til i dag. Gennem billedanalyser af et stort antal private fotografier belyses aspekter af både fotograferingens og familiens historie gennem de sidste godt hundrede år. Skønt bogen rummer en stor mængde smukke og interessante billeder, som i sig selv er megen kigning værd, er den ikke en egentlig billedbog. Billederne indgår snarere som et led i den samlede fremstilling, hvor de belyser og anskueliggør tekstens problemstillinger. Men bogen er heller ikke nogen historisk fremstilling i almindelig forstand. Den er derimod overvejende essayistisk og subjektiv i sin fremstillingsform. Forfatteren fortæller om sit arbejde med de udvalgte billeder og fremlægger sine tolkninger og refleksioner over fotografierne. Bogen får herved en nærmest etnologisk karakter. I mere fotografihistoriske afsnit er forfatteren dog i højere grad tilbagetrukket analyserende.

Bogen, der i hovedtræk svarer til forfatterens PhD-afhandling ved RUC, bærer således præg af et givtigt tværfagligt miljø med kombination af fagene

kommunikation og historie. Mangen en faghistoriker vil sikkert savne nogle kildekritiske overvejelser, men bogen tager ikke sigte på en kildekritisk behandling af fotografiet som historisk kilde. Det er i billedanalysen, den har sin styrke.

Bogen består af tre hoveddele. I de første fire kapitler analyseres nogle almene træk ved »det private fotografi«, der ikke defineres, men stort set er identisk med familie- og amatørfotografiet. Der berettes om, hvordan turisten fotograferer det fremmede på ferierejsen, og hvordan billederne får deres plads i »fotoalbummenes billedfortælling om livshistorien«. Dernæst følger nogle overvejelser om synet, den fotografiske synsmåde og fotografiet som adgang til »erindringens billedbog«. Ved at indtage fotografier fra sin egen familie og lade familiemedlemmers kommentarer belyse dem analyserer forfatteren, hvordan den mundtlige fortælling forandrer oplevelsen af fotografierne. Derefter går forfatteren tilbage i tiden og fortæller om de første rejsende portrætfotografer og atelierfotografer.

I de følgende tre kapitler gennemgås tre slægters fotografisamlinger: først en velstillet købstadsfamilies samling fra 1880'erne til 1920'erne, dernæst en arbejderfamilies tilsvarende fra 1940'erne til begyndelsen af 1970'erne, og endelig en mellemlagsfamilies samling fra slutningen af 1970'erne til begyndelsen af 1990'erne. Udviklingen i billedmotiverne afspejler den historiske udvikling i perioden: F.eks. er den nøgne krop langt op i det 20. århundrede tabu i så godt som alle fotografialbums. Men i 1970'erne og -80'erne bliver bl.a. graviditets- og fødselsbilleder noget ganske normalt. Som følge af de ændrede normer er graviditet og fødsel ikke længere noget, som skal skjules.

I bogens fire sidste kapitler undersøges forfatteren centrum og grænser i

det private fotografi. Først er der en analyse af forfatterens eget bryllupsbillede, og fremstillingen nærmer sig her det meget personlige og private, altså det, som næsten er uinteressant for udenforstående. Det næste kapitel handler om »kroppens fortællinger«, dvs. forfatteren analyserer, hvad billederne fortæller gennem personernes kropsudtryk, holdning og indbyrdes placeringer. Med behandlingen af fotografier af døde børn rejses spørgsmålet om det private fotografis grænser gennem tiderne, og der afsluttes med en kontrastering af private og offentlige fotografier (hovedsagelig pressefotos).

Bogen indeholder mange spændende synspunkter og analyser. Den er herved med til at udvikle billedanalysen som genre. Der er et samspil mellem tekst og billedside, så de billeder, der analyseres, som regel er anbragt på den side, hvor de omtales i teksten. Billederne er uden billedtekster, men er nummererede, så man kan finde oplysninger om dem i billedlisten bagest i bogen. Denne fremgangsmåde gør det besværligt for læseren, men fungerer i øvrigt som regel tilfredsstillende. Der er ikke sparet på billederne, og undertiden er der billeder, der dublerer tidligere viste uden at tilføje egentlig nye aspekter. Visse steder er billedsiden lige ved at få en næsten selvstændig funktion. En del af bogens fotografier ville dog være uinteressante uden de ledsagende kommentarer. Undertiden er der fotografier, som der ikke henvises til i teksten, og nogle af disse opleves som lidt overflødige: Man spørger sig selv, hvorfor er netop dette billede anbragt her, og hvad er det forfatteren ønsker at illustrere med det? Når teksten ikke henviser til billedet og ikke begrunder, hvorfor det er medtaget, kommer det let til at opleves som ubegrundet og svævende lidt i luften.

Det kan være et vanskeligt job at analysere og fortolke fotografier, specielt

når man savner realoplysninger, og undertiden nærmer nogle af tolkningerne sig det rene gætværk eller overfortolning. Enkelte steder nærmer analyserne sig »smalltalk«, hvor det er banaliteter, der berettes om.

Der eksisterer ikke mange bøger af denne type, og bogen er værdifuld både som billedanalyse og som dokumentation af fotografiets betydning som kilde til familiens og privatlivets historie. Bogen er velskrevet – og skrevet på et sprog, der er umiddelbart tilgængeligt for alle. Den vil helt sikkert kunne interessere mange flere end faghistorikere. Frem for alt vil den kunne give udbytte for alle, der selv er amatørfotografer.

Svend Aage Andersen

Kai Christensen (red.): *Kammermusikforeningen i 125 år*. (Kammermusikforeningen af 1868, 1994). 585 s., 360 kr.

I Kammermusikforeningen afholder man ikke koncerter, men møder. Dem har der været over 3.000 af siden det første, der fandt sted den 5. december 1868. En gang om ugen holdes der møde, fortælles der i en pressemedde-

lelse, uanset forholdene. Den opmærksomme læser af den registrant, som bogen får 90 procents vedkommende består af, vil dog konstatere, at der gik over et halvt år mellem møde nr. 1892 og møde nr. 1893.

Hver eneste koncert med besætning og repertoire er anført, og det skulle angiveligt gøre det muligt at få overblik over, hvilke komponister der har været foretrukket gennem tiden. Det er nu knap så sikkert, for det forudsætter, at Kammermusikforeningen har været trendsætter, og det er tvivlsomt. Det er mere sandsynligt, at den symfoniske musik tegner tendensen. Tekstmæssigt er der ikke meget at komme efter. Asger Lund Christiansen skriver på 10 sider de sidste 25 års historie, mens Erling Blochs artikel fra 100-årsbogen 1968 er genoptrykt. Resten er registrant og registre. Men glemmes må det ikke, at bogen indeholder nogle pragtfulde farvegengivelser af danske kunstneres »musikalske« motiver, f.eks. Jørgen Roeds portræt af Frederik Rung fra 1869 og Otto Haslunds herlige »Koncert« fra 1887. På den måde er det blevet en meget smuk bog, trykt hos Poul Kristensen.

Ib Gejl

HISTORIEVIDENSKAB

Carsten Bach-Nielsen og Per Ingesman (red.): *Kirken af levende Stene. Den grundtvigske tradition i dansk kirkehistorieskrivning*. (ANIS, 1994). 239 s., 198 kr.

En arbejdsgruppe af århusianske kirkehistorikere har i denne bog sat sig for at analysere en væsentlig side af deres egne faglige forudsætninger, nemlig det, de kalder den grundtvigske tradi-

tion. Man har taget inspiration af faghistorikernes historiografiske interesse, ikke mindst som den udmøntede sig i »Dansk historiografisk projektgruppe«, der med udspring i 1970'ernes historiografiske 'bølge' i løbet af 1980'erne udarbejdede den fremstilling af historie-fagets historie, der skulle blive til bind 10 af Gyldendals Danmarkshistorie. Fra disse inspirationskilder har man også hentet begrebet om en faglig tradition,

som den ene af redaktørerne, Per Ingesman, diskuterer i den indledende artikel. Som han gør opmærksom på, har en kirkehistorisk »tradition« en særlig side, nemlig det forhold, at det særlige objekt, den kristne kirke, rejser nogle specifikke spørgsmål på den ene side, og på den anden samtidig spiller med i en fortløbende *teologisk* diskussion, hvor kirkeforståelse og kristendomsopfattelse er centrale aspekter. Det betyder også, at kirkehistorien – i hvert fald sådan som de her behandlede teologer bedriver den – til stadighed har andre hensyn at tage, end dem som (sekulære) faghistorikere ville se som centrale og videnskabeligt relevante.

Det er i hvert fald tydeligt i disse analyser af en række Grundtvig-disciple, at de skriver kirkehistorie også som indlæg i en pågående diskussion om kirkeforståelsen. Det, der bandt dem sammen, var først og fremmest Grundtvigs bestemte syn på kirken og dens historie – med Jakob Ballings afsluttende formulering: »Kirkens historie, siger de som med én mund, er *menighedens historie* fremfor historien og teologiens og institutionernes, kirkepolitikens og kirkerettens udvikling (...) (V)el næsten overalt anskues det, der sker i menigheden som noget, der på én gang udtrykker en kristen formning af en forhåndenværende folkelighed og denne folkeligheds formende indvirkning på den til enhver tid overleverede kristendom«. Dertil kommer så en række andre grundtvigske yndlingsidéer, således at gruppen finder det berettiget at tale om »tradition i betydningen: fælles inspiration gennem flere generationer fra Grundtvigs måde at omgås kirkehistorien på« (s. 228).

Nu bør det rigtignok også tilføjes, at hovedparten af de behandlede kirkehistorikere er fra det 19. århundrede og for så vidt »før-videnskabelige«, idet de i hvert fald er fra før den erslevske vi-

denskabeliggørelse af historiefaget og med »en ringe udviklet teoretisk og metodisk bevidsthed« (Ingesman, s. 19). Flere af de behandlede kirkehistorikere har det indlysende vanskeligt i et dilemma mellem en moderne historisk videnskabelighed og den kristent-romantiske arv. Bogen koncentrerer sig – bl.a. i konsekvens heraf – om en side af disse kirkehistorikeres ideologi, mens videnskabsyn spiller en mindre rolle. Det synes at gælde for dem alle, at deres kirkehistoriske produktion – ud over at være udtryk for grundtvigsk kirkeforståelse – også er en intrikat blanding af historie og kristendomsforkyndelse. Fx hedder det om Ludvig Helveg (1818-83), som Carsten Bach-Nielsen skriver om, at han har det udgangspunkt, »at kirkehistorien er åndens historie, at det evige har manifesteret sig i historien, [og dermed] bliver hans formidling til en forkyndelse af, at ånden lever og virker blandt os danskere« (s. 131).

Selv om man selvfølgelig skal være varsom med faglige afgrænsninger, så betyder dette dog alt i alt, at en række af artiklerne mere er teologi end historiografi. I det mindste hvis historiografi beskæftiger sig med et sekulariseret (»videnskabeliggjort«) historiefags historie. Netop bestræbelsen på *også* at gøre kirkehistorien til frelseshistorie, gør i grunden disse kirkehistorikere lumsk kedelige som historikere. Derimod er deres kirkehistoriske fremstillinger givetvis interessante som udtryk for teologiske holdninger og dermed som kilder til dansk kirkehistorie.

Susanne Gregersen har skrevet om den unge Grundtvigs kirkehistorieforståelse, mens Jakob Balling behandler den ældre Grundtvig. Thorkild C. Lyby analyserer P.C. Kierkegaard (1805-88) og Anders Nørregaard (1879-1943), Søren Jensen Frederik Helveg (1816-1901), Carsten Bach-Nielsen som nævnt Ludvig Helveg og Per Ingesman

Fr. Hammerich (1809-77), mens endelig Johannes B. Glenthøj tager sig af Fredrik Nielsen (1846-1907). De behandlede kirkehistorikeres betydning fremgår af, at »det stort set var dem og ikke andre, der (Anders Nørgaard naturligvis undtaget) skrev kirkehistorie overhovedet i de generationer, der her er tale om« (Balling, s. 231). Derved bliver denne bog et vigtigt bidrag til dansk åndshistorie i 1800-tallet.

Jens Chr. Manniche

Knud Peder Jensen og Steen Busck (red.): *Havkat mellem Hav og Himmel. En Bog om Leo Tandrup og om Historiens og Kunstens Nytte*. (Centrum, 1995). 232 s.

Når de store vækkere i den grundtvigske kreds var stedt til hvile under deres bautastene, så fik de et mindeskrift. Forfattet af vennerne, eleverne, tilhørerne. Om den store mands betydning for dem selv og for folkelivet. Ofte krydret med erindringer og anekdoter fra forelæsningerne og foredragene, fra privatlivet. Når manden var død, kunne boet gøres op – og den store og savnede skikkelse kunne ikke hæve sin stemme fra graven og gøre indsigelse mod noget af det, der kom til at stå i bogen om ham. Han var endegyldigt med Minervas ugle fløjet ud i skumringen.

På mange måder minder denne bog om hyldeskrifterne for de grundtvigske koryfæer fra forrige århundrede – blot med den forskel, at den afhandlede person her er lyslevende og selv har haft en finger – og nok endda flere – med i denne storslåede fabrikation af den levende myte om dette århundredes største og væsentligste historiker, kunsthistoriker og folkevækker: (blandt venner) Leo! Han har i det mindste beredvilligt stillet sit fotografialbum og sine scrapbøger til disposition – ligesom han

selv har bidraget med optryk af en artikel i bogen.

Bogen prydes på omslaget af et oliemaleri af Leo. Vender man bogen, prydes bagsiden af hele to fotografier af Leo. Leo i Italien og Leo i lysthuset. Bogens flapper viser henholdsvis Leo ved skrivearbejdet og Leo i officielt foto. Smudstitelet viser Leo parret med et citat af Egon Friedell og efter et par vignetter af Leo som havkat og Leo som Blake's Newton, så møder vi atter et foto af Leo. Denne gang med et citat af selveste Baudelaire – men så skal vi også helt hen på side 11, førend vi møder Leo fotograferet, nu som student – und so weiter – und so weiter ...

Hvordan blev Leo til Leo? Hvordan var det at være sammen med Leo i den dannelsesproces? Hvad har Leo betydet – for sine elever, for dansk historiskrivning, for kunsthistorien, for livsbelysningen? Hvordan er Leos bøger blevet anmeldt? Hvor mange interviews har Leo givet? Hvor mange prutter har Leo slået?

Man har valgt at belyse disse vigtige emner i denne bog. Og således er det ikke et egentligt festskrift, hvor eleverne viser, hvad de har lært, hvordan de i mesterens skygge tackler deres metier som udøvende historikere. Jævnt hen skriver de som mesteren selv. Outsideren har skabt en række andre outsiders ved sin side. Men med så mange outsiders sammen, bliver det hele rigeligt inside. På mange måder er det en sympatisk bog, båret af en sympatisk tanke – men det er et spørgsmål, hvad størstedelen af denne røgelsesafbrænding egentlig rager offentligheden?

Blandt bidragyderne møder vi også et par kolleger fra Historisk Institut, Jens Engberg og Steen Busck – og de gør det godt. Engberg fortæller historien om Leos selvvalgte faderskikkelse, C.O. Bøggild-Andersen. Hvordan Leo bedrog sig selv til at mene, at professoren

og han var enige og åndsbeslægtede. Leo havde skabt sig et billede, et idol, som ikke havde dækning i virkelighedens Bøggild-Andersen. Det er et glimrende og kritisk stykke historiografi og psykologi. Busck skriver i sit essay om udviklingen af historiefaget, i særdeleshed ved instituttet i Århus inden for de sidste 30 år. Her sættes Leo på en halv side ind i denne større udvikling – som den fornyer, han vitterligt var og er på det århusianske institut med sit vedholdende krav om, at historien skal nytte og være vedkommende. Engberg og Busck taler ikke ned til læseren og holder sig fra at rakke ensidigt ned på enhver i omkredsen af det faghistoriske som hjerne- og hjertedøde tørvetrillere. Men de to forfattere er heller ikke elever af Leo. Ud over disse to bidrag indeholder bogen essays om Leo som ven, lærer, inspirator, rejsekammerat. Ole Vind følger i sit essay Leo til den store europæiske åndshistories steder – bl.a. til Weimar med Schiller, Goethe, Nietzsche, den demokratiske republik og nazismens barbari. Lyset sættes ikke under skæppen, når Vind og Tandrup er ude og spise kirsebær med de store. Dette essay opsamler hovedindtrykket og hovedindholdet af bogen – det som bedst kan karakteriseres med en (mindre) nulevende tysk idéhistorikers (Hans Blumenbergs) udtryk: *Humanistenfrømmigkeit*. Er man til det, så tag og læs. En anden måde at læse bogen på er som et stykke fiktionslitteratur, som om Leo aldrig havde eksisteret – undtagen som romanfigur. Så bliver den rigtig sjov.

Carsten Bach-Nielsen

Mikael Jalving: *Mellem linierne. Thorkild Hansen som Historiefortæller*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 93 s., 168 kr.

Under-researching is frowned upon, under-explaining is not. (Gene Wise)

Inspireret af Jalving, som har placeret små vignetter før overskriften på hvert kapitel, har jeg valgt dette lille citat fra Gene Wise's *American Historical Explanations* (1973, s. xiii). Wise vil med sit citat sige, at argumentation er mindst lige så vigtig i den historiske analyse som det kildegrundlag, hvorpå den bygger. Det er jeg enig i. Følgelig er det ikke kun omfanget af kildestudierne, der må stå for skud i en anmeldelse, men også de argumenter, de ledsages af. For nærværende bogs vedkommende vil jeg mene, at dens problem netop er, at den er »under-argumenteret«, hvilket jeg skal vende tilbage til.

Målgruppen for bogen er, formoder jeg, primært de professionelle historikere. De professionelle historikere, der har beskæftiget sig med det, har alle fejlbedømt Thorkild Hansens historiske forfatterskab. Deres negative dom over dette som kunst, ikke videnskab, fremgår af den indledende forskningsoversigt (s. 12ff). Målet for Jalving bliver på denne baggrund at vise, at Thorkild Hansens måde at bedrive historie på ikke er uvidenskabelig og dermed uvedkommende, men derimod stiller historievidenskaben over for en udfordring, der handler om at formidle på den efterstræbelsesværdige måde, som Thorkild Hansen formåede at gøre. Den er således et bidrag til den kritik af den etablerede historievidenskab – historikere »i ordets højtidelige og indbildske betydning« (bagsideteksten) – der siger, at den adskillelse af kunst og videnskab, som karakteriserer den historievidenskabelige norm for formidling, bør nedbrydes og bekæmpes. Man skal godt nok helt hen til næstsidsste afsnit, hvor Jalving knytter an til den såkaldte »historikerfejde«, førend dette bliver klart. Man kan eventuelt starte med at

læse dette, der i øvrigt er yderst informativt.

Man skulle derfor tro, at det centrale i Jalvings fremstilling ville være at analysere de fremstillingstekniske kneb, som Hansen benytter sig af, og som giver hans bøger deres formidlingsmæssige kvaliteter, for ad den vej at give et bud på, hvilke veje og afveje dette leder ham ud i, og i forlængelse heraf at give et bud på en farbar vej for en reformering af den historievidenskabelige formidlingsform. Kort og præcist indføres læseren da også i Hansens mest fremtrædende teknik, nemlig indskydelsen af 'krønikeren' som en slags fordobling af forfatteren. 'Krønikeren' er indskudt som deltager i fortællingen, der får fremstillingen til at skride frem og hænge sammen. Men 'krønikeren' gør mere end det, fordi denne fortæller samtidig synliggør forfatterens tilstedeværelse og giver mulighed for et spil mellem forfatteren og 'krønikeren', hvor forfatteren Hansen så at sige kan påpege grænsen for 'krønikeren' Hansens tolkninger (s. 20f).

Men det er desværre ikke det, der er Jalvings ærinde. Det er derimod en genrejning af Hansens forfatterskab til ære og værdighed inden for de gældende videnskabelige normer. Det er således ikke en narrativ analyse af, hvorledes Hansen formår at give en levendegjort fortælling om fortiden uden at miste fodfæstet på de spor, den har afsat, det gælder. Det er derimod et forsøg på at anslå, om Thorkild Hansens kildemateriale og hans brug af det kan siges at leve op til en historievidenskabelig standard. Over halvdelen af analysen af Hansen forfatterskab er således et forsøg på at blotlægge dets kildegrundlag og eksempler på dets anvendelse. I en præsentation af udvalgte værkers kildegrundlag og ved fem stikprøver søges det godtgjort, at både Hansens grundlag som helhed og hans brug af kilderne i de fem enkelttilfælde er i orden.

Jalving har for den såkaldte slavetriologi vedkommende en del indvendinger mod Hansens dokumentation og kildebennyttelse. Der files på citaterne, centrale udsagn synes ikke at fremgå af kilderne, andenhåndsberetninger benyttes uproblematisk (s. 46f). Men trilogien bygger, som forfatterskabet i sin helhed, på et bredt materiale, der overvejende behandles sobert, under det samme krav om en af kilderne tøjlet subjektivitet, som gælder for videnskabelig historiskrivning. At afskrive forfatterskabet som uvidenskabeligt vil derfor være en fejl, for dermed afskrives dets faktuelle basis i en historisk virkelighed, som ellers ikke ville være formidlet (s. 83).

Man ville måske forvente, at et sådant projekt var gennemsyret af analyser og argumenter for, hvorfor historikere bør revurdere Thorkild Hansens videnskabelige værdi. Det er det ikke. Et konkret eksempel med udgangspunkt i *Det lykkelige Arabien*: »Tager Niebuhr magten fra Hansen? Landmåleren, der gør sit arbejde stilfærdigt og samvittighedsfuldt – og overlever – er jo helt klart den andens helt, men alligevel synes jeg, der bør svares afkræftende på spørgsmålet om magten. Der ligger i teksten en kærlighed til helten, men ingen blind forelskelse. Denne vurdering eliminerer imidlertid ikke, hvad man kunne kalde »problemet Niebuhr«, som der kan spørges til igen og igen« (s. 32). Længere er den ikke, her eller andre steder.

Når vurderinger ikke underbygges med argumenter, kommer de let til at fremstå som postulater, og det synes jeg alt for ofte sker i denne bog. Fortløbende rækker af eksempler afløses af kontante og altså overvejende uargumenterede vurderinger, hvorved de for den, der ikke er yderst godt hjemme i Thorkild Hansens forfatterskab – og det er anmelderen ikke – ikke bliver egentlig vedkommende eller overbevisende. Jal-

vings fremstilling af Hansens brug af kilderne i slavetrigologien synes således langt fra at tage vinden ud af Inga Flo-tos karakteristik af Thorkild Hansen som en kunstner, der ikke synes bundet af hensyn, man normalt forbinder med videnskab – i den konkrete sammenhæng dækkende og korrekt citering, henvisninger, kildekritiske vurderinger af kildematerialets udsagnskraft i forhold til en given problemstilling.

Dermed forbliver fremstillingen blot en kritik af, at den etablerede historievidenskab ikke har anerkendt Thorkild Hansen som den videnskabeligt funderede historiker, han ifølge Jalving i virkeligheden er. Den forbliver et indlæg i en diskussion om videnskabeligheden i Thorkild Hansens forfatterskab. Sammenkædningen af Thorkild Hansens udgrænsning og kritikken af den herskende norm for videnskabelig fremstilling når derfor ikke længere end til påpegnin-gen af det uretfærdige heri. Vi får ingen argumenter, der kunne danne basis for forsøg med en anden fremstillingsmæssig praksis eller, måske mindre

krævende, kunne danne basis for over-vejelser over en sådan.

Ved at lægge så megen vægt på kor-rektionen af Hansens kildeanvendelse i konkrete enkelttilfælde uden at inddra-ge de problemer, som den fortælleTekni-ske tilgang giver, ved ikke at sammen-knytte form og indhold, bliver Jalvings fremstilling stående ved kritik af de her-skende videnskabelige fremstillingsfor-mer uden at give et bud på en anden. Resultatet, han når frem til, er nemlig, at man godt kan skrive historie, som Han-sen gør – hans kildeanvendelse er trods alle reservationer god nok – men ikke hvordan Hansen så har båret sig ad med at skrive bedre, som en vejledning til ef-terfølgelse. Havde fremstillingen været argumenteret, ville dette måske være opnået.

Den manglende argumentation gør, at bogen aldrig bliver rigtig farlig, som forfatteren og forlaget gerne vil have. Den let ironiske og overbærende skrive-stil fremmer ikke Jalvings projekt!

Claus Møller Jørgensen

HÅNDBØGER OG HJÆLPEVIDENSKABER

Flemming Gorm Andersen: *Danmark og Antikken 1980-1991. En bibliografi over 12 års dansksproget litte-ratur om den klassiske oldtid*. Danish Humanist Texts and Studies 8. (Det kongelige Bibliotek/Museum Tusulanums Forlag, 1994). 306 s., 230 kr.

Der udkommer en voksende mængde på dansk om Antikken (den græsk-romer-ske oldtid), originalbidrag såvel som oversættelser af antikke forfattere og nutidige bøger. 1365 numre på 12 år er det blevet til i denne bibliografi, som

endda ikke medtager dagbladsartikler og ikke anfører anmeldelser for sig, men ganske nyttigt under de pågælden-de bøger. Forgængeren fra 1982 rum-mede 1050 numre ligeledes på 12 år.

Nyttigt nok følger Flemming Gorm Andersen samme systematiske emneop-delning som sin forgænger og dennes forgænger fra 1968. Der er dog den ud-mærkede ændring, at de græske og ro-merske forfattere nu står samlet efter forfatternavn, så at man ikke på forhånd skal vide, hvilket sprog pågældende skrev på. Det er også dejligt, at der er indføjet to nye emner: »Antikken og ef-

tertiden« og »Antikken og Danmark«. For det første emnes vedkommende er der dog en besynderlig opdeling i to underrubrikker benævnt »Antikreception« henholdsvis »Antikstudiernes historie og metoder«, og det forekommer uklart, hvilke kriterier Flemming Gorm Andersen har lagt til grund for titlernes placering i praksis. Som forgængerne rummer bibliografien dels et forfatterregister dels et stikordsregister; men som noget nyt bringes forordet og introduktionen også på engelsk, således at også udlændinge kan få den fornødne vejledning i bogens benyttelse.

Hist og her kan man undre sig over en titels rubrikplacering eller den bemærkning, den ledsages af. Det er imidlertid en uvæsentlig detalje i forhold til, at der

alt i alt er tale om et værdifuldt hjælpemiddel, der ikke synes at have væsentlige fejl eller mangler. Kun må vi jo beklage, at vi nu skal i tre bibliografier, hvis vi vil finde alt, hvad der i tidens løb er skrevet eller udgivet på dansk om et emne eller af et forfatterskab, og at vi må gå andre steder hen, hvis vi vil finde ud af, hvad der er skrevet siden 1991 – og det er også meget! Tålmodigt må vi vente, indtil et lige så flittigt og omhyggeligt menneske som Flemming Gorm Andersen etablerer en *fjerde* »Danmark og Antikken«, eller indtil der oprettes en database, som ikke kun rummer alt, hvad der tidligere har været udgivet, men også løbende registrerer nye titler.

Erik Christiansen

SLESVIG OG HOLSTEN

Alix Johanna Cord: *Die Umgestaltung des gottorfischen Amtes Oldenburg unter dem Minister v. Görz in den Jahren 1705 bis 1709. Studien zur Geschichte der Gutsherrschaft. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 102.* (Karl Wachholtz Verlag, 1994). 231 s.

Det sydøstlige Slesvig og Holsten var i 1700-tallet præget af det østeuropæiske godssystem med store hovedgårde og livegne bønder, den såkaldte *Gutswirtschaft*. Med udgangspunkt i den nyere forskning i udviklingen i Østtyskland skildrer Alix Johanna Cord, hvordan dette system virkede og blev udvidet i det lille østholstenske amt Oldenburg først i 1700-tallet.

Hovedparten af Oldenburg amt lignede i begyndelsen af 1700-tallet Østholstens adelige godser, idet der var store hovedgårde og meget tunge hoveriby-

der for flertallet af amtets bønder og husmænd. Amtet rummede dog også fire landsbyer med personligt frie bønder, der ikke gjorde væsentligt hoveri.

I 1705-06 besluttede den gottorpske regering at udvide hovedgårdsdriften yderligere ved at lægge en del bondejord til hovedgårdene. Et righoldigt kildemateriale tillader forfatteren at følge udviklingen i detaljer. Udvidelse af hovedgårdsmarkerne på bekostning af de livegne bønder var intet problem. Et antal af de livegne bønder blev uden videre fordrevet fra deres gårde, og disse blev så nedlagt.

Modstand mødte amtsadministration og regering derimod, da man søgte at få de hidtil frie bønder i tre landsbyer til at gøre hoveri. Der indløb protester, hvor bønderne henholdt sig til deres delvise ejendomsret til gårdene og deres personlige frihed. Fra én landsby sagde bønderne, at de hellere ville sælge deres

gårde end gøre hoveri. I dette tilfælde valgte administrationen at tage dem på ordet. Gårdene blev takseret, bønderne fik beløbet udbetalt efter en række fradrag, og gårdene blev så nedlagt. I de to andre landsbyer benyttede myndighederne sig af, at der hvilede meget gamle skatterestancer på gårdene. Med dem som påskud blev bønderne erklæret fallit og sat fra gårdene. Derpå kunne gårdene nedlægges eller besættes med livegne, der var pligtige til at gøre hoveri.

Bogen giver en detaljeret skildring af dette livtag mellem bønder og administration. Den viser, at bønderne var bevidste om deres retsstilling og i stand til at handle kollektivt. Den viser også, at administrationen i princippet respekterede deres retsstilling, men omvendt havde så mange strenge at spille på, at den alligevel kunne sætte sin vilje igennem.

Et af bogens kapitler ser nærmere på vilkårene for amtets undergivne efter strukturændringen. Forfatteren søger bl.a. at opstille et regnskab for bondegårdene. Hun mener, at omkostningerne til de folk og heste, der skulle til for at gøre hoveri, i gennemsnit slugte 43% af gårdenes bruttoudbytte (den såkaldte feudalkvote), mens der blev væsentligt mindre til bønderne selv. I de magreste landsbyer gav gårdene efter hendes opgørelse direkte underskud. Dette regnestykke skal tages med et gran salt. Hovedkonklusionerne holder dog: Hoveriet vejede meget tungt, og det vejede ujævnt, da det var ens for alle, mens gårdenes bonitet og størrelse var forskellig.

Alix Johanna Cord har leveret den hidtil eneste grundige undersøgelse af, hvordan en udvidelse af hovedgårdsdriften og en skærpelse af hoveribyrden blev gennemført i praksis på et konkret gods i Slesvig og Holsten. Det har været muligt, fordi den ekstreme *Gutswirtschaft* her indførtes i et landsherreligt

amt, hvorfra der er langt bedre kilder end fra de adelige godser. Hendes bog er samtidig blandt de mest dybtgående studier af forholdene for livegne bønder, husmænd og tjenestefolk under en ejendom med *Gutswirtschaft* i området.

Bogen er en dissertation fra Kiels Universitet. Den er ikke ligefrem nobordslæsning, men et værdifuldt bidrag til forskningen i hertugdømmernes landbrugshistorie og Gutswirtschaftssystemets virkemåde.

Carsten Porskrøg Rasmussen

Claus Bjørn (udg.): *Reise Bemerkungen Sr. Excellenz des Herrn Geheime Staats Ministers und Kammerpräsidenten Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch Die Herzogtümer im Jahre 1796.* (Landbohistorisk Selskab, 1994). 235 s.

Bogen er en udgivelse af den rejsedagbog (eller *journal*, som udgiverne kalder den), lensgreve Christian Ditlev Frederik Reventlow førte under en rejse gennem Slesvig og Holsten i tiden fra 25. juni til 12. oktober 1796. Bogen er forsynet med en grundig indledning af Claus Bjørn, der sætter rejsen ind i den historiske sammenhæng.

Rejsen var en blanding af tjenesterejse i Reventlows egenskab af rentekammerpræsident og privat besøg hos familien i hertugdømmerne. Det officielle element var dog klart dominerende og fylder også langt hovedparten af journalen.

Reventlow betegner selv et sted rejsen som en »Forst-Reise«, og inspektion af skovene i de kongelige amter og landskaber var tydeligvis den højst prioriterede opgave, han havde sat sig selv. Reventlow fik sig herved et førstehåndskendskab til de fleste af hertugdømmernes skove. Beskrivelse af skovenes størrelse, træarter, bevoksningernes til-

stand, jordbundens art og indfredningsforhold fylder en stor del af bogen. Selv om der findes andre og mere omfattende kilder til de slesvigske og holstenske skoves tilstand omkring 1800, er rejsejournalen en værdifuld oversigt, og den rummer en række gode enkeltoplysninger og kommentarer.

Også marskegnenes diger havde i høj grad Reventlows interesse. Derimod fylder landbrug og landboreformer egentlig mindre, end man kunne vente. Minutiøse beskrivelser af bonde- eller godslandbrug er der kun få steder i bogen. Der er dog en række kommentarer til udskiftningen, som Reventlow gennemgående var utilfreds med. Spørgsmålet om landboreformer blev desuden berørt på et besøg hos det slesvig-holstenske ridderskabs førstemand, grev Brockdorff på Kletkamp.

Ved siden af skovinspektionen synes det at have været Reventlows vigtigste formål med rejsen at få et personligt indtryk af amtmændene og andre ledende lokale embedsmænd. Reventlow nedfælder sit indtryk af hver enkelt, og han lægger ikke mindst vægt på, om de har orden i deres arkiver.

I sin indledning beskæftiger Claus Bjørn sig også med dagbogen som kilde til Reventlows personlighed. Dagbogen vidner om Reventlows vidtspændende interesser og om hans forbløffende flid. Ikke alene fik han set det utroligste, men selve dagbogen er en arbejdspræstation i sig selv. Claus Bjørn har imidlertid også blik for de svagheder, dagbogen afslører. Således har Reventlow mere travlt med at referere sig selv end sine samtalepartnere, og han er som hovedregel stærkt overbevist om sine egne meningers rigtighed.

Selve rejsejournalen er udgivet på sit originalsprog, tysk. Derimod er Claus Bjørns indledning og de mange billedtekster på dansk. Det er en underlig konstruktion, som begrænser læserska-

ren til de danskere, der kan læse 200 år gammelt tysk, og de tyskere, der kan dansk. Bogen er rigt illustreret med samtidige kort og stik. Det må dog beklages, at en række kort er nedfotograferet så kraftigt, at navnestoffet ikke eller kun vanskeligt kan læses.

Carsten Porskrog Rasmussen

Johannes Christiansen: *Familien Rønnenkamp fra Flensborg – en slægtsfortælling fra helstatens dage*. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1994). 136 s., 98 kr.

Slægten Rønnenkamp udviklede sig i løbet af 1700-tallet til at blive en af Flensborgs førende familier. Rigdommen blev tjent gennem handel og skibsfart. Da man først havde tjent godt og havde råd til det, begyndte man at interessere sig for landlivet. Man købte jord og byggede en større gård i Bov sogn lige uden for Flensborg. På dette tidspunkt virkede alt til at gå vel, selv om der flere gange opstod økonomiske problemer. Familien Rønnenkamp boede i Flensborg, talte tysk og hyldede den danske konge som helstatens overhoved. Men i 1830'erne blev familien grebet af den slesvig-holstenske bevægelse, og familiens overhoved blev politisk aktiv. Man vendte helstaten ryggen i 1848 og 1864 og følte sig begge gange snydt af Preussen.

Lidt hurtigt formuleret kan man sige, at familien begynder sin sociale nedtur i midten af 1800-tallet. Oven i det kom to verdenskrige, flere økonomiske kriser og andre forhold, som til sidst førte til den endelige ruin. Den sidste Rønnenkamp på Klusgård døde som en fattig og forsømt eneboer i 1984. Han levede meget i fortiden og havde en plan om at skrive en slægtshistorie. Forfatteren eller måske skulle man skrive lokalhistori-

keren Johannes Christensen, der er født i 1908, kendte den sidste Rønnenkamp personligt og førte planen ud i livet.

Bogen er forsynet med en efterskrift, hvor udgiveren, Lars Henningsen, præsenterer en række overvejelser i forbindelse med bogen. Her bliver læseren bl.a. præsenteret for to aktuelle diskussioner. Den ene handler om forholdet mellem den historiske fortælling og historievidenskaben og den anden om det danske mindretals identitet.

Målet med fremstillingen var at skrive en engageret, levende fortælling med litterære kvaliteter. Og: »Resultatet blev en slægtsfortælling, støttet af kilderne og den mundtlige fortælling, og formet med digterisk indlevelsesevne« (s. 123).

Videre kan man læse: »Både historieforskning og historieskrivning indebærer derfor – om vi vil eller ej – et moment af intuition eller digterisk genskabelse. Skellet mellem videnskab og litterær fiktion er delvis fiktivt – og historikerne bør følgelig give deres beretninger noget af digtekunstens karakter. Kun på den måde kan historikeren på en gang fange fortidens væsen og få læseren i virkelig tale... Kunsten at skrive bør tages alvorligt« (s. 124).

Teksten udgives som et forsøg på at vise, hvordan et historisk stof kan formidles levende, når der tillades en vis grad af digterisk skaben, »... tøjlet af de historiske datas nøgne omrids« (s. 124).

Der er desværre ikke plads til at diskutere denne »programklæring«, selv om den fortsat er en diskussion værd. Man kan måske lige nævne, at en eventuel indholdsmæssig kritik af bogen vil få det svært, da digterisk skaben er fri.

Aktualiteten gælder også for den anden diskussion, som jeg kort vil komme ind på. Syd for grænsen diskuterer man med jævne mellemrum mindretallets identitet. Det danske mindretal blev til efter folkeafstemningen i 1920. Bogen kan bruges til at vise regionens nationa-

le forvirring. Slægten Rønnenkamp gik i starten ind for helstaten. Det vil sige, man hyllede den danske konge på et tidspunkt, hvor den danske nationalstat, med alt hvad det indebærer, var ved at tage form. Da den nationale ide begyndte at spredes i Europa, tog man den til sig i Slesvig-Holsten, målet blev en slags regional selvstændighed. Drømmene blev dog skudt i sænk af Preussens ambitioner. Man blev en del af Det andet kejserrige. Man blev altså tysk. I 1920 fik man så muligheden for at markere sit nationale standpunkt – det regionale blev af sekundær betydning.

Efter 1945 begyndte mange for alvor at sætte spørgsmålstegn ved tyskheden, og den danske bevægelse voksede en overgang. Rønnenkamp blev til en dansk slesviger, men fortsatte med at tale tysk.

Man kunne måske spørge, hvor dansk var Rønnenkamp i grunden. Deres helstatspatriotisme var bundet til den danske konge. Da nationalismen dukker op, vælger man det regionale alternativ ved at fravælge det danske. Slægten er måske i grunden mere slesvigsk end den egentlig er dansk.

Familien Rønnenkamp talte tysk, illustrationerne i bogen viser bl.a. nogle gravsten, dokumenter med mere, som ligeledes er på tysk. Her kan man også bemærke, at familienavnet i de nævnte eksempler er stavet Rönnenkamp og ikke Rønnenkamp. Altså med det tyske ö og ikke det danske ø. Bogen gør ikke rede for, hvorfor man vælger den danske stavemåde.

Johannes Christensens bog er både velskrevet og underholdende. Gennem den lokalhistoriske slægtsfortælling formidles også hovedtræk i området økonomiske og politiske historie. Er man således interesseret i Slesvigs historie, og kan man lide at læse en god historie med illustrationer til, så er denne bog værd at tage frem.

Michael Klos

NORDEN

Harald Gustafsson: *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. (Studentlitteratur, 1994). 195 s.

Denne bog danner slutstenen på det fællesnordiske projekt »Centralmagt og lokalsamfund – beslutningsproces i 1700-tallet«. Projektet blev søsat i 1977, og det er hidtil udmøntet i fem større publikationer, om byadministration, fattigvæsen, skov- og brændevinspolitik, industri- og bjergværksdrift m.m. Disse bøger indeholder hver især en række artikler om forholdene i de enkelte nordiske lande. Harald Gustafssons bog har til formål at sammenfatte de mange resultater ud fra den overordnede problemstilling: Hvilke forskelle var der mellem beslutningsprocesserne i det absolutistiske oldenborgske monarki og i det repræsentative system i Sverige-Finland?

Gustafsson betegner sig selv som »a half-Norwegian Swede who has done research on Iceland and married a Dane (who has relatives in the Faroe Islands)«. Den brede nordiske baggrund sætter et positivt præg på bogens opbygning, idet alle dele af Norden får en rimelig dækning. Navnlig er det glædeligt, at den specielle islandske udvikling, der så ofte bliver overset i en nordisk sammenhæng, kommer klart frem i lyset – uden dog at blive overeksponeret. Derimod har Gustafsson været nødt til at lade Slesvig-Holsten og de svenske besiddelser i Nordtyskland ude af billedet, eftersom disse regioner ikke tidligere har været inddraget i projektet. Gustafsson beklager denne udeladelse. Det skal også bemærkes, at Sverige og Finland er blevet behandlet under ét, eftersom Finland i 1700-tallet var en integreret del af det svenske rige.

Bogen indledes med en redegørelse for forskelle og ligheder mellem de nordiske samfund. Dernæst følger en gennemgang af de enkelte samfundsgrupper og deres muligheder for at påvirke beslutningsprocesserne. Det tredje og sidste hovedkapitel er viet til en analyse af de forskellige former for indflydelse og kontrol. Her omtales bl.a. suppliker, uformel indflydelse, passiv modstand, protestaktioner, tingets politiske rolle (der synes at have været væsentligt større i Sverige og Norge end i Danmark) samt den svenske rigsdag (som blev indkaldt hvert tredje år, og som havde repræsentation af alle stænder, idet dog kun kronbønder og selvejere – ikke adelsbønder og husmænd – havde valgret).

Et af de emner, der får størst opmærksomhed, er bøndernes indflydelsesmuligheder. I Danmark og Norge var bønderne stort set henvist til at indgive suppliker og til at reagere – mere eller mindre modvilligt – på lovgivningen. I Sverige var bønderne inddraget i flere faser af beslutningsprocessen, og deltagelsen på rigsdagen gav dem mulighed for at koordinere aktioner i forskellige dele af landet. Men i alle de nordiske lande var det nødvendigt for bønderne at finde allierede i andre stænder eller blandt embedsmænd, hvis de skulle gøre sig håb om at få deres ønsker gennemført. I denne forbindelse nævner Gustafsson, at de norske bønder gennemgående havde lettere ved at få ørenlyd end de danske, og han tilskriver det bl.a. den mere åbne politiske situation i Norge, som gjorde det lettere for bønderne at finde politiske allierede.

Også hvad embedsmændene angår, kan Harald Gustafsson spore betydelige forskelle mellem landene. Han noterer således, at amtmændene og stiftamt-

mændene i det oldenborgske rige havde væsentligt større indflydelse end de tilsvarende svenske embedsmænd. Han mener også, at de lokale myndigheder i Island og Norge havde større råderum end i Danmark, og han stiller på baggrund heraf det spørgsmål, om lokale embedsmænd i perifere dele af Sverige også havde større bevægelsesfrihed end dem, der boede tættere på magtens centrum. Han understreger dog også, at de lokale myndigheder overalt i Norden havde mulighed for at klare mange interne anliggender uden indblanding fra centralt hold. Men han bemærker tillige, at det svenske samfund blev administreret usædvanligt »dybt«; gennem fogeder og deres medhjælpere nåede den statslige administration helt ned på sogneniveau. I Danmark var megen lokaladministration derimod »bortforpagtet« til godserne.

Den centrale magtudøvelse var mere gennemreguleret i Sverige end i det oldenborgske rige; i Sverige forelå der således både en »Regeringsform« (1720) og en »Rigsdagsordning« (1723). Svensk administration synes i det hele taget at have anvendt mere detaljerede og »ikke-person-orienterede« instrukser, og den kom dermed tættere på den weberske idealtipe for et bureaukrati, end det var tilfældet i Danmark-Norge. Den svenske beslutningsproces var væsentligt langsommere og mere omstændelig end den danske; ofte kunne en sag passere frem og tilbage mellem en lang række myndigheder og interessegrupper, før der – efter adskillige års forløb – endelig blev truffet en afgørelse. Til gengæld opnåede beslutningen en høj grad af legitimitet i og med, at så mange parter var blevet inddraget. Der er da også bemærkelsesværdigt få eksempler på, at en lov er blevet saboteret af det svenske embedsværk. Endvidere peger Gustafsson på, at den omhyggelige beslutningsproces skabte en mere

kontinuitetspræget lovgivning; i Danmark, derimod, kunne udskiftninger af nogle få, ledende embedsmænd medføre drastiske ændringer i lovgivningen.

Som det turde være fremgået, er det en meget inspirerende bog, Harald Gustafsson har fremlagt. Det er en bog med mange svar, men med endnu flere spørgsmål – eksplicitte såvel som implicitte. I det afsluttende kapitel udpeger Gustafsson således den kirkelige administration, »voldsapparatet« og skatteopkrævningen som tre problemfelter, der kunne fortjene en mere grundig udforskning. Men det er også nærliggende at spørge, hvad forholdene i 1700-tallet kom til at betyde for den senere politiske og administrative udvikling. Det er fristende at drage paralleller til formalistiske henholdsvis formløse træk i svensk og dansk administration i det 20. århundrede – men er det rimeligt at gøre det? Desuden kan man diskutere Rigsdagens langsigtede betydning. Gustafsson mener, at Rigsdagen virkede fremmende på den jævne befolknings politiske kultur. Men han tager ikke stilling til, hvad det betød for den folkelige politiske bevidsthed, at Rigsdagens beføjelser blev stærkt begrænset i 1772, og at Rigsdagen først i 1917 genvandt hele sin politiske magt fra frihedstiden.

Det er tydeligt, at Harald Gustafsson behersker et stort stof, og det er ikke let at fange ham i fejl. Men et par – i denne sammenhæng – mindre svipsere kan dog nævnes. Han skriver, at de danske herredsfogeder bl.a. stod for indsamling af skatter, og han synes at mangle kendskab til eligerede borgere og til told- og konsumtionsforpagtning i Danmark. Desuden kan der være grund til en kritisk bemærkning om den teoretiske ramme. I bogens indledning og konklusion bliver der brugt en del plads på at præsentere forskellige samfundsmodeller og på at indplacere de nordiske lande i modellerne. Modellerne gør da ingen

skade, men de bibringer heller ikke læseren en større forståelse af emnet. Det virker, som om modellerne først og fremmest er til for at opfylde en bestemt akademisk form.

Bogen afsluttes med en bibliografi over arbejder, der er blevet til i forbindelse med centralmagtsprojektet og en ganske fyldig redegørelse for projektets forløb. Efter beskrivelsen at dømmen har der været tale om et usædvanligt vellykket forløb.

Jørgen Mikkelsen

Kerstin Sundberg: *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*. (Lund University Press, 1993). 230 s.

I denne afhandling har Kerstin Sundberg sat sig for at studere forandringer og konflikter i sammenhæng med ressourceudnyttelsen over et langt tidsrum og ud fra et intensivt studie af to sogne umiddelbart syd for den fremvoksende hovedstad Stockholm. I den første halvdel af bogen gennemføres en række strukturelle analyser af lokalsamfundet, ejendomsforhold, demografisk udvikling, socio-økonomiske forandringer. På baggrund af disse analyser diskuterer hun i bogens sidste halvdel lokalbefolkningens udnyttelse af de lokale ressourcer ved siden af primært landbruget: fiskeriet og skoven. Skete der ændringer i områdets økologiske fundament, som gav anledning til konflikter? Hvilke sammenhænge eksisterede mellem udnyttelsen af skoven og fiskeriet og ændringer i de socio-økonomiske forhold?

I de enkelte afsnit gennemfører forfatteren tillige en omfattende præsentation og diskussion af den aktuelle forskningssituation. Hun trækker på flere forskellige videnskabelige traditioner.

Foruden den historiske anvender hun fra etnologien øko-typerne: skovbygd, dalbygd og strandbygd til at karakterisere undersøgelsesområdet. Fra samfundsvidenskaben anvender hun det komparative perspektiv i forbindelse med undersøgelsen af, hvad indhegning og privatisering af tidligere fællesarealer betød for konfliktniveauet i lokalsamfundet. Her sammenlignes med den engelske enclosure-bevægelse. Begreber som normer, kontrol, koncensus og legitimitet (Max Weber) bruger hun bl.a. i forbindelse med spørgsmålet om, hvilken legitimitet et fremvoksende herregårds-system fik i området. I en sådan socialhistorisk undersøgelse, hvor perspektivet anlægges som historie nedefra – den lille historie –, giver det mulighed for at tydeliggøre sociale skillelinier, samfundets magt og kontrol og den konkrete ressourceudnyttelse og konflikterne herom. Vanskeligheden for forfatteren er imidlertid empirisk at dokumentere de mange og spændende synsvinkler. Dels er der sjældent bevaret skriftligt materiale fra lokalbefolkningen, dels må hun næsten udelukkende ty til statsmagtens og godsejernes skriftlige vidnesbyrd. Det indebærer flere problemer, som forfatteren ikke særligt indgående beskæftiger sig med. For det første er der en fare for, at studiet af konflikterne i området kun bliver relevante, når de registreres i retssystemet, og dermed bliver det en ensidig fokusering på konflikter med øvrigheden. For det andet er der en risiko for, at overklassens holdninger og ideologi præger tolkningen af konflikternes karakter. For det tredje giver et studie over så langt et tidsrum problemer med f.eks. de fiskale registres sammenlignelighed fra begyndelsen af 1600-tallet til slutningen af 1700-tallet. Ligeledes er begrundelsen for udvælgelsen af de stikprøver og punktstudier, der foretages, fordi en samlet gennemgang af det om-

fattende kildemateriale naturligvis er uoverkommelig, ikke altid lige gennemskuelig og kan lede frem til en selvopfyldelse af det teoretiske sigte.

Trods disse pedantiske bemærkninger giver forfatteren en spændende og velskrevet fremstilling af konflikter og varige forandringer, som netop kan ses ved et studie af et lokalsamfund over et langt tidsperspektiv. I sognene Öster- og Västerhaninge vokser befolkningstallet, og man må forvente et øget pres på naturressourcerne og dermed flere konflikter. Det sker også, men næppe alene, hævder forfatteren, på grund af en voksende befolkning, men fordi de socioøkonomiske forhold ændredes. Det økonomisk (merkantilismen) og militært ekspansive svenske samfund efter 1600 kom adelen til gode. Kronen afhændede store dele af sit gods, og i de to sogne ændredes ejendomsstrukturen. I 1600-tallet oprettedes 16 nye herregårde i området. Selv med reduktionen i 1680, hvor kronen gennemførte en tilbageføring af adelsgoods, som tidligere havde tilhørt kronen, fik det ikke større betydning i dette område. Det hang sammen med Stockholms nærhed og væksten i embedsadelen, som besad en del af godserne i området. Ændringen i ejendomsstrukturen medførte en proletarisering af store dele af befolkningen, som allerede begyndte i slutningen af 1600-tallet og tiltog i det følgende århundrede. Husmandsbebyggelsen blev fremherskende, samtidig med at få større godseenheder blev skabt. Et systemskifte havde fundet sted. Hvilken betydning fik det for udnyttelsen af skovressourcerne?

Foruden jernmalmudvinding på en af områdets øer – Utö –, som krævede et stort træforbrug, indgik skovens ressourcer som en del af husholdningerne på gårdene. Træ blev fragtet til Stockholm og solgt der, bønder anvendte den ekstensive driftsform svedjebruget osv.

Med systemskiftet voksede konflikterne mellem særligt godsejerne og brugerne af skovene. Ud fra en gennemgang af karakteren af retskonflikterne når forfatteren frem til følgende tolkning af årsagerne til kriminaliseringen af brugen af skovene. For det første var det et spørgsmål om økonomiske motiver og/eller disciplinering. Privatiseringen af større dele af skoven (almindingen) inddebar, at herremændene ønskede, via deres inspektører, at statuere eksempler over for lokalbefolkningen, hvor grænsen for anvendelsen af ressourcerne skulle være. Konflikternes antal voksede i 1700-tallet. Indhegning og privatisering af tidligere fællesarealer svarer til den engelske enclosure-bevægelse, men i modsætning til denne forekom der ikke oprør eller »kontante« modsetninger mellem over- og underklasse. Den disciplinering og sociale kontrol, som konflikterne afspejler klasserne imellem, var overklassens middel via domstolene til at sikre en kontrolleret og reguleret anvendelse af skovressourcerne. Samtidig ser hun konflikterne som den nye elites bestræbelse på at legitimerer sin magtudøvelse. Dette er nogle af Kerstin Sundbergs inspirerende konklusioner, som samtidig viser styrken ved et studie af et lokalområde.

John Pedersen

Alf O. Johansson, Susanne Lundin och Lars Olsson (red.): *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia* (Historiska Media, 1994). 399 s.

Denne bog bringer et udvalg på 13 artikler fra det forskningsfelt, svenskerne kalder »historisk arbejdslivsforskning«. I Sverige har denne forskningsretning fået et stort opsving i løbet af 1980'erne. Siden 1985 har man haft et nationalt netværk, og man har en komité for arbejdslivshistorisk forskning, som bl.a.

holder jævnlige møder og arrangerer seminarer, og som også har taget initiativ til denne bog.

Den arbejdshistoriske forskning gjorde længe holdt uden for arbejdspladserne og begrænsede sig til de faglige organisationer, arbejdsmarkedet o.l., men siden slutningen af 1970'erne er arbejdsprocessen og produktionen kommet i centrum. Det er bogens formål at anskueliggøre den mangfoldighed og bredde, som forskningen har udviklet i løbet af 80'erne. Det gælder såvel perspektiver, problemstillinger og undersøgelsesniveau som teori, metoder og kildemateriale.

Kronologisk spænder bogen fra Anders Floréns analyse af kampen om magten på Jäders jernbrug før industrialiseringen til Birger Simonsons artikel om de nutidige faglige organisationers muligheder for indflydelse i de transnationale koncerner og den europæiske union. En række bidrag tager udgangspunkt i kønsarbejdsdelingen og kønnets problemstillinger: Lars Olsson har skrevet om forandringen af kønsarbejdsdelingen ved håndteringen af mælk under den agrare kapitalisme. Brigitte Mral undersøger på grundlag af teorier om køn og kommunikation diskussionskulturen i en socialdemokratisk sammenslutning, Malmö Kvinnliga Diskussionsklubb, omkring århundredskiftet. Anita Nyberg peger i sit bidrag om kvinders erhvervs- og husarbejde i 1930'erne på nødvendigheden af at gå bag om den offentlige statistik for at nå til en reel opfattelse af kvindearbejdets omfang og former til forskellige tider. Etnologen Birgitta Skarin Frykman plæderer for, at man ikke begrænser sig til bare at behandle arbejdslivet, men i stedet udvider arbejdsbegrebet og indtager hele den økonomiske forsørgelse i studierne.

Alf Johanssons bidrag handler om mobiliseringen af magtressourcer og

muligheden for indflydelse i arbejdet. Han viser, at forandringer i efterkrigstiden i de videre magtforhold på markedet, i produktionen og i politikken har bidraget til at undergrave meget af den lokale magt, som arbejderne tidligere kunne mobilisere. Jonny Hjelm har skrevet om skovarbejderne og de store aktørers forsøg på at forandre skovarbejdet med tayloristiske metoder. Han plæderer i sit bidrag for, at også historikere med fordel kan anvende interviews i deres forskning. Mats Greiffs artikel om kontorarbejdets forandring bygger også på interviews, tilvejebragt gennem et samarbejde med kontorarbejdere i en studiekreds. Han påviser tre processer i kontorarbejdets forandring: proletarisering, feminisering og mekanisering. Etnologen Anders Björklund har på grundlag af samtaler med kranførere sat fokus på kranførerne som en gruppe med særegen livsstil. Han belyser i artiklen havnearbejdets forandringer og kranførernes oplevelse heraf. Etnologen Susanne Lundin ræsonnerer omkring fotografier som kulturalanalytisk kilde og viser i sin artikel, at billeder ikke problemløst kan anvendes til »objektivt« at gengive historiske hændelser. Annette Thörnquist diskuterer i sin artikel, om arbejderbeskyttelsen bør forstås ud fra et konsensus- eller et konfliktperspektiv. Hun når frem til, at arbejderbeskyttelsen er et interessedspørgsmål, der må analyseres ud fra de skiftende magtforhold i samfundet. Bogen afsluttes med Lars Ekdahls diskussion af, hvad en faglig organisation egentlig er for noget. Det er et bidrag på et meget højt teoretisk refleksionsniveau.

Selv om et lille udvalg som det foreliggende naturligvis ikke kan give noget fuldstændigt billede af den historiske arbejdslivsforskning, får man dog et godt indtryk af den store bredde i den svenske forskning. Det er således anmelderens opfattelse, at bogen opfylder

sine to hovedformål: at stimulere læserne til selv at gå videre og at være et godt hjælpemiddel til videre forskning.

Der er ingen tvivl om, at »Svenska kommittén för arbetslivshistorisk forskning« med sit arbejde og sine møder har bidraget til at højne den svenske forsknings stade. Vi har i Danmark ikke noget tilsvarende forsknings- og diskussionsmiljø, og vi vil helt sikkert kunne lære meget af de svenske forskere, både (tvær)fagligt og organisationsmæssigt. En udbygning af kontakten til det svenske miljø vil efter anmelderens opfattelse indebære en stor gevinst for den danske forskning.

Svend Aage Andersen

Svein Olav Hansen: *Drømmen om Norden. Den norske Foreningen Norden og det nordiske samarbejdet 1919-1994.* (Ad Notam Gyldendal, 1994). 288 s., 285 n.kr.

Svein Olav Hansens bog er skrevet i forbindelse med den norske Foreningen Nordens 75-års jubilæum. Den har imidlertid et langt videre sigte end blot at beskrive foreningens historie og »indre liv«. For det første indeholder bogen en grundig analyse af samspillet mellem Foreningen Nordens initiativer og det officielle politiske arbejde for øget nordisk samarbejde. For det andet gives der sideløbende hermed en god oversigt over det sidstnævnte arbejdes udvikling i løbet af perioden.

Bogen bygger på et stort empirisk materiale, og den har karakter af en syntese om nordismens og det nordiske samarbejdes historie i perioden 1919-1994. Følgende synspunkt går igennem hele fremstillingen (det fremsættes f.eks. eksplicit i afsnittet om perioden 1945-1972): Forliset af én plan om nordisk samarbejde er ofte kommet til at virke som katalysator for gennemførel-

sen af andre planer om nordisk samarbejde.

Et andet gennemgående synspunkt er, at der såvel i den norske befolkning som blandt norske politikere gennem hele dette århundrede har hersket en vis skepsis over for nordisk politisk samarbejde, og at dette har været medvirkende til at begrænse samarbejdets muligheder. Selv blandt de norske nordister i Foreningen Norden har der eksisteret en sådan skepsis. Den har først og fremmest været forårsaget af Norges status som en meget »ung« stat (union med Danmark 1380-1814 og med Sverige 1814-1905). Overvejelser om Norges konkrete nationale interesser, f.eks. i sikkerhedspolitisk og økonomisk henseende, har imidlertid også spillet ind. Desuden er Norges erfaringer i forbindelse med den tyske besættelse 1940 en vigtig faktor til forståelse af efterkrigstidens norske Nordenpolitik og dennes afvisning af et isoleret nordisk politisk samarbejde.

I bogens analyse af nordismen og det nordiske samarbejde tillægges Foreningen Norden rollen som en af de mest betydningsfulde aktører i arbejdet for den nordiske sag. På trods af sin titel beskæftiger bogen sig ikke kun med Foreningen Norden i Norge. Flere steder bliver der givet korte redegørelser for idéerne og arbejdet inden for foreningerne Norden i de øvrige nordiske lande. I enkelte tilfælde kan man imidlertid diskutere, om den karakteristisk, der her gives af de nordistiske kræfter i Danmark, er helt dækkende. Det fremføres f.eks. flere steder, at nordisterne i Danmark, såvel som i de øvrige nordiske lande, først efter 2. Verdenskrig for alvor begyndte at interessere sig for et sikkerhedspolitisk samarbejde mellem landene. Dette må betragtes som en for voldsom nedtoning af den sikkerhedspolitiske side af den danske nordisme under krigen. I årene 1943-45 agite-

rede Foreningen Norden i Danmark ivrigt for bl.a. et skandinavisk sikkerhedspolitisk samarbejde, og i 1939 blev der stiftet en forening med det ene formål for øje at arbejde for et sikkerhedspolitisk samarbejde mellem de skandinaviske lande: foreningen Det Frie Nord. I 1945, lige inden Det Frie Nord og den danske Foreningen Norden blev sluttet sammen, havde førstnævnte 18.000 medlemmer (til sammenligning havde Foreningen Norden 30.000 medlemmer).

Svein Olav Hansens bog er en flot syntese om et stort og mangefacetteret emne og må således betegnes som et vægtigt bidrag til forskningen i det nordiske samarbejdes historie. Samtidig indfrier bogen forventningerne til en jubelåumsudgivelse. De i denne sammenhæng obligatoriske biografier af foreningens ledende personer gennem tiderne er behændigt placeret i særskilte felter ind imellem den øvrige tekst, så sammenhængen i analysen ikke brydes.

Lars Hovbakke Sørensen

Ludvig Petersen: *Skole på Færøerne i tusind år. En skolehistorisk håndbog.* (Eget forlag i samarbejde med Selskabet for Dansk Skolehistorie og Føroya Læraraskúla, 1994). 365 s., 300 kr.

Kort før sin død i september 1993 nåede den forhenværende undervisningsdirektør på Færøerne Ludvig Petersen at færdiggøre manuskriptet til dette værk. Heldigvis. Det, der var tænkt som en artikel til *Årbog for dansk skolehistorie*, er nemlig vokset til den første store og samlede gennemgang af uddannelsesforhold på Færøerne.

Mens titlen antyder en kronologisk fremstilling fra undervisningen af vikingetidens høvdingesønner til vore dages topmoderne uddannelsesinstitutioner,

leder undertitlens »håndbog« tanken hen på et opslagsværk. Forklaringen er, at i bogens kapitler forenes kronologi og tematik på smukkeste vis. Efter et par indledende kapitler behandles forskellige skoleformer separat (folkeskolen, gymnasier, videregående skoler, private skoler, fritidsundervisningen mv.), ligesom en række særlige emner behandles særskilt (lærerforeningen, modersmålet, styrelse og tilsyn mv.). Foruden at bogen kan læses i sin helhed er det således muligt at læse om udviklingen gennem tiderne inden for et specielt område.

Den ældre skolehistorie, før o. 1900, er fremstillet ud fra kendt materiale, og der er ikke meget nyt at hente her. Tyngdepunktet ligger i det 20. århundrede og især i efterkrigstiden. Redegørelsen er her præget af forfatterens solide indsigt, og der bringes mange gode oplysninger, som ellers er svært tilgængelige. Foruden derfor at være et fortræffeligt redskab for folk i det færøske uddannelsesvæsen, har historikere med bogen fået let adgang til fundamental baggrundsviden om Færøerne i nyeste tid.

Ludvig Petersen skrev helt bevidst bogen på dansk for at få en større læserkreds og bl.a. derved skabe bedre mulighed for kulturelt samarbejde mellem Færøerne og det øvrige Norden. Sådanne smukke intentioner præger i det hele taget værket i den grad, at det hævet over al tvivl vil finde god anvendelse på Færøerne og udenfor. Forfatteren var i en menneskealder centralt placeret i det færøske undervisningsvæsen, og han kunne ikke havde afsluttet sit virke smukkere end med dette værk.

Kenn Tarbensen

Peter Schmidt Mikkelsen: *Nordøstgrønland 1908-1960. Fangstmandsperioden.* (Dansk Polarcenter, 1994). 408 s.

Med Nordøstgrønland menes i denne publikation meget præcist området på Grønlands østkyst mellem 71°30' og 77°30' nordlig bredde. Det er overhovedet kendetegnende for værket: præcision.

Grundformen i værket er en registrering af samtlige bygninger opført i perioden i dette område med henblik på fangstvirksomhed, ekspeditioner og overvågningsvirksomhed, og andre bygninger findes der ikke. Hver bygning er angivet med dens dimensioner, hvornår den blev rejst af hvem, og hvem der år for år har overvintret i den. Der er fotografier af hver station og hver hytte, hvis et sådant findes, og det gør der for de flestes vedkommende. Desuden er der på kort over området indtegnet nøjagtigt, hvor bygningerne lå.

Materialet er gravet frem fra al eksisterende litteratur, synes det, samt arkivfonde i Arktisk Institut i København, Norsk Polarinstitut i Oslo, Rigsarkivet i Oslo, Naval Historical Center i Washington D.C. samt private arkiver. Selv de enkelte pakker er anført ved nummer og titel. Et særligt kapitel opregner alle ekspeditioner til området, også før 1908, ligesom der kort og koncist er gjort rede for de fangstkompanier, der opererede i området. Gode indekser gør anvendeligheden optimal.

Registreringen virker komplet. Ikke alene de danske, men også de norske stationer er registreret, endogså den tyske vejrstation under Anden Verdenskrig med hele dens bemanning er opregnet.

Der er tale om en guldgrube for personalhistorie. Det skulle være umuligt at have opholdt sig i dette område uden at være registreret hos Schmidt Mikkel-sen. På s. 281 finder vi således Jørn Eierst Riel på Ella Ø som telegrafist i vinteren 1951-52, men hverken før eller siden. Dette ophold har det læsende publikum i Danmark jo siden fået fuld udbytte af. Enhver fremtidig beskæfti-

gelse med aktiviteten i området vil have lige så stort udbytte af Schmidt Mikkel-sens imponerende registreringsarbejde og Dansk Polarcenters forbilledlige udgivelse af det.

Axel Kjær Sørensen

Martin Paldam: *Grønlands økonomiske udvikling. Hvad skal der til for at lukke gabet?* (Aarhus Universitetsforlag, 1994). 204 s.

Sidste gang en fagøkonom beskrev Grønlands økonomi i en større fremstilling var i 1963, hvor Mogens Boserup med bistand af Viggo Svendsen udgav *Økonomisk Politik i Grønland*. Nærværende udgivelse af professor i økonomi ved Aarhus Universitet, Martin Paldam, har meget til fælles med den forrige. Begge forfattere er specialister i udviklingsøkonomi med erfaringer fra arbejde i udlandet. Begge har bund i den økonomiske analyse, så godt det nu kan gøres med den eksisterende statistik, og begge siger nogle »sandheder«, som samtiden ikke bryder sig meget om. Boserup advokerede for nedlæggelse af sproget grønlandsk, fordi det gjorde alting dyrere. Paldam kommer en passant omkring det samme og sætter endda tal på. Han skønner, at det koster danskerne 2% af bruttonationalproduktet (BNP) at tale dansk, og grønlænderne 5% at tale grønlandsk. I modsætning til Boserup har han dog ingen forslag om, at grønlandsk skal sættes i skammekrogen. Derimod er det blevet taget ilde op i Grønland, at Paldam beregner omkostningerne ved at holde liv i bygderne til netto 7% af BNP, og hvis alternativet var beskæftigelse i den moderne sektor hele 20%. Det er med urette blevet tolket som et forslag om at affolke bygderne.

Kernen i Paldams analyse er en beskrivelse af Grønlands økonomi i natio-

nalregnskabsbegreber, og en tillægsgevinst er udarbejdelse af en så omfattende nationalregnskabstatistik for Grønland, at den udgives separat (Martin Paldam og Ulrik Strindbæk: *The Gross Domestic Product of Greenland 1955-1992*, Skrifter fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut, 32, 1994).

Analysen når nogle markante resultater. Hvis Grønland skulle leve af egen produktion uden tilskud fra Danmark, ville det blive på niveau med Portugal, altså mellem den rigeste tredjedel af verdens lande. Det synes han vist ikke er så slemt. Hvis man medtager den af tilskuddet afledte produktion, ville niveauet blive som i England, og tager man al offentlig og privat forbrug og investering med, det som i økonomisprog hedder absorptionen, er niveauet næsten som i Danmark, altså mellem den rigeste tiendedel af verdens lande (s. 28).

Paldam ved meget vel, hvad Grønlandspolitikken er og længe har været. Han har selv forhørt sig hos politikerne og fået bekræftet, at målet er en levestandard på niveau med Danmark, baseret på egen produktion. Indtil det kan lade sig gøre, opretholdes forbruget – i videste forstand – ved tilskud fra Danmark. Denne models økonomiske konsekvenser har han megen skepsis til overs for. Ethvert land, der modtager en i forhold til egen produktion stor overførsel udefra, kommer til at lide af »den hollandske syge« (fænomenet kaldes sådan, fordi det først blev beskrevet i forbindelse med de store olie- og gasfund i Holland. Det vil sige først, hvis man velvilligt ser bort fra den velkendte spanske erfaring med sølvoverførslerne fra Amerika i det 16. århundrede). Det vil sige et for højt pris- og lønniveau, der gør det umuligt at producere varer til et normalt marked. Den produktion vil blive udkonkurreret af niveauet i den offentlige sektor, der følgelig vokser sig stor. Kun staten, in casu hjemmestyret,

har midler til at sætte noget i gang, og midler til at dække det underskud, der uvægerligt kommer med det herskende pris- og lønniveau.

Veloplagt tager Paldam fat på at beskrive de økonomiske mekanismer, der lader omkostningerne vokse og skruer niveauet op. Han finder således, at prisniveauet i Grønland er godt 20% højere, end den lange transportvej og de mange små samfund kan forklare. Han ser hovedproblemet i, at det normale marked er sat ud af spillet. Eksemplerne hentes viden om. Således i Mellemøstens olie-lande og i koncessionerede flyselskabers billetpriser. Disse skal jo betale for de flotte hovedkontorer på verdens hovedstrøg og »pilotaflønninger, der er 2-3 gange en skolelærers, som har en tilsvarende uddannelse og en mere ansvarsfuld stilling« (s. 155).

Det gab, som titlen taler om skal lukkes, er gabet mellem absorptionen og den ustøttede egenproduktion. I dag udgør egenproduktionen en tredjedel af absorptionen, så der er lang vej op. Paldam tror ikke på, at fiskeriet kan løfte opgaven. Fisk er en endelig ressource, der oven i købet nu er stagnerende i Grønland. Hvis minedrift skal kunne klare det, kræver den et omfang 120 gange større end den seneste i Marmorilik og vil resultere i en tredjedel af befolkningen beskæftiget direkte og indirekte med det. Det synes også lidet realistisk. En farbar udvej kunne turismen være. Det ville blot kræve 100.000 turistrejser på årsbasis.

Det er værd at bemærke, at Paldam ud fra Verdensbankerfaringer hævder, at en hestekur med bortfald af tilskud og fald til portugisisk niveau ikke nødvendigvis vil føre til vækst fra det niveau, men med sikkerhed til store sociale omkostninger.

De økonomiske analyser i bogen er sagligt funderede på rimeligt solide undersøgelser, så med anerkendelse af ak-

siomet om markedsøkonomiens overlegenhed kan der ikke indvendes stort mod konklusionerne. Det kan der derimod mod de øvrige sociologiske, kulturelle, politiske og historiske udredninger, der er hentet ind som støtte og garniture til hovedærindet. De synes mere tilfældige uden egentlig metode til at vurdere dem. I hvert fald står de uargumenterede. Dem bør ubefæstede sjæle ikke fæste lid til, men de er tit meget fornøjelige. Et enkelt sted vil jeg dog anholde en for sjusket læsning af littera-

turen. Det hævdes side 84, at »kulminen (i Qutdligssat) mest var et krigsfænomen, der fortsatte til 1972 som et beskæftigelsesprojekt«. Den dårlige økonomi i de seneste år er rigtig nok, men minen åbnede faktisk i 1924 og producerede frem til slutningen af 1950'erne cirka 5.000 tons om året. Herefter sprang produktionen op med faktor 6 og blev på det niveau til kort før den lukkede. Det kan ikke kaldes 'mest et krigsfænomen'.

Axel Kjær Sørensen

Bidragydere til Historie 1995

- Svend Aage Andersen*, lic.phil., Rugbjergvej 32, Stautrup, 8260 Viby J.
Carsten Bach-Nielsen, biblioteksleder, PhD, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet.
- Peter Fibiger Bang*, cand.mag., Carøesgade 2, 2.tv., 8700 Horsens.
Ole Bay, adjunkt, cand.mag., Fyensgade 17, 3., 8000 Århus C.
Jürgen Beyer, cand.mag., Peterslundsgatan 25, 1., S-753 28 Uppsala.
Lars Bisgaard, forskningsstipendiat, cand.mag., Institut for Historie, Odense Universitet.
- Ida Blom*, professor, dr.philos., Historisk institutt, Universitetet i Bergen.
Anders Bøgh, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.
Jacob Christensen, forskningsstipendiat, PhD, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Erik Christiansen*, docent, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.
Ole Degn, arkivar, dr.phil., Landsarkivet for Nørrejylland.
Vagn Dybdahl, fhv. rigsarkivar, dr.phil., Herluf Trolles Gade 25, 1052 København K.
- Inger Dübeck*, professor, dr.jur., Juridisk Institut, Afdeling for Privatret, Aarhus Universitet.
Ole Fenger, professor, dr.jur., Juridisk Institut, Afdeling for Retslære, Aarhus Universitet.
- Jørgen Fink*, arkivar, dr.phil., Erhvervsarkivet.
Claus Friisberg, studielektor, cand.mag., Varde Gymnasium og HF-kursus.
- Ib Gejl*, arkivar, cand.mag., Erhvervsarkivet.
Jon A.P. Gissel, cand.mag., Rugkærgårdsvej 12, 2630 Tåstrup.
Søren Toft Hansen, cand.phil., Vestre Ringgade 64, 1.tv., 8000 Århus C.
Aage Hoffmann, cand.pæd., Kollemosevej 31 A, 2840 Holte.
Knud J.V. Jespersen, docent, dr.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.
- Søren Juelstorp*, cand.mag., Kronprinsesse Sofiesvej 36, 6.mf., 2000 Frederiksberg.
Flemming Just, forskningsstipendiat, dr.phil., Sydjydsk Universitetscenter.
Claus Møller Jørgensen, PhD-studerende, Historisk Institut, Aarhus Universitet.
Michael Klos, adjunkt, cand.mag., Musvågevej 10, 8210 Århus V.

Kay Lundgreen-Nielsen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.

Rikke Malmros, cand.phil., Langelandsgade 52, 3.th., 8000 Århus C.

Jens Chr. Manniche, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Jørgen Mikkelsen, arkivar, cand.mag., Rigsarkivet.

Wivan Munk-Jørgensen, mag.art., Ladbyvej 23, 8270 Højbjerg.

Per Grau Møller, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.

Niels Wium Olesen, arkivleder, cand.phil., Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg.

Thorsten Borring Olesen, adjunkt, PhD, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Ny Paludan-Müller, mag.art., Sankt Annægade 1 B, 4.tv., 1416 København K.

Finn Stendal Pedersen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.

John Pedersen, adjunkt, cand.mag., Ellingersvej 10, 5230 Odense M.

Erik Strange Petersen, lektor, cand.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Bjørn Poulsen, arkivar, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland.

Carsten Porskrog Rasmussen, adjunkt, lic.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Karsten Ronit, forskningsstipendiat, lic.scient.adm., Center for offentlig Organisation og Styling, Handelshøjskolen i København.

Henrik Bredmose Simonsen, museumsinspektør, cand.mag., Vendsyssel Historiske Museum.

Jens Skriver, lic.phil., Gudrunsvej 18, 8220 Brabrand.

Axel Kjær Sørensen, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Lars Hovbakke Sørensen, cand.phil., Spobjergvej 113, 8220 Brabrand.

Kenn Tarbensen, PhD-studerende, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Erik Ulsig, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan bruge tekster udarbejdet i andre tekstbehandlingsprogrammer, såfremt de foreligger som ASCII-filer. Orddelingen skal altid slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noterne særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 10 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Socialreformen 1933
Af Jacob Christensen

D.G. Monrads konservatisme –
myte eller realitet?
Af Claus Friisberg

Danmark og den kolde krig 1945-1969
– set gennem de seneste elleve års forskning
Af Thorsten Borring Olesen

Historisk essay

Organisation og demokrati
Byerhvervsorganisationernes rolle i
demokratiseringsprocessen i Danmark 1830-1915
Af Jørgen Fink

Disputatsopposition

Kvinder, køn og købstadslovgivning
1400-1600
Af Inger Dübeck

Større anmeldelser

Danmark i Senmiddelalderen
Af Ole Fenger

Landboreformerne – kontinuitet eller
revolution
Af Peter Fibiger Bang

Statslig nødret 1932-1945
Af Niels Wiium Olesen

Dansk sikkerhedspolitik 1949-1961
Af Kay Lundgreen-Nielsen

Litteraturnyt

Bidragydere til Historie 1995